

A kötet szerzői:

Balázs Debóra

Bartók Zsófia Ágnes

Czigány Ildikó

Gyöngyösi Megyer

Ilkó Krisztina

Kádár Zsófia

Kiss Veronika

Kónya Franciska

Mándity Zorán

Markó Anita

Molnár Dávid

Nagy János

Túri Tamás

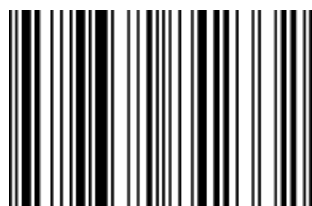
Tanulmánykötet

MŰ & SZERZŐ

FIATAL KUTATÓK KONFERENCIÁJA

Tanulmánykötet

Mű & Szerző

Arianna könyvek 4.

2011

A 12–18. századi korszakhatárok számos kultúrtörténeti, vallási és információs fordulópontot foglalnak magukban, egyúttal a szerzők szerepének ciklikus és lineáris változásának problémakörét kínálják az értelmező számára. A szöveg hagyomány alakulásának és varianciájának, az idézési, átdolgozási és újraírási technikáknak, az auktoritás kérdésének, a kéziratos és nyomtatott hagyomány jellegzetességeinek, a megrendelésre, saját használatra, tudományos céllal, önkifejezés céljából és egyéb okokkal írt és másolt művek vizsgálatának, a kánon alakulásának kérdései tág teret adnak az adott korszak szövegeinek interpretálásához. A szervezők nem titkolt törekvése az is, hogy az érett középkortól a kora-klasszicizmusig tartó időszakot a lehető legtágabban értelmezve helyet és teret adjon a fiatal kutatók bemutatkozásához, szakmai közönség előtt való megszólalásához.

A *Fiatal kutatók konferenciája* sorozat 2011-ben *Mű & Szerző* címmel tartotta harmadik találkozóját Budapesten. Ez a kötet az egynapos konferencia alatt elhangzott előadások írásos változatát tartalmazza. A szerzők az ország különböző egyetemeiről és a határon túlról érkező egyetemi hallgatók és doktori címük megszerzése előtt álló kutatók.

Mű & Szerző

Sorozatszerkesztők:

Horváth Iván
Orlovsky Géza

ARIANNA KÖNYVEK 4.

MŰ & SZERZŐ

fiatal kutatók konferenciája

TANULMÁNYKÖTET

Budapest

2011

A kötet megjelenését
az
ELTE BTK Hallgatói Önkormányzat,
a
Centre des Hautes Études de la Renaissance
és
A magyar barokk irodalom doktori program
támogatta.

SZERKESZTŐK

Bartók Zsófia Ágnes
Dobozy Nóra Emőke
Förköli Gábor
Lovas Borbála
Nádor Zsófia
Szilágyi Emőke Rita

Borítóterv: Hegyi Gábor
Tördelés: Kiss Béla

ISBN 978-963-284-486-2 (online kiadás)

Kiadják a Mű & Szerző konferencia szervezői.
Megjelent az ELTE BTK
Régi Magyar Irodalom Tanszéke által elindított
ARIANNA sorozat negyedik köteteként.
A sorozat felelős kiadója Orlovsky Géza.
A nyomdai munka a Globál Kft. gondozásában készült.

Tartalom

Előszó.....	7
Czigány Ildikó: Ariosto <i>Orlando Furiosója</i> 17. és 18. századi operalibrettókban	13
Gyöngyösi Megyer: A szerzői pozíció mint vallási, kulturális és műfaji konvenciók viszonyának értelmezési kulcsa a <i>Disciplina Clericalis</i>ban	21
Balázs Debóra: Komáromi Csipkés György: <i>Speculum Poeticum</i>.....	29
Kiss Veronika: Szerző és mű viszonya mint műfajiságot konnotáló elem Rimay János verseiben	39
Markó Anita: Kérdőjelek Telegdi Kata verses levele körül, avagy férfi-e az első magyar költőnő	53
Nagy János: „Tanuld jövendőre, minket tipró mágna!” – Fekete János egy országgyűlési pasquillusának politikatörténeti háttere.....	65
Bartók Zsófia Ágnes: A karthauziak 15–16. századi könyvei és az <i>Érdy-kódex</i> forrásai	79
Ilkó Krisztina: A Boldog Mór által írt <i>Legenda sanctorum Zoerardi et Benedicti</i> szöveghagyománya a középkor és kora újkor folyamán	91
Molnár Dávid: A rakóvi káté rövidített változatának és Fausto Sozzini egy könyvének marosvásárhelyi példányáról – Adalékok Étienne de Courcelles erdélyi recepciójához	101
Mándity Zorán: Zsoltáridézetek a kora újkori emlékkönyvekben	107
Túri Tamás: „Papi Fejedelmek elméjével böltselfelkédvén” – 18. századi unitárius prédikációk kompilációs technikái	113
Kónya Franciska: „... midőn ezeket irom, és te olvasod ...” – Szerzői attitűdök Tarnóczy István <i>Választott nyil</i> című művében	129
Kádár Zsófia: Hogyan dolgozott egy 17. századi jezsuita történetíró? – Dobronoki György <i>Leveleskönyve</i> és a soproni <i>historia domus</i> (1636–1639).....	137

Előszó

SZERZŐ ÉS MŰ: KÉT SZERZŐ ÉS KÉT MŰ

A tanulmánykötet, melyet az Olvasó a kezében tart, immár a harmadik tagja annak a sorozatnak, amelyet az ELTE fiatal reneszánsz- és barokk-kutatói szerkesztenek. Mindhárom kötetet olyan ELTE-konferencia előzte meg, amelyen a társegyetemek ifjú tudósai is részt vettek. Mindhárom kötet szép kiállítású, és meglepően magas tudományos színvonalat tükröz. A 2011. évi konferenciát az itt következő tanulságos történettel köszöntöttem.

*

Szerző és mű. A szerző ismeretlen világi értelmiségi (klerikus; a kor magyar szóhasználatában „deák”) a 15. század második feléből. A mű az első eredeti magyar lírai költemény. Magyar? Latin-magyar, mert kétnyelvű. Címe nem *Szent László-ének*, ahogy újkori nevén nevezni szoktuk, hiszen megvan eredeti címe, mely a Peer-kódexben maradt fenn: *De Sancto Ladislao*.

(Vannak műfordító-lángelmék. Miként tudnák magyarra fordítani egy latin-magyar kétnyelvű vers latin címét és latin részleteit úgy, hogy hívek maradjanak az eredeti vers poétikájának lényegéhez, más szóval: hogy közben megőrizték a kétnyelvűséget?)

A 19. századi irodalomtörténészek nem vették észre, hogy a vers kétnyelvű, és a közléskor két egynyelvűt fabrikáltak belőle. Az általuk létrehozott két költeményhez hozzárendeltek egy-egy képzeletbeli szerzőt, illetve fordítót. A tudósok egyik csoportja szerint az eredeti latin költeményből fordították a magyart, a másik szerint az eredeti magyarból a latint. Mindkét csoport szerint az eredeti szerző (a latin, illetve a magyar vers szerzője) kiváló költő volt. A fordító (a magyar, illetve latin fordítás szerzője) gyenge költő volt. De hogy melyik az eredeti és melyik a fordítás, abban eltértek az álláspontok. Ennek megfelelően mindkét irodalomtörténész-csoport úgy dicsérte a saját szerzőjét, hogy közben a másik csoport szerzőjét ócsárolta. Így következett be a magyar műelemzés-irodalom talán legélesebb és vagy hetven esztendeig elhúzódó vitája. A tudósok mind megegyeztek abban, hogy szövegünk halhatatlan remekmű, de kígyót-békát kiáltottak ama részleteire, amelyet a másik tudóscsoport tartott eredetinek, ők viszont fordításnak vélték.

Szerző és mű. Kiválasztottam két szerzőt és két művet, hogy bemutassam a tudósok e két csoportját. A kitűnő szakszerzők: Vargyas Lajos és Gerézdi Rabán.

A vita tétje nem valami kicsiség. Ha igaza van Gábor Ignácnak,¹ és a magyar változat „igazi költőnek eredeti műve, a latin pedig jól sikerült hűségese utáncsat, de mégiscsak száraz, illattalan művirág”, akkor a magyar vers – alkalmasint az első eredeti magyar vers – „bizonyára valami régi magyar verselés nyomait őrzi. Az ének eredetisége, vagy fordításvolta már ezért is igen nagy jelentőséggel bír.”²

1 GÁBOR Ignác, *A magyar ritmika válaszfűtje*, Bp., Dr. Vajna és Bokor, é. n. [1942], 58.

2 VARGYAS Lajos, *A legrégibb eredeti magyar vers*, It 38/3 (1950), 53–59. Az idézett részt ld. 53.

A MAGYAR REMEK, A LATIN HITVÁNY

„Mégis csak a *De Sancto Ladislao* lesz a fordítás, méghozzá egyházi műveltségünk legalsó rétegéből, a hanyatlás korából. Ami benne jó, az a magyar ének halvány visszfénye, amit pedig a fordító vitt bele, az együgyű verselgetés és gyatra latinság.”³

A latin vers versszakai „...*Tu*-val kezdődnek a költőiség nagyobb dicsőségére: tizenkilenc versszak közül tizennégyben, ezenfelül még öt másik sor kezdetén és egy hatodik fél-sorban. Ezt a 'tutúlást' Gerézdi még meg is szerzi kettővel... A magyar mindössze négyszer kezd versszakot *Te*-vel, s még háromszor teszi ki a személyes névmást versszakon belül, egyébként ki tudja magát fejezni nélküle is. Vajon ez melyik szöveg fordítás voltára mutat?”⁴

A LATIN REMEK, A MAGYAR HITVÁNY

„Az irodalomban, ha jól tudom, senki sem említette még a latin László-éneknek azt a sajátosságát, hogy versszakai az első és utolsó kivételével a második személy *T* betűs pronomenjével (*Tu*, *Te*) kezdődnek. Nem kevesebb, mint tizenhét strófáról van szó: nem valószínű, hogy a nagy következetességet a véletlennek kellene tulajdonítani. A középkorban különben is divatosak az efféle mesterkedések.”⁵

„Ismeretlen költőnk nagyon is érti mesterségét, Janus Pannonius mellett a XV. századi latin nyelvű literatúránk legkiválóbb poétáját kell tisztelnünk benne. Tudatosan kölcsönöz: e reminiscenciákkal is jelzi »poeta doctus« voltát, s a hagyományt, amelyhez kapcsolódik. A korabeli tudós költészet gyakorlatát követi.”⁶

MÉGIS A MAGYAR REMEK, A LATIN HITVÁNY

„De ha ez így van, miért rejtjük kincseinket véka alá? Miért nem tárjuk a világ elé? Hiszen itt végre nincs nyelvi elzártság: latinul van, s latinul még igen sokan értenek szerte a világon. Miért nem említette egy szóval sem Gerézdi már könyve francia kivonatában sem? Csak a magyaroknak tartja fenn ezeket a megállapításokat? Miért nem hívta fel a külföldi olvasó figyelmét a szövegben közölt gyönyörű latin versre? De még nem késő. Adja közre az *Acta Litterariában*, s tegye hozzá világnyelven a maga filológiai-esztétikai fejtegetéseit is. Hadd lássák a hozzáértők szellemi teljesítményeinket! Nem bánom, legyen ott az én legyőzött álláspontom is, mint árny a fény mellett: hogy nem értékelem az európai latinitás olyan gyöngyszemeit, mint az *esque renascens*, a *cum adhuc iuvenis fores*, a *tartarorum terror eorum*, s olyan hallatlan formai kezdeményeket, mint a rím-telen szaffikus tizes! Vállalom a kockázatot, hogy egyikünket kineveti a tudós világ!”⁷

3 VARGYAS Lajos, *Magyar vers – magyar nyelv. Verstani tanulmány*, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1966, 233.

4 *Uo.*, 228.

5 Horváth Cyrill, idézi Gerézdi: GERÉZDI Rabán, *Janus Pannoniustól Balassi Bálintig*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1968, 160.

6 *Uo.*, 161.

7 VARGYAS, *Magyar vers...i.m.*, 234sq.

MÉGIS A LATIN REMEK, A MAGYAR HITVÁNY

„...elég lesz szemügyre vennünk a sorrendben második *gyöngyszemet*... Vargyas itt a *fores* igét nehezményezi... Olyan súlyos nyelvtani hibának, mellyel a *László-ének* „fordítója” menten elárulja fordító mivoltát, s egyben azt is, hogy annyit ért a deák grammatikához, mint hajdú a harangöntéshez...

Kivételesen, a nagy szakszótárak helyett, amelyekre Vargyas is szokott hivatkozni, Burián János középiskolák számára szerkesztett *Latin--magyar szótár*ához folyamodom. Valószínűleg Vargyas is haszonnal forgatta gimnazista korában...

Középiskolai tankönyvet tudományos fórumon tanúként idézni csak egészen kivételes, ritka alkalmakkor illik.”⁸

„Magam is belepirulok, de le kell írnom, mert igaz: Vargyas még az alapjaival sincs teljesen tisztában a deák grammatikának, és van „mersze” középlatin filológiai kérdésekről fennen, tudorként vitázni...

Ezzel akár abba is hagyhatnám... De nem teszem, mivel nem személyi ügyről van szó, azaz, hogy kettőnk közül *kinek* van igaza; hanem „közügyről”; a vitatott tudományos kérdésben végül is *mi* az igazság. Végére kell ennek járni, elosztatva minden ködöt, s amennyire lehetséges, a kétségnek még az árnyékát is.”⁹

*

Akkor Gerézdi meghalt. Vitacikkét sem végezte be. Vargyas ezután már nem válaszolt, nem volt kinek. Egy évtizeddel később Vekerdi József felvetette, hogy alkalmassint ugyanaz a költő írta mindkét változatot. Ma már nem is számolunk két változattal: egyetlen, kétnyelvű művet olvasunk. Mi a tanulság?

Szerző és mű: a műhöz hozzáképződik egy szerző. A sosemvolt szövegekhez, aminő a *De Sancto Ladislao* két változata, sosemvolt szerzőket rendelt az irodalomtudomány. Megnyitom a konferenciát.

Horváth Iván

⁸ GERÉZDI, *i.m.*, 163.

⁹ *Uo.*, 164.

MŰ & 7
SZERZŐ

Czigány Ildikó

Ariosto *Orlando furioso*a 17. és 18. századi operalibrettókban

... a munkát, amelyet sok fáradsággal a szabad időmben a nemes lelkű urak és hölgyek kedvtelésére és gyönyörködtetésére alkottam, s melynek a harcok s a szerelem örömei a tárgya, nyilvánosságra szándékozom most hozni, hogy mindazoknak, akik olvasni szeretnék, gyönyörűsége s kedve teljen benne, ami egyszersmind énnekem is legnagyobb jutalmam.¹

A részlet Ludovico Ariosto 1515. október 25-én kelt, Lorenzo Loredano, velencei dózséhez írt leveléből való, melyben az *Orlando furioso* kiadásához kéri hozzájárulását. A hölgyekről, lovagokról, szerelmekről, harcokról és kalandokról szóló lovagregény már első változatának megjelenésekor (1516) megosztotta olvasói véleményét. Kritikusai többek között a cselekmény egységének hiányát, a szereplők erkölcsi szabadosságát rótták fel szerzőjének.

Az *Orlando furioso* népszerűsége azonban vitathatatlan: a 16. századi Velence ismert könyvkiadói jelentették meg a művet, melynek példányszáma felülmúlta a klasszikusokét.² Tanulmányomban egy összetett műfaj, a librettó, azon belül a 17. és 18. századi, olasz nyelvű barokk librettó sajátosságainak figyelembe vételével szeretném a *Furioso* egy új olvasatát bemutatni, előtérbe helyezve az eredeti mű és a szövegkönyvek dramaturgiája közötti hasonlóságokat és eltéréseket.

Az *Orlando furiosót* feldolgozó librettók számát vizsgálva szembetűnő, hogy míg a 17. században csak néhány szövegkönyv írója választotta Ariosto művét irodalmi forrásnak, addig a 18. század elejétől számos opera címe utal annak feldolgozására. A 17. század során Firenzében kettő,³ Rómában egy, Velencében pedig négy Orlando-operát mutattak be.

A római opera, a *Palazzo incantato d'Atlante* szövegét Giulio Rospigliosi írta.⁴ A librettó különlegessége, hogy megkísérli Ariosto művét teljes egészében színpadra állítani. Helyszíne Atlante vára, szereplőit pedig – Ruggero, Bradamante, Angelica, Olim-

1 Simon Gyula fordítása, ld. SIMON Gyula, *Ariosto és eposza*, Bp., Eötvös József Könyvkiadó, 1999, 89.

2 Daniel JAVITCH, *Il successo dell'Orlando furioso nel XVI secolo* = UÖ, *Ariosto classico; La canonizzazione dell'Orlando furioso*, Milano, Bruno Mondadori, 1999, 16.

3 *Medoro*, szöveg: Andrea Salvadori, zene: Jacopo Peri (valószínűleg), bemutatók: 1619 és 1623; *Liberazione di Ruggiero dall'isola di Alcina*, szöveg: Fernando Saracinelli, zene: Francesca Caccini, bemutató: 1625. A librettók forrásai: <http://www.librettidopera.it>; *Opere di Metastasio*, Francesco Rossi-Romano Editore, Napoli, 1859.; A. Vivaldi, G. Braccioli, *Orlando furioso*, Paris, Naïve, Opus 111, 2004.; J. Haydn, N. Porta, *Orlando paladino*, München, Henle, 1972–73.

4 Zene: Luigi Rossi, bemutató: 1642.

pia, Astolfo, Ferraù, Gradasso, Mandricardo, Marfisa, Orlando, Prasildo, Sacripante – a *Furioso* különböző epizódjaiból vonja be a szövevényes cselekménybe. Az Atlante-epizód, mely Ariosto-nál a XI., a XII., a XIII. és a XXII. énekben fonódik össze, Rospigliosi librettójának helyszínét és alapszituációját, a fogságban tartott Ruggero történetét adja. Fontos kiemelni, hogy a korabeli római opera úgynevezett udvari opera, mely az arisztokrácia reprezentatív eseményeinek része, kelléke. Rospigliosi VIII. Urbán (Maffeo Barberini) pápasága idején, a római opera fénykorában írta librettóit, melyek művelt közönsége jól ismerhette Ariosto művét, így a szövegíró megengedhette magának, hogy olyan részletet vagy helyszínt válasszon ki, mely az eredeti műben egyáltalán nem szerepel, vagy csak részben kidolgozott. Ezáltal a forrásműnek egy olyan variációja jöhet létre, melynek megfejtése a közönségre vár, illetve az általuk jól ismert szereplők sorsa teljesen más irányt is vehet. Hasonló módon szolgálta a közönség szórakoztatását az eredeti műben nem létező, alternatív epizódok beépítése a cselekménybe.

A fő cselekményszálak egyike – hasonlóan a *Furioso*hoz – a *Palazzo incantato*ban is Ruggero és Bradamante szerelme. Rospigliosi egyrészt olyan jelenetekkel egészíti ki a történetet, melyekkel Ariostóhoz képest a szerelmesek érzelmei konvencionálisabbá válnak (pl. féltékenységi és békülési jelenet Angelica és Bradamante között), másrészt az első felvonást úgy építi fel, hogy a három központi szereplő jelenetei egy centrális tömbben helyezkedjenek el. (1. számú melléklet.)

A második felvonás felépítésében nem találjuk meg ezt az úgynevezett központi tömböt: Ruggero és Bradamante jelenete a felvonás elején, közepén és végén találhatóak, ezek között helyezkednek el azok a jelenetek, melyek párosával, de nem közvetlenül kapcsolódnak. A központi epizódot (Angelica, Sacripante, Ferraù, Orlando) egy másik, egymással szintén nem közvetlenül kapcsolódó jelenetpár, Iroldo és Prasildo jelenete öleli körbe. (2. számú melléklet.)

Rospigliosi ebben a felvonásban – amennyiben folyamatosan megszakítja, majd újra felveszi egy-egy cselekményszál fonalát – azt a fajta narratív szabadságot követi, melyet Ariosto az énekmondók, lovagregények technikája nyomán alkalmazott.

A dramaturgiai érdekességek mellett érdemes még megemlíteni azokat a szereplőket, akiket Marco Emanuele zenetörténész tanulmányában⁵ találóan „virtuális”, illetve „kölcsonzótt” szereplőknek nevezett el. Ilyen például Olimpia, aki elmeséli megcsalásának történetét, de személyes tragédiáját nem ismerjük meg Rospigliosi librettójából, vagy Alceste, akit Ariostónál Astolfo elbeszélésén keresztül ismerhetünk meg. Ő az a szereplő, aki túlvilági utazást tesz, hogy szerelmesének, Lídiának lelkét megtalálja. Az operában valóságos személy, egyike a boldogtalan, csalódott szerelmeseknek. Említettük Prasildót és Iroldót, akikkel az *Orlando furioso*ban is találkozhatunk, de történetüket Boiardo meséli el az *Orlando innamorato*ban. Az előadás titokzatos rendezője Atlante. Ő az, aki irányítja és távolról figyeli az eseményeket; nem engedi, hogy csapdába esett hősei felismerjék, hol van a határ fikció és valóság között. Talán ezért is, a zeneszerző az ő szerepét a legmagasabb, kontraalt regiszterbe írta, míg a többi férfi tenor, illetve basszus szerepet énekel.

5 Marco EMANUELE, *Il melodramma metaletterario: opera e labirinto nel Seicento romano* = Uő., *Opera e riscritture, Melodrammi, ipertesti, parodie*, Torino, Paravia, 2001, 22.

A közönség szórakoztatását szolgálta a sokszereplős, szövevényes cselekményen kívüli komikus epizódok beillesztése a szövegbe. A *Palazzo incantató*ból sem hiányoznak a komikus figurák, a Törpe, aki az Óriással tréfálgzik, vagy a Vadász, aki állandóan félbeszakítja a szerelmesek diskurzusát.

A 17. századi olasz operajátszás másik központja Velence. A rómainál eltérően impresszáriók irányította operaházak előadásairól van szó, melyeknek közönsége különböző társadalmi rétegekből került ki. A belépőjegyes operaelőadások létrehozóinak fő feladata a változatos, állandóan újdonságot kínáló szórakoztatás.

Mint korábban említettem, Velencében a 17. században négy Orlando-operát mutattak be, mely elenyészően kevés az 1637 és 1700 között bemutatott mintegy négyszáz, többségében történelmi vagy mitológiai témájú operához képest. A négy operából kettőnek Pietro Paolo Bissari,⁶ kettőnek Aurelio Aureli⁷ írta a szövegkönyvét.

Bissari *Bradamantéja* is Ruggero és Bradamante szerelmét állítja középpontba. A 33 szereplőből csupán már három nem Ariosto lovagregényéből való, és számos epizódot kölcsönöz tőle, bár nem az eredeti sorrendben. (3. számú melléklet.)

A librettóhoz írt bevezetőben Bissari utal arra, miért választotta az *Orlando furiosó*t története kiindulópontjául. Ebből kiderül, hogy nem versenyezni akar Ariostóval a szereplők, a szövevényes cselekmény tekintetében, hanem mindenkinek felett a korabeli velencei operajátszás követelményeinek szeretne megfelelni. Új, változatos történettel kívánja szórakoztatni közönségét a régi, unalmas témák helyett, ezért keresett egy olyan, sokak által ismert művet, mely ennek a célnak éppen megfelel.⁸

A librettón keresztül a velencei operák egyéb jellegzetességeit is megfigyelhetjük. Ilyen például a *commedia dell'arte*ből kölcsönzött karakterek megjelenése (pl. a boszorkány, aki azon siránkozik, hogy megöregedett, vagy a dadogó kovács, aki képtelen Orlandónak elmondani, hol és mikor látta Angelicát), illetve a korabeli Velence katonai erejét demonstráló utalások.⁹ A Merlin barlangjában játszódó epizód bevezetőjében a varázsló szelleme beszél a közte és Atlas közötti ellentétről, ahol Leone említése egyértelmű utalás Velence szárnyas oroszlánjára.¹⁰

6 *Bradamante*, bemutató: 1650 Velence, 1658 Milano; *Angelica in India*, bemutató: 1656 Velence.

7 *Medoro*, bemutató: 1658 Velence, 1667 Palermo; *Olimpia vendicata*, bemutató: 1681 Velence.

8 *Bradamante*, Argomento: „L’haver goduto la Citta di Venetia in pochi anni circa cinquanta Opere Regie ... hà insterilito chi compone, e nauseato chi ascolta: riuscendo difficile il trovar cose non vedute, o il farle così ben comparire, che con pompa, & apparenze maggiore son siano per avanti comparse.. mà comandato di nuova Rappresentanza senza potermente con alcuna scusa sottrarre, mi fu necessario l’applicarmi à più nuovi, e stravaganti pensieri, che non diversi da i buoni precetti, nascendo da una favola *ex notissimis* convertissero in molteplicità d’accidenti quelle narrative, & informationi, di che la chiarezza delle cose non ha bisogno.” P. Paolo BISSARI, *La Bradamante drama per musica nel teatro Grimano*, Venezia, Valuasense, 1650, idézi: Ellen ROSAND, *Orlando in Seicento Venice: The Road Not Taken = Opera & Vivaldi*, ed. Michael COLLINS, Elise K. KIRK, Austin, University of Texas Press, 1984, 99–100.

9 A témában lásd még: Ellen ROSAND, *Commentary: Seventeenth-Century Venetian Opera as Fondamante nuove*, *Journal of Interdisciplinary History* XXXVI/3 (2006), 411–417.

10 „...Vedo non ancor nati Ispani Abetti/Carchi d’armi, e guerrieri/Crescer i Mondì, & discipar gl’Imperi? Vedo Leon, che già da l’onde è sorto / Di Leon coronato aprirsi il vanto, / E premer di Bisanto / con la Zampa regal le navi, e’l Porto...” Bissari, *i. m.*, idézi Rosand, *i. m.*, 100.

Bissari másik szövegekönyve, az *Angelica in India* és Aureli Medorója Angelica és Medoro szerelméről szól, de mindkettő csak néhány szereplős, az epizódok közül pedig egy sem származik Ariosto művéből. Mindazonáltal az *Orlando furioso* atmoszférája áthatja mindkét librettót: a színhelyek egyike Atlante kastélya, és feltűnik a mágikus erejű gyűrű is. Bissari és Aureli librettójához is a *Furioso* csak kiindulópont. Utóbbi meg is indokolja a Medoro bevezetőjében ennek okát: számára a fő cél a közönség igényeinek kiszolgálása, és bár ismeri Arisztotelész poétikáját, fontosabb szempont megfelelni a velencei közönség által diktált elvárásoknak.¹¹

Aureli másik szövegekönyve, az *Olimpia vendicata* hasonlít legkevésbé a *Furiosóra*. Bevezetőjében a szerző elmondja, hogy Olimpia történetét Ariosto művéből kölcsönözte, de a királylány bosszúja saját fantáziájából született.¹²

Grazio Braccioli 1713-ban írt librettójában¹³ az eredeti szöveghez való hűség nyilvánvaló. Az összes karakter és az epizódok nagy része közvetlenül az *Orlando furioso*ból ismert rövid történeteket idézi fel. A szövegekönyv kiemelt figyelmet fordít tér és cselekmény egységeire: a történet egy helyszínen, Alcina szigetén játszódik, ahol Ruggiero és Bradamante, illetve Medoro és Angelica szerelmének történetét meséli el. Alcina és Orlando egymás ellenfelei, de míg Alcina képes megtartani mágikus erejét, Orlando nem tudja irányítani érzelmeit, „gyógyulása” azonban a varázslónő birodalmának összeomlásához vezet. A szerelmesek féltékenykedését Braccioli a *Furiosó*hoz képest másképpen ábrázolja. Az összes férfi szereplő Alcinát üldözi, aki álruhában, Olimpiaként jelenik meg, hogy varázslatával elvakítsa Ruggerót, aki Bradamantét keresi. A cselekmény és a szereplők közötti kapcsolatok alakulását a korabeli operajátzás hagyományai irányítják, mely szerint a fontosabb szereplőknek bizonyos számú és karakterű áriákat kell énekelniük egy-egy felvonáson belül. A cselekmény középpontjában Orlando áll, akit Braccioli olyan hősként ábrázol, akinek tettei különleges erőfeszítést követelnek.

A 18. század eleji, tér és cselekmény egységét szem előtt tartó librettók eltávolítják a komikus elemeket a komoly történetekből, és világosan elkülönítik a hősi, pasztorál és a komikus opera karaktereit. Az Ariosto által képviselt reneszánsz szemlélettel szemben, ahol egyazon szereplő több, gyakran egymással ellentétes tulajdonságot jelenít meg, a század eleji barokk operajátzás tradíciója nem engedi meg, hogy több karakter keveredjen egyetlen figurán belül.

A Braccioli-féle szövegekönyv a hősi verzióra egy példa, a másik kettő, a pasztorál és a komikus változat Pietro Metastasio¹⁴ és Nunziato Porta¹⁵ librettóiban ismerhető fel.

11 „So anch'io le regole d'Aristotile, mà studio quelle d'aggredire al Veneto genio, e di compiacere a chi spende.” Aurelio AURELI, Francesco LUCIO, *Il Medoro: partitura dell'opera in facsimile*, Prefazione, Milano, Ricordi, 1984, 12.

12 „Il tradimento fatto da Bireno in amore ad Olimpia, fù inventione del famoso Ariosto. La vendetta fatta da la medesima contro il traditore suo amante è capriccio della mia debole penna... Se quella tanto diletta a chi li legge nei canti di quel gradito Poema, spero, che questi non sia per dispiacerti se vedrai a rappresentarla in canto...” Aurelio AURELI, *Olimpia vendicata – Drama per musica, da rappresentarsi nel teatro di S. Angelo, Prefazione*, Venezia, Francesco Nicolini, 1682, idézi ROSAND, *i. m.*, 102.

13 Braccioli librettóját Alberto Ristori és Antonio Vivaldi 1714 és 1724 között különböző címmel (*Orlando furioso*, *Orlando finto pazzo*) és változtatásokkal többször átdolgozta.

14 Angelica és Medoro (a szövegekönyvet 1720 és 1790 között többen megzenésítették).

15 Orlando Paladino, zene: J. Haydn, bemutató: 1782 Eszterháza.

A hősi operához képest a pasztorál és a komikus változat is meglehetősen leegyszerűsíti Orlando alakját. A pasztorálopera történetében Angelica, Medoro és Orlando szerelmi háromszöge megfelel a nimfa, pásztor, szatír hármasának, ahol Orlando örjöngő féltékenységeben szánalmas szörnyként viselkedik, aki képtelen megvédeni a szerelmeseket. A komikus opera örülési jelenetében a címszereplő elveszti hősi karakterét, Don Quijote figurájához hasonlít leginkább.

Mindhárom verzió esetében meghatározó a cselekmény szempontjából a cselszövő, a bajkeverő személye. A pasztorálban Orlando, a komikus változatban Angelica, a hősi-ben pedig valamilyen külső körülmény (váratlanul érkezett levél, véletlen találkozás, álruhában megjelenő személy) az, amely vagy aki becsapja, félrevezeti a többi szereplőt.

A 18. század első Orlando-librettójának szerzője Carlo Sigismondo Capeci, aki Metastasiohoz hasonlóan a római Árkádia költője volt. Az 1711-ben, Rómában bemutatott *Orlando* címében a Braccioli-féle hősi feldolgozásra enged következtetni.¹⁶ Capeci szöveggönyvében azonban megjelenik nimfaként Dorinda, Angelica pedig nem bajkeverő, hanem Orlando megmentője. A szerepkörök megváltoztatásával így módon a hősi verzió árkádikussá alakul.

Capeci librettóját Domenico Scarlatti és Georg Friedrich Händel is megzenésítette, akik további változtatásokat alkalmaztak a szövegben. Händel például a nyitójelenetet teljesen átalakította: megjelenik Zoroastro, a varázsló, aki Ariosto Atlantéja, illetve Winton Dean zenetudós szerint Mozart Sarastrójának ihletője.¹⁷ Döntés elé állítja Orlandót: válasszon Mars vagy Ámor között, ő pedig a szerelem birodalmába szeretne inkább eljutni. Händel kihagyja továbbá Isabella, a megmentett királylány és Zerbino szerepét is, ezáltal is háttérbe helyezve Orlando hősi erényeit, így a történetet ő is az árkádikus változathoz közelíti.

A 17. századi barokk opera szöveggönyvei kevésbé követik a *Furioso* szereplőit és epizódjait, mely többnyire csak kiindulópont a szövevényes, sokszereplős librettókhoz. Az operák elsősorban közönségük ízlését tükrözik, mely városonként meglehetősen eltérő.

A 18. század librettóit az Árkádia reformja nyomán tér, idő és cselekmény egysége jellemzi, Orlando központi szereplővé válik. Az örülési jelenetek, melyek a barokk operában lehetőséget adtak az énekesek számára, hogy virtuozitásukat, technikai felkészültségüket megmutathassák, illetve a zeneszerzőknek, hogy különleges kompozíciós technikák révén ábrázoljanak szélsőséges érzelmeket, az Orlando-operákban is központi szerepet kaptak.¹⁸ Többek között ezeknek köszönhetően az előző századhoz képest Orlando az ismert olasz operaszínpadok egyik főszereplőjévé vált, népszerűsége – különösen Velencében, ahol mintegy 15 Ariosto ihlette operát mutattak be¹⁹ – egészen a század végéig vitathatatlan.

16 Braccioli a ferrarai Árkádia egyik alapítója.

17 Winton DEAN, *Haendel and the Opera Seria*, London, Oxford University Press, 1970, 180.

18 Händel pl. több olasz nyelvű operát (*Teseo*, bemutató: 1713) és angol nyelvű oratóriumot (*Athalia*, bemutató: 1733; *Saul*, bemutató: 1739; *Hercules*, bemutató: 1745) komponált, ahol az örület zenei ábrázolásának különböző módjait figyelhetjük meg.

19 Taddeo WIEL, *I Teatri Musicali Veneziani del Settecento*, Leipzig, Edition Peters, 1979, 34–423.

MELLÉKLETEK

1. A *Palazzo incantato* első felvonásának jelentei

Angelica	Óriás	Orlando				
	Atlante		Marfisa	Bradamante		
					Sacripante	Ferraù
Angelica						
Angelica	Ruggero					
Angelica				Bradamante		
	Ruggero					
				Bradamante		
	Ruggero					
	Ruggero					
	Fiordiligi	Alceste				
		Orlando				
(...)						

2. A *Palazzo incantato* második felvonásának jelenetei

<i>Ruggero</i>	<i>Bradamante</i>					
Mandricardo	Doralice					
Atlante	Kórus					
Iroldo						
Angelica	Sacripante	Ferraù	Orlando			
Prasildo						
<i>Ruggero</i>	<i>Bradamante</i>					
Angelica	Atlante					
Olimpia	Fiordiligi	Prasildo	Marfisa	Alceste	Atlante	Vadász
Törpe	Atlante		Óriás	két apród		
Astolfo	Kórus					
Törpe	<i>Bradamante</i>	Angelica				
Atlante	Astolfo	lovagok				

3.

- Angelica kitér Orlando elől a mágikus gyűrű segítségével, mely láthatatlanná teszi (O.F. XXIX. ének)
- Fiordispina beleszeret Bradamantéba, aki férfiruhában jelenik meg (O.F. XXII. ének)
- Angelica Medoro sebeit ápolja, szerelembe esik (O.F. XIX. ének)
- Orlando véletlenül észreveszi Angelica és Medoro nevét egy fába vésvé, esztét veszti (O.F. XXIII. ének)
- Alcina meghódítja, majd elveszíti Ruggerót (O.F. VI–VIII. ének)
- Leone párbajra hívja Ruggerót (O.F. XLV. ének)
- Rodomonte őrt áll a hídnál (O.F. XXIX. ének)
- Astolfo visszaszítja Orlando esztét (O.F. XXXIX. ének)

Orlando furioso dell'Ariosto nei libretti del Seicento e del Settecento

L'opera dell'Ariosto, *Orlando furioso*, attirava l'attenzione dei librettisti italiani sin dalla nascita del genere del melodramma. La struttura labirintica, le „inchieste amorose”, gli elementi magici, le imprese eroiche dei cavalieri ariosteschi risultavano una fonte letteraria abbondante ma nondimeno una sfida abbastanza grande per i librettisti.

La drammaturgia dei libretti seicenteschi ispirata dall'opera dell'Ariosto è fortemente influenzata dal gusto, dalle esigenze del pubblico. Il librettista dell'opera di corte romana del Seicento, Giulio Rospigliosi, scrisse il suo libretto con il titolo *Il palazzo incantato d'Atlante* essendo convinto che i suoi ascoltatori aristocratici colti avessero conosciuto bene le avventure ed i personaggi dell'*Orlando furioso*. Così Rospigliosi poteva permettersi di scrivere un libretto con episodi e personaggi „virtuali” e „prestiti”, mentre la sequenza casuale delle scene riflette la drammaturgia libera dell'Ariosto.

I librettisti veneziani del Seicento, Pietro Paolo Bissari ed Aurelio Aureli, scrissero i loro libretti (*Bradamante* ed *Angelica in India* di Bissari e *Medoro ed Olimpia vendicata* di Aureli) per un pubblico più eterogeneo dal punto di vista sociale. Negli argomenti dei libretti gli autori dichiaravano che l'idea principale era di servire le esigenze del loro pubblico: divertire offrendo sempre novità. Così l'azione ed i personaggi si allontanavano dall'opera dell'Ariosto.

All'inizio del secolo del Settecento con la riforma dei poeti dell'Arcadia cambiò anche la drammaturgia dei libretti. Con il rispetto dell'unità del tempo, dello spazio e dell'azione, Orlando diventò il personaggio centrale dell'azione. Secondo la tradizione operistica barocca le sue avventure erano presentate attraverso tre tipi dell'opera: eroico (per es.: Grazio Braccioli, *Orlando furioso*), comico (per es.: Nunziato Porta, *Orlando paladino*), e pastorale (per es.: Pietro Metastasio, *Angelica e Medoro*). Questo approccio e le regole prefissate dell'opera barocca di allora, secondo cui i personaggi più importanti dovevano cantare diversi tipi e numerose arie, modificavano grosso modo la drammaturgia dei libretti settecenteschi. Così, con il progresso del genere, la figura di Orlando diventò uno dei personaggi più favoriti dei palcoscenici dei teatri lirici del Settecento.

A szerzői pozíció mint vallási, kulturális és műfaji konvenciók viszonyának értelmezési kulcsa a *Disciplina Clericalis*ban¹

A tudományos gondolkodás, modellalkotás alapfeltételei az absztrakció és a sematizáció. Ezen eljárások eredményeképpen tudjuk ismereteinket rendszerbe foglalni; és a diszciplína különböző tárgyait az egymáshoz, illetve az egészhez való viszonyukban értelmezni. Ugyanakkor ezek az interpretációk némi torzítást is maguk után vonnak. Mű és szerző középkori viszonyáról is kialakult egyfajta tudományos közvélekedés, amelyet jelen előadás keretei között szeretnék párhuzamosan megerősíteni és elbizonytalanítani. Ehhez meglehetősen unikális művet választottam: a középkori keresztény Európában megjelent első rövidpróza-gyűjteményt, a *Disciplina Clericalis*t. A mű egyszerre kínál fel legalább két, egymástól markánsan különböző, egymással antagonisztikus viszonyban levő olvasati módot. A szerző a mű előszavában önmagát szerényen Jézus Krisztus szolgájaként nevezi meg,² és a mű intencionált törekvését a következőképpen deklarálja:

[A]nnak ellenére, hogy jómagam bűnös vagyok, annak céljából, hogy a világosságot, amit kaptam, ne rejtsem véka alá, s avégett, hogy igazoljam a szent lelket, úgy határoztam, hogy megírom ezt a könyvet.³

A különböző műfajú szövegrészek didaktikus funkciót látnak el, és a szerkesztés alapelve a következő:

[A]zért, hogy a tanultak memorizálása könnyebbé váljon, a pirulát meg kell könnyíteni és édesíteni, mert az ember természeténél fogva feledékeny és szüksége van sok fogásra, mely emlékezteti arra, amit már elfeledett.⁴

1 Köszönöm dr. Peremiczky Szilviának és dr. Seláf Leventének a tanulmány megírásához nyújtott ösztönzését, iránymutatását.

2 „There are the words of Petrus Alfonsi, a servant of Jesus Christ, who has written this book.” Eberhard HERMES, *The Disciplina Clericalis of Petrus Alfonsi*, translated by P. R. QUARRIE, Los Angeles, University of California Press, 1977 (The Islamic World Series), 103.

3 „[...] although I am a sinner, in order that the light given to me should not be hid under a bushel, and at the prompting of the same holy spirit, I have been moved to write this book.” HERMES, *i. m.*, 103.

4 „[...] in order to facilitate remembrance of what has been learnt, the pill must be softened and sweetened by various means, because man is by nature forgetful and has need of many tricks which will remind him again of those things he has forgotten.” HERMES, *i. m.*, 104.

A rövid exemplum-, sőt novellaszerű elbeszélések azért szerepelnek tehát a műben, hogy a filozófusoktól idézett egy-két mondatos szentenciák tanulsága könnyebben interiorizálható legyen, s ezáltal a befogadó megszilárduljon a keresztény hitben.

Ezt a szándékot azonban a mű szerkezeti megoldásai, rejtett és explicit ellentmondásai elbizonytalanítják. Petrus Alfonsitól, a *Disciplina Clericalis* szerzőjétől maradt ránk az első oktatási hirdetés, amelyben „leírja, hogy az előadásainak (nostra lectio) három célja van. [És mindenekelőtt az] első az, hogy neki, az előadónak a halálát követően hosszan tartó hírneve legyen.”⁵ Nem lehet eldönteni – noha a recepció során mégis ilyen döntésre kényszerülünk –, hogy a mű a szerző által megfogalmazott szándékot végrehajtja-e, vagy csak parodisztikus kísérletet tesz arra. Az előszóban például a szerző előbb kijelenti, hogy nincsen tökéletesség a földön, majd a mű bírálatát csak azon olvasóknak engedélyezi, kik tökéletesek a keresztény hitben. A mű abból a szempontból is felkeltheti a kutatók figyelmét, hogy Petrus Alfonsi a művelt keleti (arab és zsidó) kultúrában szocializálódott, azonban az a keresztény közösség, amely számára latinra fordította a könyvet, a műben egy idegen és tudományos szempontból iskolázottabb kultúra elemeivel találkozott. A befogadó hajlana egy olyan jelentéstudajdonításra, amely szerint a *Disciplina Clericalis* fő állítása az volna, hogy a három kultúra, az arab, a zsidó és a keresztény bölcsélet egyaránt képtelen tanításai révén az embernek konzisztens útmutatást adni, a mű ezeket a hagyományokat kontingens létezőkként kezeli. Ebben az összefüggésben válik különösen sokatmondóvá, hogy a *Szentírásból* – sőt, általában véve is – a leggyakrabban idézett passzus *A prédikátor Salamon könyve*, amely a következőképpen fogalmaz:

És adám az én elmémet mindazok vizsgálására és bölcsen való tudakozására, melyek lesznek az ég alatt. Ez gonosz és hiábavaló foglalatosság, melyet adott Isten az emberek fiainak, hogy gyötrődjenek vele.⁶

Illetve kicsit korábban: „Felette nagy hiábavalóság, azt mondja a prédikátor; felette nagy hiábavalóság! Minden hiábavalóság!”⁷

Előadásom központi kérdését tehát az képezi, hogy a mű milyen befogadási stratégiákat kínál fel olvasói számára, és az értekezés fókusza elsősorban arra a kérdésre irányul, hogy milyen szerzői eljárások mozdítják elő a szöveg didaktikus vagy relativista olvasatát, és a *Disciplina Clericalis* recepciótörténetének egyes periódusaiban mely befogadásmód vált dominánssá. E probléma tárgyalása során több, a konferencia szempontjából releváns aspektussal találkozunk, amelyek már a középkori irodalomban is sarkalatosak voltak, így a kanonizáció, a hitelesítő eljárások, az autoritás, az allegorézis fogalomkörével.

Mielőtt azonban mindezekről szó esnék, a mű keletkezésének kultúrtörténeti kontextusát és Petrus Alfonsi élettörténetének főbb állomásait mutatnám be vázlatosan. A vázlatos elbeszélés azért is indokolt, mert Petrus Alfonsi életéről meg-

5 BORBÉLY GÁBOR, *A középkor filozófiája = Filozófia*, főszerk. BOROS GÁBOR, Bp., Akadémiai Kiadó, 2007, 339–340.

6 *Préd.* 1,13.

7 *Préd.* 1,2.

hetősen kevés ismerettel rendelkezünk. Születését néhány kutató⁸ 1062-re datálja, a feltételezés helyessége azonban kétséges, további alapos alátámasztásra vár. Egyetlen fogódzónk, hogy több írás⁹ fennmaradt, amelyek megkeresztelkedésének időpontját 1106-ra, helyszínét Huescába teszik. Műveinek ismeretanyaga arra enged következtetni, hogy tanulmányait Andalúziában, arab környezetben végezte. Ha műveltsége abban a társadalomban nem is számított kiemelkedőnek, később, mikor Angliában, majd francia területeken tanított, mindenképpen. A 11. század meghatározó részében a kis arab államok, úgynevezett *taifák*, és az északi keresztény királyságok között hatalmi egyensúly állt fenn, amelyet Alfonz spanyol királynak 1085-ben Toledo meghódításával sikerült a keresztények oldalára billentenie. Szerzőnk minden bizonnyal ennek az Alfonz királynak tiszteletére vette fel az Alfonsi nevet. Őt szöveget származtatnak tőle, amelyek közül népszerűségét tekintve kiemelkedik a zsidó vallás ellen írott *Dialogi contra Iudaeos* című műve, illetve a *Disciplina Clericalis*. Közös a két műben, hogy párbeszédese szerkezetűek, Petrus Alfonsi a konvertálása után írta őket, és rendkívül gazdag kézírathagyománnyal bírnak. A *Disciplina Clericalis*ban apa és fia, tanító és tanítvány beszélgetnek, és a mester a tanítást különböző műfajú elbeszéléseken (proverbiumokon, fabulákon, költeményeken, állatmeséken) keresztül közvetíti. Apa és fiú viszonya egyben leképezi szerző és olvasója viszonyát is, amennyiben a szerző a prologusban a *Disciplina Clericalis* céljaként azt fogalmazza meg, hogy az olvasó a mű elolvasása által tökéletesedjék a keresztény hitben.

A mű műfaján belül egyedülállóan gazdag kézírathagyománnyal bír. John Tolan a *Petrus Alfonsi and his Medieval Readers* című kötetében¹⁰ a *Disciplina Clericalis* 76 fennmaradt kéziratát különbözteti meg. A könyv középkori recepciótörténetének Tolan három állomását nevezi meg: eleinte a pogány bölcséleti művek kontextusában értelmezték, majd a 13. századtól Jacques de Vitry hatására megkezdődött a *Disciplina Clericalis* exemplumgyűjteményként való felhasználása. Végül, a 15. századtól kezdve egyre inkább elbeszélések gazdag forrásaként keresték a művet. Ez a három befogadásmód természetesen eltérő hangsúlyokat szánt a mű didaktikus vagy esztétikai funkciójának, és más- és másféleképpen viszonyult az előszóban megfogalmazott intencióhoz. A fennmaradt kéziratok tudatos és nem tudatos változtatásai Petrus Alfonsi művén igen sok információt hordoznak mű és középkori közönség relációjáról. Vannak kéziratok, amelyek csak a rövid közmondásokat, aforizmákat őrizték meg, és vannak, amelyek éppen ellenkezőleg: a hosszabb elbeszéléseket. Igen

8 Ld. például Werner SÖDERHEIM, *Bemerkungen zur Disciplina clericalis und ihren französischen Bearbeitungen*, Neuphilologische Mitteilungen, Helsingfors, 1910/3, 48–75.; William Henry HULME, *Disciplina Clericalis: from the fifteenth century Worcester Cathedral Manuscript F. 172*, Cleveland, Western Reserve University Bulletin, 1919/3.; *Medieval Iberia. Readings from Christian, Muslim, and Jewish Sources*, ed. Olivia Remie CONSTABLE, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1997.; Stanley APPELBAUM, *Medieval Tales and Stories*, Dover, Dover Publications, 2000.

9 Ő maga erről *Dialogi contra Iudeos* című művében így ír: „I was baptized in the episcopal see of Huesca in the name of the Father and Son and the Holy Spirit and purified by the hands of Steven, the glorious and legitimate bishop of that city... This took place in the year 1106 A.D., the year 1144 of the Spanish Era, in the month of June, on the feast day of Saints Peter and Paul.” Idézi John TOLAN, *Petrus Alfonsi and His Medieval Readers*, Gainesville, Florida, University Press of Florida, 1993, 9.

10 TOLAN, i. m.

gyakori jelenség, hogy történeteket hagytak ki és illesztettek be a műbe, vagy az is előfordul például, hogy az arab neveket latinra cserélték.¹¹

A Tolan által megnevezett első jelentéstulajdonítási eljárás a *Disciplina Clericalis* a pogány didaktikus alkotások kontextusában értelmezi. Ez az olvasásmód áll legközelebb a modern olvasási módokhoz, hiszen a *Disciplina Clericalis* méltató bírálatok zöme¹² a mű legnagyobb erényeként éppen az arab–zsidó hagyomány keresztény környezetre való adaptálását nevezi meg. Noha ez a perspektíva bírálható abban a tekintetben, hogy egy mű kánoni ragjának megállapításakor egyoldalúan az európai keresztény irodalomra fókuszál, a mű különleges értékét helyesen ismeri fel. Mivel tehát ez a megközelítés az, amely a mai tudományos diskurzusban leggyakrabban megtalálható, térjünk át most a rövid történetek exemplumként való recepciójának lehetőségére.

A *Disciplina Clericalis*-nak a 12. századból mindössze négy kézírata maradt ránk, a 13. századból már huszonkettő, a 14. századból huszonnyolc, a 15. századból húsz, végül a 16. századból egy. Látható tehát, hogy a 13. században vált igazán elterjedtté a könyv, amelynek oka valószínűleg az, hogy a nagy tekintéllyel bíró Jacques de Vitry püspök felhasználta őket prédikációi során a megfogalmazott morális tartalom illusztrációjára. De Vitry a *Disciplina Clericalis* több elbeszélését beemelte gyűjteményeibe: a *Sermones ad status*-ba és a *Sermones communes*-be. Az ő hatására nem csak a mű vált kanonikussá, hanem a szöveg recepciójának exemplumközpontú iránya is. A *Disciplina Clericalis* és szerzője ezt követően igen népszerűvé vált, Petrus Alfonsit autoritásként kezdték tisztelni. Ennek eklatáns példája, hogy a *Du chevalier qui recovra l'amor de sa dame* című fableau ismeretlen szerzője az elbeszélés végén Petrus Alfonsit nevezi meg a történet forrásaként, jóllehet tudatában van annak, hogy ez a származtatás nem igaz. Számos példát találunk azonban arra is, amikor az attribúció helyes, és valóban általa leírt elbeszéléseket idéznek. A leírt szöveg igazságát a középkori szerzők többféleképpen próbálták legitimizálni, ám mindenképpen megállapítható, hogy ezen hitelesítési eljárások között is előkelő helyet foglal el a tekintélyre történő hivatkozás, mindenekelőtt természetesen a *Bibliára*. Petrus Alfonsi maga is él ezzel a módszerrel, többször hivatkozik tudatosan tévesen filozófusokra egyes idézeteinek forrásaként.

11 „The manuscripts of the *Disciplina* reflect these different readings and uses of the text. Even among the manuscripts that faithfully render Alfonsi's text, slight variations creep in. There are, of course, the occasional scribes' errors and omissions, which naturally multiply with each generation of manuscripts. More significantly, many scribes make small changes, consciously or unconsciously, which make the material more familiar to them and their readers. Arabic names are modified and given declinable Latin forms: Nedui, in three manuscripts, becomes »Nedius.« One manuscript takes the liberty of tightening up the structure of the *Disciplina*: the narrator is made »Marmosetus,« instead of alternatively »a philosopher,« »an Arab,« and »a Father.«” TOLAN, i. m., 133.

12 Ld. például SÖDERHEJM, i. m.; ALFONS HILKA, *Die Disciplina Clericalis des Petrus Alfonsi: das älteste Novellenbuch des Mittelalters*, Heidelberg, Carl Winter's Universitätsbuchhandlung, 1911.; APPELBAUM, i. m.; WANDA OSTROWSKA KAUFMANN, *The Anthropology of Wisdom Literature*, Westport, Bergin & Garvey, 1996.; OLIVIA REMIE CONSTABLE, i. m.; LEYLA ROUHI, *Mediation and love: a study of the medieval go-between in key Romance and Near Eastern texts*, Leiden, Koninklijke Brill NV, 1999.; CHARLES BURNETT, *Learned Knowledge of Arabic Poetry, Rhymed Prose, and Didactic Verse from Petrus Alfonsi to Petrarch = Poetry and Philosophy in the Middle Ages. A Festschrift for Peter Dronke*, ed. John MARENBO, Leiden, Koninklijke Brill NV, 2001, 29–62.

A *Disciplina Clericalis* olvasásakor nem szabad elfeledkezni arról a tényről, hogy a szöveg a középkorban keletkezett, amikor az allegorikus olvasásmód igen elterjedt volt. Az allegorézis volt az a módszer, amely lehetővé tette a történetek prédikációk során történő felhasználását is. Egy történetben például egy egyiptomi beleszeret barátjának rokonába, és belebetegedik a szerelembe. A bagdadi, mikor barátja bevallja neki a betegség okát, jó szívvel az egyiptominak adja a lányt. Az egyiptomi és neje meggazdagodnak, míg a bagdadi elszegényedik. Soványan és ruhátlanul Egyiptomba indul, hogy barátjától segítséget kérjen, ám egy éjszaka igaztalanul gyilkossággal gyanúsítják meg. A bagdadi bűnösnek vallja magát, de kivégzésén egyiptomi barátja ráismer, és önmagát mondja a gyilkosnak, hogy a bagdadit megmentse. A *Disciplina Clericalis* ezt a történetet az ideális barátság illusztrálásaképpen meséli, ám – ahogy arra Tolan rámutat¹³ – egy osztrák monostorban ennek az exemplumnak a következő interpretációja maradt fenn: a bagdadi férfi Krisztust jelenti, az egyiptomi az embert, az egyiptomi felesége pedig a lelket. Krisztus a történetben ártatlanul is magára vállalja a bűnt. De nem csak az egyes elbeszéléseknek tulajdonítottak allegorikus síkon jelentést, hanem annak a résznek is, amikor az apa megtanítja fiának, hogyan kell viselkedni az asztalnál. A tanítás a következőképpen kezdődik: „[m]iután először is megmostad a kezed evés előtt (...)”.¹⁴ Ha a mai olvasó késztetést érez is arra, hogy ezt a részletet paródiaként értelmezze, nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az étkezés szertartásának rendje az ismert kultúrák zömében sokáig szimbolikus jelentéssel és rendkívüli fontossággal bírt. A mű allegorikus olvasata tehát az egyes szerkezeti egységeknek feszültségmentesen tud illusztratív szerepet tulajdonítani.

A Tolan által megnevezett harmadik középkori olvasat a *Disciplina Clericalis* történeteihez már mint a novellaműfaj elődeihez közelít. Ez az aspektus már a narráció módját is figyelembe veszi, miként Stanley Appelbaum megállapítja:

A szerző stílusa egyszerű és könnyen érthető, ám korántsem esetlen; a kutatók Petrus Alfonsi latinját igen egyéninek, jellegzetesnek találják, de erről talán egyébként is túl sok szó esik.¹⁵

Több kézirat még cselekményesebb formában adja elő a történeteket, több drámai dialógussal. Ezek feltételezhetően már a szórakoztatásban látták a *Disciplina Clericalis* elbeszéléseinek szerepét, és korai előfutárai voltak a történetek későbbi formáinak. A *Disciplina Clericalis* két elbeszélésének átírása ugyanis már a 13. században megjelent a *Novellinó*ban, Boccaccio *Dekameron*jában pedig további négy történetet ismerhetünk fel. Boccaccio ezeket a történeteket jelentősen ártértelemezi. Ahogy azt Tolan is megállapítja,¹⁶ a különbség leginkább abban ragadható meg, hogy míg Alfonsi szereplői archetipikus karakterek, addig Boccaccio egyéníti szereplőit, jelentősen áthangszereli a történeteket. A *Dekameron* elbeszélője például *A kút* című történetben már nem

13 TOLAN, *i. m.*, 147.

14 „After first having washed your hands before eating, you must not, so long as the meal lasts, touch anything other than the food.” HERMES, *i. m.*, 150.

15 „The author’s style is plain and unadorned, but not awkward; scholars have professed to find this Latin very peculiar and unidiomatic, but that aspect is much too readily exaggerated.” APPELBAUM, *i. m.*, 2.

16 TOLAN, *i. m.*, 157.

a felszarvazott férfival, hanem annak nevével érez együtt, hiszen a férj két végzetes hibával is rendelkezik: egyfelől túlzottan féltékeny, másfelől sokat iszik. A *kút* egyébként Molière két drámájának is alapszituációjául szolgált, sőt a *Don Quijotéban* is megtalálható. A *Disciplina Clericalis* történetei Poggiót, Chaucert és A hét bölcs mester szerzőjét is megihlették. Mint látható, a középkor, noha ismerte a szerzői tulajdon, így a plágium fogalmát, mégis kifejezetten kreatív, termékeny alkotói módszernek tekintette a történetek újra- és újramesélését. Az elbeszélések novellaszerű olvasata azok esztétikai szerepét tekinti hangsúlyosnak, és az már a korszakonként változó esztétikum-felfogás kérdése, hogy ez milyen szinten összeegyeztethető a nevelő funkcióval.

Az előadás befejező részében azt az olvasatot kívánom bemutatni, amely az arab, zsidó és keresztény konvenciók viszonyát, a műfajok keveredését egy meglehetősen ironikus szerkezetben látja megjelenni. Ehhez először a keleti tradíció feltűnését szükséges rekonstruálni a műben. Jóllehet, mint láttuk a *Disciplina Clericalis* hatástörténete meglehetősen könnyen feltárható, a forrásanyagáról ez nem mondható el, hiszen Petrus Alfonsi alkotó szellemmel viszonyult a történetekhez. Ha direkt forrásokat nem is, közvetetteket azért ki lehet mutatni.

Olivia Remie Constable¹⁷ felhívja figyelmünket arra, hogy már maga a *disciplina* szó is egy héber műfajra, az *aggada* műfajára utal, amely már a *Talmudban* megjelenik. Jelentése körülbelül mese, történet. Idézeteinek zömét Enochtól, Bálámtól, Szókratészről, Platónról, Arisztotelészről és Marianustól származtatja, de Mózesre, Jóbra és Salamonra is hivatkozik. Az idézetek forrását ritkán lehet megtalálni, kivételt talán csak Szókratész és Platón képeznek, a tőlük vett idézetek *Kitáb al-Adáb al-Falásifa* (A filozófusok bölcsességeinek könyve) című gyűjteményre vezethetők vissza. A novella műfajának elődjét a *Disciplina Clericalis* honosítja meg az európai irodalomban, és ez is feltehetőleg keleti hagyomány átvételét jelenti. A *Kalila és Dimna* például valószínűleg hatással lehetett a műre. Ebben egy uralkodó tanítja fiát a helyes uralkodásra aforizmák és fabulák mesélésén keresztül. Ezen kívül az *Ezeregy éjszakát*, a *Fákihátot* és az *al-Mas'udi's Muruj al-dahabot* nevezi meg Tolan¹⁸ lehetséges forrásként. Charles Burnett azokat az idézeteket vizsgálta, amelyeket a *Disciplina Clericalis* szerzője verses formában közöl, vagy melyeket költőtől származtat. Burnett a kutatása során arra jut, hogy „[e]zekután kézenfekvő a feltételezés, hogy az összes vers, melyre Petrus hivatkozik, arab forrásból ered.”¹⁹ Al-Mu'tamid ibn 'Abbád versét például egyértelműen lehet azonosítani a műben. A történetek helyszínét – ha felismerhető – többnyire az arabok lakta területek adják, és a szereplők is gyakran arab származásúak. A történetek összefűzésének módja, a keret is a keleti irodalmi tradícióból ered, azonban ezen formai jegyeknél talán még izgalmasabb – ugyanakkor sokkal nehezebb – a történetek tartalmában az arab és zsidó mentalitást megragadni. Leyla Rouhi²⁰ ezt azon a történeten keresztül próbálja meg érzékeltetni, amelyben a férfi felesége szerelmét kéri, ám az visszautasítja, ezért a férfi egy idős asszonyhoz fordul, aki egy síró kiskutyát mutat

17 CONSTABLE, *i. m.*

18 TOLAN, *i. m.*, 79–80.

19 „It is plausible, then, to suppose that all the verses that Petrus refers to are from Arabic sources.” BURNETT, *i. m.*, 36.

20 ROUHI, *i. m.*

a nőnek, és azt állítja, hogy ez a kiskutya korábban egy lány volt, csak átváltoztatták, mert visszautasította a szerelmét. Rouhi szerint az idős nő által alkalmazott fortély az iszlám populáris irodalom kedvelt fogása. Az érényes feleség a történetben a „vieja”, az idős asszony ellenpontjaként jelenik meg. A „vieja” arab eredetű figurája később több formában, mind pozitív, mind negatív szerepkörben továbbélt a spanyol, sőt az egész európai irodalomban.

Mindezt azért érdekes megjegyezni, mivel a szerző a mű prologusában a következőképp fogalmaz: „Elhatároztam, hogy amennyire csak értelmem engedi, kihagyok a könyvből mindent, ami ellentétnek találtathatik vallásunkkal szemben, vagy másnak, mint hitünk.”²¹ Ez a kijelentés a szöveggel sok ponton feszültségben áll, ugyanakkor felvet egy, a szerzőiség kapcsán különösen izgalmas kérdést: az öcenzúra kérdését. Egy arab szellemi környezetben nevelkedett zsidó, ki művét megkeresztelkedése után keresztény olvasóközönségnek fordítja latinra, meglehetősen erős késztetést érezhet arra, hogy korábbi gyökereit elleplezze, jóllehet ez a törekvés kevés sikerrel kecsegtet. A szerző mintha felismerné ezt, és nem igyekezne elsimítani ezeket a feszültségeket, hanem éppen ellenkezőleg, a szöveg ellentmondásos voltával igyekezne érzékeltetni valamit. A könyv szerkesztési technikája is ezt hangsúlyozza, hiszen a következő módon rendel egymás mellé bölcsességeket: „Egy filozófus azt mondta: [...]. Egy másik filozófus azt mondta: [...]. Megint egy másik filozófus azt mondta: [...]”²² Ez a mellérendelő szerkezet mintha metaforikusan leképezné az egész mű állítását, mely szerint az igazság nem ragadható meg a földi keretek között. Petrus Alfonsi kortársa, a nagy arab misztikus, Al-Ghazali által képviselt gondolatrendszer juthat eszünkbe, amely elveti a racionális megismerés lehetőségét. A *Disciplina Clericalis* szerzőjének távolságtartása, a történetek ironikus interpretálása is mintha pont azt sugallná, hogy nincsen egy egyetlen olyan filozófiai tanítás, amely elvezethetne az igaz hithez. Ha azonban a *Disciplina Clericalis* szerkesztésmódját nem tekintjük parodisztikusnak, akkor az újplatonista filozófiai iskolákban lelhetjük fel szellemi bázisát. Vélhetően a könyv egyik legnagyobb erénye, hogy erre a kérdésre nem ad egyértelmű választ. A mű által megképzett világ leginkább a kontingencia fogalma felől közelíthető meg. Eszerint minden állítás úgy lehetséges, hogy azzal egyidejűleg annak tagadása is lehetséges. Szerzőnk ennek jegyében visszavonul, ironikus távolságba helyezkedik művével szemben, és az ítéletfelfüggesztés gesztusát gyakorolja. Már egy 15. századi latin kézirat is felismeri a *Disciplina Clericalis* ironikus vonásait, és „hosszan értekezik arról, hogyan kell helyesen megenni egy tojást”²³ fergeteges paródiáját nyújtva annak a résznek, amelyben a mester tanítványát az asztali étkezés etikettjére neveli.

Zárásként tekintsük át, milyen kérdések merültek fel a *Disciplina Clericalis* kapcsán, amelyek mű és szerző viszonyát érintették. A művet Jacques de Vitry kanonizálta,

21 „On the other hand, I decided that, within the capabilities of my senses everything must be avoided in this book that might be found contrary to our beliefs or different from our faith. HERMES, *i. m.*, 104.”

22 Például HERMES, *i. m.*, 109: „Another philosopher has spoken of [...]. Another wise man said the same time [...]. Again another philosopher said [...]. Another has said [...]. Another has said [...]. Again another philosopher has said [...]. A poet says [...]”

23 „The advice on how to eat an egg is a somewhat humorous treatment of a topic that Alfonsi had treated seriously earlier in the *Disciplina*: table manners, seen as part of the aristocratic upbringing.” TOLAN, *i. m.*, 155.

és ettől kezdve a szerző autoritássá vált, kinek tekintélyére előszeretettel hivatkoztak a középkori szerzők saját műveik igazságának alátámasztása végett. A középkorban ez a hitelesítési eljárás egyébként is igen kedvelt volt. Nem sokkal a mű keletkezését követően párhuzamosan több befogadási stratégia érvényesült: az egyik a művet mint exemplumok gazdag tárházát fogadta be, ez a recepció sokszor az allegorézis eszközével kereste az elbeszélések morális üzenetét, míg a másik olvasat a *Disciplina Clericalis* történeteire esztétikai szempontból közelített. Ugyanazon cselekménysorral, amely Petrus Alfonsi kötetében megjelent – apró, ám annál fontosabb eltérésekkel –, több későbbi irodalmi alkotásban is találkozhatunk, mivel a szöveg és szerzője viszonyáról a romantikát megelőző időszakban egészen másképpen gondolkodtak. Ha a mű szerkesztésmódját és a szerzői pozíciót helyezzük a *Disciplina Clericalis* olvasásakor a középpontba, akkor egészen meglepő módon egy, az előszavában a keresztény hitben való elmélyülést intencionáló műben a nevelésnek mintha csak parodisztikus kísérletével találkozánk.

The author's position as the key to interpret the relation between religious, cultural and genre conventions in the *Disciplina Clericalis*

Petrus Alfonsi's *Disciplina Clericalis* plays a major role in the history of literature: it is the first short-story collection in Christian Europe. It is quite hard to identify the direct sources of the work, but as a wider frame, the didactic eastern literary tradition can be designated. This heritage was transmitted to Europe by an Andalusian Jew, Petrus Alfonsi, who had been converted to Christianity for unknown reasons before writing the *Disciplina Clericalis*. The author modestly calls himself a servant of Jesus Christ, and declares his intention as follows: "in order that the light given to me should not be hid under a bushel, and at the prompting of the same Holy Spirit, I have been moved to write this book".²⁴ Therefore, the exemplum-like narratives, which often also resemble short-stories, are included in the work in order to facilitate the interiorization of the morals of philosophers' sayings, in this way confirming the receiver in his belief. It cannot be decided, even if the reception process obligates us to make a decision, whether the work fulfils the author's intention or only makes a parodistic attempt to do so. The capital poetic problem of the work is therefore how the author's position affects the interpretation of cultural traditions. While in the medieval reception history three main ways of reading could be distinguished,²⁵ an alternative strategy of interpretation, which sees contingency in the author's irony, also seems to be adequate.

24 HERMES, *i. m.* 103.

25 See TOLAN, *i. m.*

Balázs Debóra

Komáromi Csipkés György: *Speculum Poeticum*

Komáromi Csipkés György latin prozodiájáról, a *Speculum Poeticum*ról noha rég tudunk, maga a szerző említi *Catalogus operum editorum et nondum editorum prout erant*¹ című, Kolozsvárott 1677-ben megjelent összefoglalásában, de elveszettnek hittük. 2007-ben a The University of Chicago Library digitalizálta egy eddig ismeretlen, sértetlen példányát. Több, ma is forgatható példányról egyelőre nincs tudomásunk. Mivel eddig senki sem foglalkozott a *Költői tükrökkel*, a kutató kényelmes helyzetben van a felvethető vizsgálati szempontok tengerében. Komáromi Csipkés életműve szerteágazó értelmezési lehetőségeket nyújt mind a teológusok, mind a nyelvészek, irodalomtörténészek, mind a filozófusok számára. Jelen tanulmány célja, hogy kontextualizálja a *Speculum Poeticum*ot, illetve hogy választ találjon arra a jogos kérdésre, hogy Komáromi Csipkés miért érezte szükségét egy újabb latin prozódia megírásának, jóllehet a korban létezett mind a mennyiségi, mind a minőségi kritériumoknak eleget tevő ugyanilyen tárgyú tankönyv.

A tanulmány először bemutatja a könyv felépítését, utána közöl néhányat a regulák magyar fordításából. A következőkben összeveti Komáromi Csipkés magyar nyelvten könyvét a *Hungaria Illustratá*t és a *Speculum Poeticum*ot, majd kijelöli helyét a kor-szak prozódiai sorában.

A PROZÓDIA

A *Speculum Poeticum* műfaját tekintve prozódia. Ezt a műfajt Földi János kéziratban maradt² verstanában így definiálta:

Tudniillik a' Verseknek ezen Mechanica Reguláiknak egybefoglalása, melly a' Versnek külső alkotását, a' Szótagok hosszú és rövid vóltát, és az abból származó Hangméréséklésnek külön külön tulajdonságait 's elnevezéseit illeti; mondatik tulajdonképpen Prosodiának, melly egy részét teszi a' Nyelvkönyvnek, és ezt nevezük mi is itten versírásnak, vagy Versmívnek.³

V. Horváth Zsigmond 1867-es latin verstanában a prozodiát szómértéktannak fordítja, a metrikát versmértéktannak.

1 RMK II, 1401.

2 Az elmélész életében nem jelent meg, csupán a halás utókor adta ki.

3 FÖLDI János, *A' Versírásról*, Bp., Tankönyvkiadó, 1962, 11.

Kecskés András és Bartók István hívják fel a figyelmet arra, hogy a szakirodalom milyen óvatosan kerülgeti a magyarországi latin metrikák kritikai feldolgozását.⁴ A vizsgálható korpusz nagy, maga Kecskés is, noha messzemenően törekszik a teljességre, kihagy néhányat a könyv végén található felsorolásból.⁵ Tanulmányom is csak súrolja a felszínét annak a nagyszámú szövegnek, melyek tanulságos adatokkal szolgálhatnak a vele foglalkozóknak, hiszen a korabeli tankönyvek tanulmányozásával biztosabb képet nyerhetünk az akkori kritikai gondolkodásról, mely az iskolai oktatástól elválaszthatatlan volt.⁶ Ez a kezdeményezés nem tér ki a vizsgálandó prozódiaiak szoros interpretációjára, hiszen esetünkben csupán Komáromi Csipkés *Speculum*ának kontextualizálásában játszanak szerepet. Segítségükkel igyekszem beilleszteni a *Költői tükröt* abba a több évszázados verselméleti hagyományba, mely máig él a latin nyelvkönyvek lapjain.

A Bartók István által több tanulmányban is vizsgált időszak, az 1630 és 1700 közötti évek grammatikai, retorikai, logikai műveire jellemzően olyan irányzatok hatottak, melyek igyekeztek a különböző nézeteket egységesíteni, ezek közül kiemelendők német, holland és angol iskolák.⁷ Phillipp Melanchton nyelvszemléletét wittenbergi tanítványai, így Sylvester János, Honterus János és Dévai Bíró Mátyás honosították meg Magyarországon. Komáromi Csipkés György *Speculum Poeticum* ebbe a hagyományba illeszthető be, kiegészítve Piscator és Smetius prozódiai műveinek tagadhatatlan befolyásával. Mielőtt azonban összehasonlítanám ez utóbbi munkákat, vessünk néhány pillantást a szorosabb interpretációs lehetőségekre, így megvizsgálva a *Költői tükröt* belső szerkezetét, tartalmát, valamint a vele közeli rokonságban álló *Hungaria Illustratát*, Komáromi nyelvkönyvét.

A KÖNYV FELÉPÍTÉSE

A *Speculum Poeticum*ot 1653-ban adta ki Szenci Kertész Ábrahám nyomdája Váradon. A címlap tartalmazza a címet, a szerző nevét, a kiadás helyét, évszámát, valamint a kiadó nevét. Az előzéklapon található Aldrich Swan 1655-ös possessorori bejegyzése. A címlap előtti szennylapon kézírással van rögzítve a szerző neve, a kézírás nem azonos Aldrich Swan kézjegyével. A cím magyarul talán így hangzott volna: *Költői tükrök, avagy rövid és átlátható értekezés arról, hogyan ismerjük fel a szótagok hosszúságát, ezt nyolc fejezetben mutatja be tükrök gyanánt a szent költészet tanulóinak*.⁸ Ahogy már a cím is előrevetíti (a tartalom részletesebb vizsgálatánál szintén ezt a következtetést vonhatjuk le), a verstan lépcsőjének első fokát, a szótagok időtartamát vizsgálja az auctor az egész műben. Dionysius Thrax óta a nyelvtanok zöme a nyelv felépítésének logikáját követi, kiindulási pontja a betű, ezután tér át a szótagokra stb. A *Speculum*

4 KECSKÉS András: *A magyar verselméleti gondolkodás története. A kezdetektől 1898-ig*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1991, 63.

5 Így Sigismundi CARLOWSKY *Prosodia latinaját*, Michael TEKUSCH *Syntaxis linguae Latinaejét*.

6 BARTÓK István, *XVII. századi logikai és retorikai irodalmunk kritikátörténeti tanulságai*, ItK 95 (1991), 1.

7 Uo., 1.

8 *Speculum Poeticum. Seu Brevis & perspicuus, de modis, Quantitates Syllabarum, cognoscendi, Tractatus eas octo capitulis Sacrae Poeseos Studiosis, instar Speculi representans*

Poeticum tartalmának tágítása egyértelműen a klasszikus időmértékes verslábak, sorfajták és strófafajták felé haladna, de Komáromi kizárólag a legszűkebb kontextust, a szótagok rövid vagy hosszú voltát vizsgálja.

A dedikációban Komáromi, az elméletíró a költő álarcát magára öltve még a mű elején kijelöli olvasóköreit: „indocto (...), qui discere tendit, ei”, tehát célközönsége a tanulni vágyó tudatlanok, nem az irigykedő tudálékosok. Önmagát és munkáját is *simplex*nek, egyszerűnek állítja be. Ez utóbbi az általános megjelölés, a konkrét, személyhez kötött ajánlás Kémeri Latrán Jánosnak, Kémeri Latrán Boldizsár erdélyi fejedelem és debreceni harmincadvámszedő egyetlen fiának szól. A dedikációban Komáromi vázolja a mű keletkezési körülményeit: jövő év novemberében négy éve, hogy a prozódia java kész. Kassán volt iskolamester, de mielőtt elmerült volna diákjaival a logikában, tisztázni kívánta a poétika stúdiumait. Bartók István szerint a logikát

a korban (...) mint *ars universalis* minden szellemi tevékenység módszertani alapjának tartották, ami a tudományosság egészét megszabta (...); a Sturm-féle hatosztályos iskolarendszerben, és ennek nálunk is gyakran előforduló ötosztályos változatában a latin grammatikai és stílus ismeretek megalapozása és megszilárdítása után a retorikával együtt a logika szolgálta a középszintű grammatikai-retorikai képzés betetőzését. A *gymnasiumok*, *lyceumok* fölött álló *academiákon* ugyancsak az egyik legfontosabb tantárgy.⁹

Tehát Komáromi nem tért el a korban bevett oktatási gyakorlattól, sőt, ez még inkább megszilárdítja pozícióját abban az irodalomelméleti hagyományban, melyben ki akarjuk jelölni helyét.

Hogy a szerző miért rögzítette nyomtatásban is előadásai anyagát, állandó fordulatokkal magyarázza, miszerint nem bízik az ingatag emlékezőtehetségben, a diktálás megbízhatatlanságában, illetve Horatius és Caius Titus¹⁰ szavaival élve: „Et semel emissum volat irrevocabile verbum. (...) Vox audita perit, littera scripta manet.”¹¹ A diákok szintén biztatták a munka közkinccsé tételére. Ez persze nekünk továbbra sem jelent teljes mértékben kielégítő magyarázatot. Az iskolai oktatás számára volt megfelelő számú és színvonalú prozódiai mű úgy Magyarországon, mint külföldön. Ugyanakkor Bartók arra a következtetésre jut, hogy

(a)z igényes összefoglalók létrejötte és hazai kiadása akkor is fontos, ha a követett irányzat Európa-szerte használt tankönyveihez képest nem nyújtanak újdonságot. A feldolgozott anyag kisebb része tartalmaz olyasmit, amiből a kor hazai oktatási gyakorlatának sajátosságaira következtethetünk.¹²

Úgy vélem, Komáromi azért érezte szükségét egy újabb prozódia megírásának, mert a korban használt tankönyvek mind jóval tágabb kontextusban értelmezik a verstan-

9 BARTÓK, *i. m.*, 1.

10 Római szenátus tagja.

11 Szót, ha kiszállt már egyszer, nem hívatsz vissza soha. (...) A szó elszáll, az írás megmarad.

12 BARTÓK, *i. m.* 2.

kat, legtöbbjük a strófafajták interpretációjáig jut el. A teológus valószínűleg hiányolhatta az olyan munkákat, melyek a verslábak hosszú vagy rövid voltával foglalkoznak tankönyvnyi méretekben, de erről később.

A továbbiakban Komáromi a szerény hangnemet nem hagyva el szabadkozik munkája csekélysége miatt, illetve a nemes Kémeri Latrán János érdemeit hangsúlyozza, és keresztény írókat, például Claurvaux-i Szent Bernátot idézve látja el jó tanácsokkal: „desinit esse bonus, qui desinit velle fieri melior”¹³. A dedikáció datálása: Debrecenben, 1653. november 17.

A tárgyalandó fejezetek a következők: *Magánhangzó magánhangzó előtt, A diftongusról, Az elhelyezkedésről, Az analógiáról, A szóképzésről, Az egyeztetésről, A gyarapodásról, A szavak végződéséről*.¹⁴ A nyolc fejezet, ahogy a címben is hangsúlyozza Komáromi Csipkés, valóban rövid, egyenként legfeljebb néhány oldalasak, maga a teljes mű harminchét lap terjedelmű. Mindegyik rész elején megfogalmaz egy szabályt, utána kiegészítésekkel látja el, majd felsorolja a kivételeket, aztán újabb applikációkat tesz. He-lyenként több szabályt is hoz, illetve appendixeket, függelékeket, jegyzeteket. A következő felosztásnak hála igen jól átlátható, valamint a korabeli olvasó számára könnyen használható kézikönyvet hoz létre a szerző. A fejezeteket a betűméret növelésével és a ritkább szedéssel választja el egymástól, a kiegészítéseket dőlt betűvel szedi, de egyébként is hagy ki helyet a belső részek szétválasztására. A tartalom valószínűleg a tanult olvasónak nem szolgál újdonsággal, ezért részletes megfigyelések helyett álljon itt minden fejezetből egy-egy szabály magyar fordításban, reprezentálva a mű egészét.

REGULÁK

Első fejezet, szabály

Minden olyan magánhangzó, amelyet ugyanabban a szóban egy másik követ, rövid. Mint: *Fruor Deus, Puer* stb.¹⁵

Második fejezet, szabály

Minden diftongus, legyen akár latin, mint az *ae, oe, au, eu, ei*, akár görög, ahogy az *ái, í, ói, áv, ív, óv*, mindig és mindenhol hosszú, mint: *Aurum, Eurus, coelum, aeger, Harpyia*, stb.¹⁶

13 Megszűnik jónak lenni az, aki megszűnik akarni a jót.

14 De vocali ante vocalem, De diphtongo, De positione, De analogia, De derivatione, De compositione, De incremento, De finali terminatione

15 Omnis vocalis, quam alia, in eadem dictione sequitur immediate, brevis est, ut: *Fruor, Deus, Puer* &c. a5

16 Omnis diphtongus sive sit latina, nempe *ae, oe, au, eu, ei*, sive graeca ut *ái, í, ói, áv, ík, óv* semper & ubique longa est, ut: *Aurum, Eurus, coelum, aeger, Harpyia* &c. 2.

Harmadik fejezet, szabály

Minden magánhangzó, amelyet akár két különböző mássalhangzó – mint a *solvo*, *ungo* –, akár kettős – mint a *terra* –, vagy pedig két hangot jelölő betű követ: mint *Gaza*, *Axis*, stb., helyzeténél fogva hosszú.¹⁷

Negyedik fejezet, első szabály

Minden két szótagú múlt idejű szóban az első szótag hosszú, mint: *Vidi*, *Veni*, *Vici*, *Legi* stb., kivétel a következő hat két szótagú múlt idejű szó: *Steti*, *dedi*, *scidi*, *fidi*, *tuli*, *bibi*, amelyekben az első szótag mindig rövid.¹⁸

Ötödik fejezet, szabály

A képzett szavak követik az alapszavuk időtartamát, vagyis, ha az eredeti szó valamely szótagja akár hosszú, akár rövid, akár közös, akkor az ebből a szóból képzett származékos alakban is ugyanazon hosszúsággal fog bírni. Ha egy szótag az alapszóban hosszú, akkor a származtatottban is az lesz, ha az alapszóban rövid, a képzettben is az lesz, ha az alapszóban közös, a képzettben is az lesz, mint: *curator*, *arator*, *cubitus*, *sonitus*, *patria*, *a patris* stb.¹⁹

Hatodik fejezet, első szabály

Az összetett szavak időtartama ugyanaz, mint egyszerű tagjaiké. Vagyis ha az egyszerű szó valamely szótagja akár hosszú, akár rövid, akár közös; akkor az ebből az egyszerű szóból lett szóösszetételben ugyanaz a szótag megőrzi hosszúságát. Ha az egyszerűben hosszú, akkor az összetettben is az, ha az egyszerűben rövid, akkor az összetettben is az, ha az egyszerűben közös, akkor az összetettben is az, például: *praeclarus*, *admiror*, *perlego*, *concupio*, *compatriis*, stb. Abban az esetben is megmarad a hosszúság, ha az egyszerű szó diftongusai vagy magánhangzói megváltoznak, mint: *allido*, *obedio* stb., az első esetben ti. az *ae i*-vé változik, másodikban pedig az *au e*-vé.²⁰

17 Omnis Vocalis, quam vel duae consonantes diversae: ut solvo, ungo; vel geminatae, ut Terra: vel denique duplex litera, sequuntur: ut Gaza, Axis, &c. longa est Positione. 3.

18 Omnia praeterita duabus syllabis constantia priorem syllabam habent longam; praeter haec sex praeterita disyllaba: Steti, dedi, scidi, fidi, tuli, bibi, in quibus prima ubique brevis est, ut: Vidi, Veni, Vici, Legi &c. 6.

19 Voces derivatae quantitatem suorum primitivorum imitantur. Seu si vox primitiva syllabam aliquam habuerit vel longam, vel brevem, vel communem, etiam vox, ab ista voce primitiva derivata, habebit eam syllabam, vel longam, vel brevem, &c. Si primitiva longam, etiam derivativa, si primitiva brevem, etiam derivativa, si primitiva communem, etiam derivativa, ut: curator, arator, cubitus, sonitus, patria, a patris, &c. 7.

20 Voces composite sequuntur quantitatem suorum simplicium. Seu, Si vox simplex syllabam aliquam habuerit vel longam, vel brevem, vel communem; etiam vox ab ista voce simplici composita, habebit eandem syllabam vel longam, vel brevem, vel communem. Si simplex longam, etiam composita; si simplex brevem, etiam composita; si simplex communem, etiam composita, ut: praeclarus, admiror, perlego, concupio, compatriis, &c. Etiam si vocum simplicium diphtongi, vel vocales mutantur ut: allido, obedio, &c. in priori ae in i, in posteriori au in e mutatur. 9.

Az összetétel első tagjára vonatkozó szabály: A második deklinációjú, genitivusban plusz szótagot kapó névszók genitivus előtti szótagja, legyen akár *e*, akár *i*, akár *u* a szótagban, (kivéve az *Ibert*, a *Celtibert* stb., amelyekben az *e* hosszú) mindig és mindenhol rövid, például: *Miseri*, *Viri*, *Saturi*, *Teneri*, stb.²¹

Az összetétel második tagjára vonatkozó első szabály: A harmadik deklinációs főnevek esetén, ha *a* áll a genitivus előtti szótagban, az mindig és mindenhol hosszú, mint: *Vectigalis*, *Bonitatis*, *Titanis*, *Calcaris*, *Animalis* stb.²²

Nyolcadik fejezet, első szabály

A-val való végződés esetén, vagyis ha az *a* szóvégi pozícióban van, mindig és mindenhol hosszú; mint: *Antea*, *contra*, *extra*, *circa* stb. *ama*, *clama*, *ora*, *labora* stb.²³

A HUNGARIA ILLUSTRATA ÉS A SPECULUM POETICUM

Komáromi Csipkés György a *Hungaria Illustratát*, latin nyelvű magyar nyelvkönyvét 1653-ban, a *Speculum Poeticum* kiadásának évében kezdte írni, személyes okként a tétlenség elkerülését jelölte meg. Komáromi grammatikája a korban elfogadott és megszokott módszer helyett – úgy mint a magyar nyelvet a latin mintájára leírni – más kiindulási pontot jelöl ki: a latin helyett a héber nyelv struktúrájára fűzi fel mondanivalóját, a végkövetkeztetése azonban megegyező lesz a többi grammatikáéval: „én a magyar nyelvet annak szelleme és természete szerint magyaráztam, és nem szabtam a latin nyelvhez.”²⁴ A módszer gyakorlatilag ugyanaz, mint már volt a *Speculum*ban, ez

az általános érvényű, rövid, vázaltszerűen megfogalmazott, az adott nyelv szerkezetéből kiinduló szabályok felállítását tűzi ki (...)Az egész munka nagyon tudatos, szigorúan következetes és fegyelmezett módszerrel tanúskodik elveiben és szerkesztésében is. Sokszor úgy tűnik, mintha gondosan mérlegelő, logikus okfejtéssel író teológus lenne grammatikaszerzőként is.²⁵

21 Regula prioris est. Incrementa singularia vocabulorum declinationis secundae, sive e, sive i, sive u, in syllaba crescente habeant; praeter unicum Iber, cum compositis celtiber &c. in quibus incrementum e longum est; semper & ubique sunt brevia; ut: Miseri, Viri, Saturi, Teneri, &c. 13.

22 Regula posterioris prima. In nominibus singularibus, declinationis tertiae, syllaba crescens, seu incrementum a, semper & ubique longum, ut: Vectigalis, Bonitaris, Titanis, Calcaris, Animalis, &c. 13.

23 A finale, seu a positum in fine vocabulorum semper & ubique longum est; ut: Antea, contra, extra, circa, &c. ama, clama, ora, labora, &c. 20.

24 KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Hungaria Illustrata* (1655). *A magyar nyelv magyarázata*, az eredeti kiadás hasonmása fordítással, ford., előszóval és jegyzetekkel ellátta C. VLADÁR Zsuzsa, Szerk. ZSILINSZKY Éva. Bp., 2008 (A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 228), 10.

25 *Uo.*, 14.

A hagyomány szerint a grammatika részét képezte a prozódia, így jogos kérdésként merülhet fel bennünk, hogy vajon amennyiben Komáromi készített grammatikát is, úgy miért nem ezzel együtt tárgyalta a verstani kérdéseket. A szerző egyáltalán nem hivatkozik korábbi munkájára, sőt ezt írja: „a mondattanról és a költészettanról azonban nem szólunk itt, ezeket a gyakorlatra és a használatra bízunk”.²⁶ Véleményem szerint azért sem tárgyalta együtt a kettőt, mert más volt a kiindulási pont, nem illett volna a szigorúan latin időmértékes verselést tárgyaló, magyar vonatkozásokat nem hozó munka a héber nyelvet alapul vevő nyelvkönyvhöz. A kettő összeférhetetlen lett volna, szétfeszítette volna egy korabeli grammatika kereteit. A korban jellemző, hogy a prozódia kiválnak a grammatikákból, és külön munkák tárgyai lesznek, majd időnként ismét visszatalálnak eredeti helyükre.

Szintén logikus következtetés, hogy amennyiben grammatikájában tárgyalta volna a prozódia is, úgy annak magyar vonatkozásának kellett volna lennie, vagy legalábbis a magyar költészetre jellemző példákat kellett volna hoznia.

A SPECULUM POETICUM HELYE A PROZÓDIÁK SORÁBAN

A verstanok szerkezetének változása a következőképp alakult:

A latin nyelvi képzés megalapozásához Európa-szerte évszázadokon keresztül Donatus grammatikáját használták. Szent Jeromos tanítójának 4. századi munkáját számtalanszor átdolgozták. A *De octo partibus orationis methodus* lényegében alaktan: a mondatot alkotó részek mai fogalmaink szerint a szófajok. A szerző ezek sorrendjében haladva veszi végig a tudnivalókat, ezzel – a hagyományos terminológia szerint – az etymologia körét kimerítve.²⁷

A következő fontos tankönyv Melanchton grammatikája volt, mely négy fő részre oszlik (*ortographia, prosodia, etymologia, syntaxis*). Ennek átdolgozott, hol bővített, hol összefoglalóbb jellegű változatai a protestáns iskolákban a latin nyelvi képzés elhagyhatatlan tankönyvei voltak. Magyarországon is megjelent több változata, a 16–17. században Kolozsváron Molnár Gergely adta ki Mycillus átdolgozása alapján.²⁸ A protestáns poétikaoktatás, majd később a 19. század tankönyvei mind mereven és következetesen ragaszkodnak a kialakult szerkezeti hagyományhoz.

Az 1806-ban megjelent *Prosodia Latina*, Sigismundi Carlowitzky tankönyve még mindig Melanchtonra és Molnár Gergelyre hivatkozik.²⁹ Tartalomjegyzéke gyakorlatilag szó szerint megegyezik Komáromi *Speculum*ával, jóllehet a szerzőre nem hivatkozik, és valószínűleg nem is ismerhette a munkát, így a közös forrást kell meg-

26 Uo., 14.

27 BARTÓK István: *A humanizmustól a klasszicizmus felé: Molnár Gergely grammatikájának 1700 előtti kiadásairól*, MKSz 111 (1995), 349.

28 Uo., 350.

29 Sigismundi CARLOWITZKY, *Prosodia Latina, Conscripta, variisque observationibus aucta et iterum recognita*, Eperiessini, Typis Michaelis Raedlitz, 1806.

keresnünk. Ez a közös forrás Smetius *Prosodia promptissimája*³⁰, melyet így említ Carlowitzky: „Plura videsis”³¹ in Smetii prosodia quae ad calcem libri sunt adjecta.”³² Riccioli 1658-as *Prosodiája*³³ úgyszintén Smetiust veszi példának. Komáromi a tankönyvének nyolcadik fejezetében, mely a szavak végződéséről értekezik, nem áttal vitába szállni Smetiusszal:

Sic Smetius *a*, in *postea*, longum dicit in sua Prosodia. Non imitandum.”³⁴
„Adverbia in O definientia, à nominibus orta, habent, o finale tantum longum, ut: tanto, quanto, merito (...) etc. praeter imo et modo, quae breviter habent o finalia, et praeter cito (...) et ut vult Smetius, sedulo, metuo, crebro, in quibus o, finale est partim longum, partim breve.”³⁵

Sőt, a tankönyv utolsó mondata is Smetiusra vonatkozik: „Quantitates syllabarum mediarum et primarum, quas his non poteris cognoscere capitibus, cognosce auctoritate seu exemplo, quo in negotio, plurimum juvabit te Smetius.”³⁶ Egyértelműen a szerző forrásaként szolgál, azonban példákat nem vesz át Smetiustól, akkor sem, ha szó szerinti egybeesések vannak a művek között, például az *enormis* szót mindketten tárgyalják, de más-más antik szerzőtől véve példamondatot.

Komáromi forrása akár közvetlen, akár közvetett módon, de mindenképp Smetius prozodiája. Egyik ilyen indirekt példája Molnár Gergely *Elementa Grammaticae Latinae*je, melyet az olvasónak szánt bevezetőben így említ: „*Alias fateor tractatum hunc esse velut commentarium in regulas istas poeticas metris comprehensas, quae ad calcem grammaticae latinae Molnaris, edi solent.*”³⁷ Molnár verstani részének mintája Smetius *Prosodiája*. Másik lehetséges forrásnak tartom Philippus Ludovicus Piscator *Artis Poeticae Praeceptáját*,³⁸ melyben a szerkezet ismét ugyanaz, mint Komárominál: szabályok, ellenvetések, magyarázatok követik egymást, ám ez jóval hosszabb, 168 lap terjedelmű. Az állandó szerkezeti hasonlóságok minden bizonnyal a ráimizmus egyre szélesebb körben terjedő hatásának tudhatóak be, mely Alsted, Bisterfeld és Piscator Gyulafehérvárra való érkezésével lendült fel a 17. század első harmadában.³⁹ 1653-ban (!) magának Ramusnak a dialektikája hagyta el Szenci Kertész Ábrahám

30 Henricus SMETIUS, *Prosodia Promptissima Quae Syllabarum Positione et Diphtongis carentium Quantitates Solaveterum Poetarum auctoritate, adductis exemplis, demonstrat*, editio decimaquarta, Francofurti, 1633.

31 *videtisre* javítandó!

32 CARLOWITZKY, i. m. 46.

33 Giovanni Battista RICCIOLI, *Prosodia novis regulis, exceptionibus, appendicibus ex Latinis, Graecis et Hebraicis fontibus aucta, poetarum classicorum versibus confirmata*, Antverpiae, Apud viduam et haeredes Cnobbari, 1658.

34 KOMÁROMI CSIPKÉS, *Speculum Poeticum...*, i. m. 21.

35 *Uo.*, 23.

36 *Uo.*, 29.

37 *Uo.*, a4

38 Philippus Ludovicus PISCATOR, *Artis Poeticae Praecepta Methodicè concinnata & perspicuis exemplis illustrata. In usum Illustris Scholae Albensis, Albæ Juliae*, 1642.

39 BARTÓK, *XVII. századi...*, i. m., 3.

váradai nyomdáját, Amesius néhány munkájával együtt. A Ramus-szöveg a század végén és a következő század elején Debrecenben még háromszor megjelent.⁴⁰

A váradai iskola tanáraitra vonatkozó adatok alapján Herepei János szerint „valószínűnek tarthatjuk, hogy Tarpai és puritánus elveket valló társainak elhatározásából adatott ki Váradon 1653-ban... Ramus Péter *Dialecticája*”.⁴¹

Puritánus elveket valló társ akár Komáromi Csipkés is lehetett. Úgy vélem, Komáromi célja a *Speculum Poeticum*mal egy olyan prozódia megírása volt, mely az iskolai oktatás alkalmával jól használható, áttekinthető tankönyv. A korban erre az ő szempontjait szem előtt tartva megfelelő mű Smetius *Prosodia Promptissimája* és Piscator *Artis Poeticae Praeceptája*, melyek azonban túl bőségen tárgyalják a témát, valamint helyenként a szerző felül is írja Smetius eredményeit. Piscator pedig nem kizárólag a szótagok hosszú vagy rövid voltával foglalkozik. Komáromi Csipkés a korszak gyakorlatának megfelelően mint teológus, nyelvész, elméletész felhasználva a tanítás alkalmával összeállított jegyzeteit, illetve a már kipróbált tankönyveket, létrehozza a saját látásmódjának megfelelő szómértéktant. Nagy újításokkal nem szolgál, de céljának teljes mértékben eleget tesz. Ritka az ennyire következetes, elkötelezett szerző, aki képes a végletekig logikus felépítésre, valamint aki ennyire jól tud tájékozódni a korabeli tudományos eredmények, irányzatok tengerében.

ÖSSZEZÉS

Komáromi Csipkés György latin prozodiája, a *Speculum Poeticum* már négy éve áll a kutatók rendelkezésére, ám eddig nem született szoros interpretáció róla. Jelen tanulmány célja volt a mű ismertetése, illetve saját szempontú kontextualizálási keretet nyújtani. A tankönyv szerkezetét tekintve nem tér el a korban megszokott gyakorlattól, követi a már bevált módszereket. Vele egyértelmű korrelációban áll a szerző latin nyelvű magyar nyelvkönyve, a *Hungaria Illustrata*, illetve forrásként szolgál Henricus Smetius *Prosodia Promptissimája* és Philippus Ludovicus Piscator *Artis Poeticae Praeceptája*. Komáromi Csipkés tankönyve arra tesz eredményes kísérletet, hogy egy egyszerű, jól használható, érthető kézikönyvet hozzon létre diákjai számára, miközben javítja elődei hibáit.

A *Speculum Poeticum* vizsgálata nyilvánvalóan nem képviselheti a korszak irodalomtörténeti kutatóinak érdeklődési horizontját, ugyanakkor hangsúlyos szerepet kaphat a régi magyar irodalom korabeli recepciójának feltárásában, ezzel a befogadói gyakorlatról alkotott képünket árnyalva.

⁴⁰ Uo., 5.

⁴¹ Uo., 5.

György Komáromi Csipkés: *Speculum Poeticum*

Speculum Poeticum, the latin prosody composed by György Komáromi Csipkés (1628–1678) is available on-line since four years ago thanks to the University of Chicago Library. Till now nobody made an attempt at its interpretation. This article proposes a presentation of the text and intends to find its sources. The textbook's construction follows the structure of many similar works belonging to the same period. The *Speculum Poeticum* is closely connected with Komáromi Csipkés' Hungarian grammar entitled *Hungaria Illustrata*. My analysis proves that the primary source of *Speculum Poeticum* was Henricus Smetius' *Prosodia Promptissima*, one of the most common prosodies in Europe in that period. Another potential source is Philippus Ludovicus Piscator's *Artis Poeticae Praecepta*. The question emerges, why the Hungarian author has written a new Latin prosody if there were several available convenient textbooks at that time? A closer examination of Komáromi Csipkés's work proves that he corrected several mistakes included in his models and he proposed a much shorter treatise. His ambition was to create a simple prosody and a useful textbook for teaching and discussing the use of short and long syllables in Latin poetical texts.

Szerző és mű viszonya mint műfajiságot konnotáló elem Rimay János verseiben

1. BEVEZETÉS

Tanulmányomban az aposztrophé alakzatát és egyedi megjelenéseit Rimay János verseiben egy összehasonlító módszer segítségével szeretném vizsgálni. Az aposztrophé értelmezéséhez Jonathan Culler¹ tanulmánya nyújtott céljaimnak megfelelő, általam is felhasználható keretet, ám ezt igyekeztem dolgozatomban az elméleti háttér Rimay-versekre való alkalmazása során kiegészíteni.

Célkitűzéseim közé tartozik annak feltárása, hogy az aposztrophé hogyan kapcsolja össze a kolofon eltűnése után a kettétört kapcsokat, a kolofontól örökölt szét-szóródott tradicionális elemeket, illetve hogy az aposztrophé milyen más – műfajiságot előidéző – szövegszervező elemekkel mozog együtt.

Mivel az aposztrophé, valamint a *prosopopeia* a szerző és műve közötti közvetítő közeg szerepét is magára öltheti, ezért azt is kutatásom tárgyává szeretném tenni, hogy az így létrejövő hangkölszönzéses alakzatok speciális formáinak milyen műfajiságot konnotáló erejük van. Azáltal, hogy összevetem az aposztrophé különböző kontextusokban való beágyazottságát, össze lehet hasonlítani a különféle átvételeket és a kölszönzés módját, s ezzel pontos, valós és átfogó képet alkothatunk az aposztrophé tényleges működéséről.

Arra a különleges összefüggésrendszerre szeretnék összpontosítani, amely egy szerző és szövege között áll fenn, pontosabban arra a módra, ahogyan egy szöveg utal, rámutat erre a szerzőnek nevezett figurára, aki látszólag kívül áll rajta és megelőzi őt.² A szerző kérdésének kitüntetett individualizációs mozzanata van: a saját írásokban betöltött általános szerepköre, önreflexiója, a szerzőfunkciók megvalósulása az opusokban. Az írói szubjektum azonban folyamatosan eltűnik, az individualitásnak a jeleit sajátságosan érvényteleníti a hiány. Az interpretációs játékokon keresztül az olvasó feladata, hogy megtalálja az elveszett szerzőt azáltal, hogy felfedezi a jeleket, töréseket a fikciós világban, ahol a befogadó is beléphet a szövegvilágba. A befogadó is véghez viheti a hangkölszönzéssel összefüggő alakzatok társítását, amelyeknek egyfajta speciális hiány is mindig az alapját képezi, és így betöltve az űrt, megtalálja a szerzőt.

1 Jonathan CULLER, *Aposztrophé*, Helikon 46 (2000), 370–389.

2 Michel FOUCAULT, *Nyelv a végtelenhez*, Debrecen, Latin Betűk, 2000, 122.

A szerző megjelenéseit a kolofonokban megvizsgálva közelebb juthatunk e diszkurzusos jelenség megértéséhez. Rimay János a záróstrófa-képzés imaginatív hagyományát folytatja, egymáshoz igazítja, magasabb egységbe fogja össze a szöveg narrációjának és keletkezésének fikcióit.³ Rimay már nemcsak a szöveg keletkezését, hanem annak befogadását is megpróbálta a hatókörébe vonni, a száműzött referenciális kolofon interpretációt befolyásoló funkcióit pedig a vers átfogó fikciójára ruházta át. Fiktív önéletrajz helyett intertextuális eredetű narratívát teremtett, referencialitás helyett fikcionalizált kolofonfunkciókat alkalmazott. A *movere* (mozgósító) központú összegzés mint szövegstratégia az applikáció alakzatán keresztül valósul meg.

A Rimay-szövegkorpusz részletes elemzésénél láthatóvá válnak a fikciós stratégiák, illetve hogy a befogadás státusza mint szerző, műve és az olvasó közötti találkozási pont miként valósulhat meg műfajiságot konnotáló elemként. Ilyen találkozási pont a szerzői szándék kifejezése arra vonatkozóan, hogyan olvassuk az adott szöveget, amely már a megalkotottságánál fogva előrevetít egy értelmezési horizontot, illetve szituációt, amelybe a szerző beleágyazta, lírai énként pedig elfoglalta benne a narrátori pozíciót.

2. APOSZTROPHÉ

2. 1. Rimay János megkomponált versgyűjteménye/21⁴

– „Legyen jó idő csak, fecske száll házamra”

Az aposztrophéváltás ebben az első esetben a *movere* háromféle irányát képezi le, csak ezt a funkciót értelmezi célként, amiként a paratextusban is utal rá az explicit műfajmegjelölés („Más- Lelki vigasztalás – Metáphorica Cantio – Példázat szerint való ének”). A beszélő célja, hogy tűrjön a saját lelke, majd egy applikatív mozzanattal összeolvasztva tűrjön a közösség lelke is, amely nevében beszél, majd Istent kéri a vigasztalásra, ezáltal mozgósítja őt és önmagát is. Rejtett műfajváltás figyelhető meg a szövegben: a lírai én először önmagához szól, költői kérdés formájában önmagához fordul: „Hát miért ostoroz, s próbákkal miért sebhít?” Ezáltal egy költött dialógus megképzésének eszközévé válik az odafordulás, majd kettéosztja az addig egységes énképet, és a lelkéhez kezd beszélni: „No hát, én lelkem, tűrj, s tanulj reménleni”. Végül pedig egy másik entitáshoz, Istenhez imádkozik: „Vigasztald lelkemet, ki búban forrott s főtt”. Amikor Isten a megszólított, akkor egy *movere* központú könyörgő betét körvonalazódik a záró strófában, az én önmeghatározásában nagy szerepet játszik, hogy egy közösség tagjaként jelenik meg. A lírai én Istenhez való könyörgése nem önmagára, hanem a lelkére vonatkozik a szöveg végén, míg az elején a halvány, közvetett reményszerű imába foglalt odafordulás Istenhez, a könyörgés a lelkére és magára egyaránt vonatkozik. Először a saját lelkéről beszél, majd már a közösségben, amely a befogadóké

3 SZILASI László, *A sas és az apró madarak: Balassi Bálint költői nyelvének utóélete a XVII. század első harmadában*, Bp., Balassi Kiadó, 2008, 86–102.

4 Rimay János verseinek forrása: RIMAY János, *Rimay János írásai*, a kötetet összeállította, a szöveget gondozta, az utószót és a jegyzeteket írta Ács Pál, Bp., Balassi Kiadó, 1992.

is egyben, mindenki lelkéről, majd megint a sajátjáról. A második költői kérdés („Esz száraz földnek mit árt, ha meghinti?”) egy természeti metaforika analógiás kiterjesztése a lélekre. Saját példáján keresztül figyelmeztet tűrésre, ezzel egy fiktív, rejtett dialógushelyzetet, illúziót teremtve a saját lelke és önmaga között. Vagyis rész-egész viszonyként jeleníti meg őket, szinekdochikus kapcsolat van beszélő és megszólított között, de a beszélő és a közösség között is fennáll ugyanez a szinekdochikus kapcsolat, csak akkor az én szerepe megváltozik, az én lesz a rész és a közösség az egész.

A következőkben azt szeretném bemutatni, ahogy az aposztrophé a megszólítás által az addig a vers fikciója szempontjából passzív szereplőt aktivizálja, újraszituálja a beszédet minden egyes aposztrophéváltás, igaz, egyoldalúan: nem alakul ki kölcsönösség, mert nincs konkrét válasz az odafordulás után. Az újraszituálás mozzanata nemcsak azt jelenti, hogy új beszédet teremtek, hanem azt is magában foglalja, hogy egy elhalt beszédet újra élővé változtat azáltal, hogy a beszélő személyét eleveníti meg, nem pedig emlékekből idéz fel más narratívákat, de reagál más, elhangzott, megtörtént narratívákra, kapcsolódik korábbi kontextusokhoz, ugyanakkor az aposztrophé új kontextusba is ágyazza a megszólítottat és a beszélőt egyaránt. A közvetítettség speciális megjelenése az az eset, amikor saját lelkéhez a saját írásán keresztül szól az író, az írás médium lesz, egy belső ihlet, illetve gondolat külsővé válik, s így hatni képes az olvasóra is, hogy aztán újra belső instrukció legyen.

A tradicionális kolofonokban az explicit műfajmegjelölés, az adott szöveg keletkezésének helye, ideje, körülményei mellett fontos, gyakori megjelölésként szerepelt a szerző neve vagy valamiféle önreflexió a versírásra, a korpuszra, a közvetlen kontextusra, amelyből következtetni lehetett a szerzősége. Ahogyan a konkrét fogalmakkal való műfajmegjelölés kezd kialakulni, illetve átalakulni a tradicionális kolofonok átstrukturálódásával párhuzamosan, úgy az attribúció kérdése és a szerzői én keletkezése, megkonstruálása is megváltozik. Ahogyan a műfajmegjelölés szétszóródik a szövegtérben, úgy a szerzőség megjelölése is új és új tereket hódít meg magának a szövegen belül. A hangkölcsonzésen keresztül felfogott szerzőség problematikájának vizsgálatához is megfelelő eszköznek bizonyul az aposztrophék, *prosopopeiák*, metaleptikus kiszólások megfigyelése, hasonlóan a műfajváltás jelenségéhez. A metalepszis sokrétű és szerteágazó értelmezéséhez Gérard Genette tanulmánya⁵ szolgál ideális kiindulópontként, dolgozatomban ezt vettem alapul.

A retorikailag teljes egészében az aposztrophikus antropomorfizációra⁶ épülő szövegek technikái hasonlatosak a *prosopopeiára* mint domináns trópusra épülő szövegekéhez. Ezzel együtt nem megy végbe költői önfelszámolás, hanem épp az újraelalkotás folyamatába nyerhetünk betekintést, ha közelebbről szemügyre vesszük az „önmagaság” konstituálásának elemeit. Minden szöveg hordoz bizonyos számú jelet, amelyek a szerzőre utalnak;⁷ mint már jeleztem a bevezetőben, jelen dolgozatban a hangkölcsonzés különféle alakzatait választottam eszköznek, hogy ezeket az utalásokat feltérképezsem.

5 Gérard GENETTE, *Metalepszis: Az alakzattól a fikcióig*, Pozsony, Kalligram, 2006.

6 SZILASI, i. m., 86–102.

7 FOUCAULT, i. m., 130.

A szerző és mű körüli eszmecsere szemléltető eszközzé válik: az a bonyolult konstrukció, amelyet szerzőnek nevezünk, sokféle formában jelenik meg a szövegekben. A narrátori pozíció, a lírai én megalkotottsága, kidolgozottsága, az ehhez kapcsolódó retorikai alakzatok egyénítettsége mind-mind hozzájárulnak ahhoz, hogy a szerző mint valóságos jelenlét részese legyen a saját alkotásának. Így egyrészt ezek az eszközök segítik a szerzőkonstrukció létrejöttét, aktívan alakítják azt, ezekből tevődik össze, másrészt jelzik is a szerzőkonstrukció meglétét, megépítettségét a szövegben, belőlük lehet rá következtetni. A folyamat oda-vissza is működik, a szerzőkonstrukció és megvalósulásainak formái, amelyek egyben alkotórészek is, újra és újra felülírják, folyamatosan értelmezik egymást. A metaleptikus kiszólás már egy szinttel feljebb lép: a befogadót is, legyen az olvasó vagy célközönség, bevonja a diskurzusba, a szöveget aktívan alakító játékba.

Az olvasó értelmet teremt, és ezzel az értelemteremtő szerző elbúcsúzott, eltűnik a szövegben. Az, hogy a szerzőről az olvasóra ruházódott a jelentésadás és jelentéshorodozás, egyben egy újabb szubjektum kialakulását is eredményezi. Ez a folyamat különösen jól megfigyelhető a záróstrófiképzésben és metaleptikus kiszólásokban, ahol Rimay megpróbálja a hatókörébe vonni a saját szövege interpretációját is. Vagyis ad kapaszkodókat az értelmezéshez, de ő maga részekre szakad és feloldódik a saját szövegében. A feloldódással együtt pedig a szerzői fikciónak a mozaikjai műfaji szerep-körrel ruházódnak fel. Azok a tradicionális egységek, amelyek korábban külön-külön éltek a kolofonokban, most egymásba csúsznak, szerepeik átjárhatóvá válnak, státuszuk ezzel néhol összeolvad.

Szerző és közönség elkülönülése egy folyamatos individualizációs folyamat eredménye. A beszélői hang kiemelkedik a kórusból, elválik egymástól beszéd és befogadás, szétválik beszéd és valóság. Ezért különösen fontos a hangkölcsonzéses alakzatok vizsgálata, mert ott fedezhetőek fel, érhetőek igazán tetten a tradicionális folyamatok maradványai.

Mi is lehetett az a funkcionális igény, amely a szerzőt létrehozta? A szerző nem spontánul alakul ki, hanem egy aktív attribúciós mozzanattal, azzal, hogy egy diskurzust egy egyénnek tulajdonítunk. A szerzőfunkciót mi magunk, az olvasók konstruáljuk a befogadás során, vele alapozható meg ugyanis egy diskurzus egysége. Ugyan maga a struktúra feltételezi, igényli a szerzőfunkciót – tehát az nem egyszerűen utólagos rekonstrukció –, ám a szerző létrejötte mindenképpen visszamenőleges. Az írott szöveg középpont iránti igénye elemi erővel kényszeríti ki a szerzőt. A szöveg aktív befogadót vár el, aki azonban maga is csak korábbi olvasások története, így tulajdonképpen a szöveget szövő szerkezetek visszafordíthatóságát kell feltárni.

A tudás, amelyet keresünk, végtelen és a folyamatos kérdés formáját ölti magára, minden véletlenszerű forma műalkotásnak minősül, ha mögé tudjuk képzelni a szerző alakító stratégiáját, a titkosírások és rejtjelek megfejthetőek, feltéve, ha tudjuk, hogy üzenetek, jelentéssel bírnak.⁸ Az üzenetek mögött teremtként, olvasási instrukciók létrehozóiként ott áll a szerzői entitás és a műfajról alkotott fogalom is. Az a speciális eset, amikor a szerzői entitás versbeli megjelenése, a lírai alany megszólalási, önkifeje-

8 Umberto Eco, *Hat séta a fikció erdejében*, Bp., Európa Könyvkiadó, 1995, 162.

zési stratégiája alakítja a műfajról alkotott fogalmat, szerző és mű kapcsolatának műfaji vetületeit jeleníti meg. E kapcsolat feltárása egyben lehetőséget is kínál arra, hogy az aposztrophé és a *prosopopeia* alakzatának műfajiságot befolyásoló, műfajváltást leképező aspektusát, a narrátori pozíció kitöltésének módját és a metaleptikus kiszólás megvalósulásait is feltárjuk.

Az aposztrophéra úgy kell tekintenünk, mint a legmesterkétebb, legmisztikusabb, legradikálisabb, leginkább zavarba ejtő figurára a lírában, ezért lehetséges, hogy magával a lírával is azonosíthatjuk az alakzatot: ebben az értelemben az aposztrophé nem egy esetleges jellemzője lenne bizonyos műfajoknak vagy azon belül konkrét, egyedi költeményeknek, hanem a teremtmője, domináns trópusa, alapvető szervezőeleme.⁹ A műfajmélet alapja az „előadás gyöke”: vagyis a költeményt nem hallgatjuk, hanem kihallgatjuk. A lírikus úgy tesz, mintha a szerelméhez, a múzsához, barátjához, a természeti tárgyhoz, istenhez, megszemélyesített absztrakciókhoz vagy önmagához beszélne, úgyszólván tehát hátat fordít a tényleges hallgatónak.

Az aposztrophé egy másik megközelítésben a szenvedély által spontán módon, szinte ösztönösen alkalmazott figura lenne: az oka a felkavart érzelm, ami kirobban és szétárad, közvetett invokációja lenne a múzsának, és így az ihletforrás egyfajta leképeződéseként gondolhatnánk el. Az aposztrophé egyik valódi funkciója az volna, hogy a világ dolgait átlényegítse, potenciálisan felelő, érzékeny erőkké tegye, amelyeket tetterre vagy épp tétlenségre lehet ösztönözni. Az aposztrofáló költő egyéni világát más-ként kezdi látni, azt mint érző, fogékony erők által uralt világot ismeri föl: sajátot talál az idegenben, így az objektumok is szubjektumokként kezdenek működni, viselkedni. A költészet hatalma képes megtörténné tenni eseményeket: az eseménnyé váló pillanatot rögzíti az aposztrophé; a száznak, a megszólalásnak és a történésnek a kapcsolata illúzió, de valósággá válik az aposztrophén keresztül. Az, hogy az objektum elfoglalhatja a megszólított helyét, csupán a költői beavatkozás eredménye, nélküle nem képzelhető el. Rejtett-fiktív dialógus alakul ki az aposztrophén keresztül létrejövő kommunikációs aktusban.

3. APOSZTROPHÉVÁLTÁS ÉS MŰFAJVÁLTÁS

3.1. Rimay János szerelmes énekei a *Balassi-kódex*ben/5.

– „Senki ne kérddjen”

Ebben a példában a fiktív és rejtett dialógushelyzet megkonstruálásának lehetünk tanúi: egyes szám első személyben szól végig a lírai alany, egy felütéssel indul a vers: „Senki ne kérddjen”, egy általános személyt szólít meg. Ez az „Ő” szövegstratégiai elemként funkcionál a versben. A szituáció megteremtésének leghatékonyabb eszköze, ha egy kevésbé egyénített, inkább általános megszólítottat alkalmaz a lírai alany, ez a szövegstratégiai elem azonban csak a szöveg elején helyezkedhet el. Ebben az esetben kiemelkedően fontos az aposztrophált pontos lokalizálása, ugyanis a szövegtestben már nem éri el a célját, nem tudja annyira tökéletesen betölteni a megszólított pozícióját.

9 CULLER, i. m., 372.

Ez a helyhez kötöttség, a szöveg elején való kötelező megjelenés a kolofontól örökölt tradicionális elemkészlet sajátja volt, onnan származik ez a jellemző tulajdonsága, és jelen példában a kitöltésnél még érződik a hatása. A kolofonnál a metaleptikus kiszólás a közönség megalkotásának folyamatában lényeges állomás volt. Egy általános olvasót feltételezett, itt pedig egy általános megszólítottat feltételez a vers indulásánál, jelezve, hogy az olvasó saját magát teheti ennek a helyére, vagyis bárkivel megkezdődhet ez a párbeszéd, mert nem a kommunikációs partner a fontosabb, hanem maga a beszélő személye. Akit akár ketté is lehet osztani, így jutunk el a kivetített belső monológ, fiktív dialógus problematikájához.

*Isten őt áldja,
S ezmellett azt ádj,
Rólam el ne feledkezhessek*

Közvetett *movere* központú imaformulát fedezhetünk fel a harmadik strófában, amely nem élesen, de azért elkülönül a vers többi egységétől, itt megváltozik a vers matériája, a szerelmi kínok helyett egy fohász lesz az alapvető építőanyag, a profán téma szakrális színezetet kap.

Az aposztrophé funkciója az olvasás egy másik szintjén az volna, hogy a világgal való találkozást interszubjektív viszonyként konstituálja. Azonban az én-te modell egyszerű oppozicionális struktúrája figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a költemény verbális kompozíció, amelyet a közönség olvasni fog. Az aposztrophé egy olyan eszköz, amelyet a költői hang arra használhat fel, hogy olyan viszonyt alakítson ki egy tárggyal vagy egy épp a vers fikciós terében távol levő szubjektummal, amely segít megképeznie a saját hangját, s így képes hozzájárulni a lírai alany öndefiníciójához vagy legalábbis predefinitív kísérleteihez. A költő egy hang-kép segítségével megalkot magának egy költői jelenlétet, s az aposztrophé döntő lépést tesz azáltal, hogy egy objektumot egy másik szubjektumként konstituálja, akivel a költői szubjektum egy kapcsolat kialakítására törekszik. Az interszubjektív viszonyt értelmezhetjük hármass felosztásban is: szerző, műve és befogadó közötti viszonyrendszerként.

Az aposztrophét olyan fikció jeleként is olvashatjuk, amely tudatában van önnön fiktív természetének, s ez a gondolatmenet továbbvezet az értelmezés harmadik szintjére, ahol az aposztrophé, a dolgokhoz való bizonyos viszony által, a költői én – aki a szerző egy alteregójaként is megjelenik – megteremtésének módja lenne. Ezek után az aposztrophikus „Te” státuszát kell közelebbről szemügyre vennünk: reflektálnunk kell arra a döntő, ám paradox mozzanatra, hogy a figura, amely kapcsolatokat látszik létesíteni az én és a másik között, valójában kivetített belső monológként is olvasható.

Az aposztrophé külső formája a törés és megkettőződés, visszatükröződés; az én jelen esetben egy megbomló struktúra, amely felfedi a törésvonalait: az aposztrophé az ént osztja fel, hogy megtöltse a világot. Ezzel a lépéssel benépesíti az univerzumot az én különböző részeivel, ahogy a szerző megszólítja saját lelkét, elméjét, szívét, fájdalmát, testét, vagy pedig belsővé teszi a külsőt: egy üres pozíciót ruház fel a te szerepével, vagyis a költőben, aki aposztrofál, egy láthatatlan újjászületés megy végbe. A megszólítottak aposztrophikus tételezése a költői hang átalakító és megjelenítő tevékenységére utal, a „Te” ennek a hangnak a kivetítése.

Az aposztrophé megváltozása összefüggésben áll a műfajváltással: ha hatóköre kiterjed több strófára, és magával vonja a funkció, a beszédnem, a célkitűzés, a stílus-szint, a szerzői intenció vagy esetleg az ihletforrás változását is, akkor a különböző egységeket betétként kezelhetjük. Egyfajta törés implikálódik, ezt a fajta problémát nem tudja megfelelően kezelni egy, az adott szöveg koherenciával kapcsolatosan fel-tett kérdés.

Az aposztrophéváltás a már említett jelentési mezők mellett értelmezheti az író tu-datos elidegenedését, elhatárolódását a saját szövegével kapcsolatban, vagy a spontán el-idegenítés folyamatába is bekapcsolódhat. Azonban az aposztrophéváltás a szerzői fik-ciós énképek egymásba illesztését is elősegítheti, amelyek között funkcionális viszony van, de eszköze lehet az énkép önmegsemmisítésének is. Kontemplatív, azaz szemlé-lődő magatartási formát is kialakíthat a szerző, behelyettesítheti az olvasó önmagát az aposztrophéváltás által generált szövegstratégiai elemként létrejövő „Te” helyére. A spe-ciális argumentáció során keletkező implicit ellentétek halmaza, az aposztrophéváltás által elvégzett másodlagos megmunkálás, folyamatos-epizodikus odafordulás és a mű-fajváltás közötti összefüggéseket további vizsgálódások tudják majd jól megvilágítani.

Felvetődik a kérdés, hogy mikor valósulhat meg az aposztrophéváltás költői kér-dés formájában, illetve milyen különleges jelentősége lehet ennek. A kolofonban az aposztrophé alaprétege jelenik meg klasszikus elfordulás formájában: a szerző reflek-tál saját művére, a befogadókhoz, elsősorban az olvasókhoz vagy hallgatókhoz szól, már kilép a mű fikciós teréből, leveti a maszkját, mint a *prosopopeia* alakzatában is történik. Miután a tradicionális kolofon átalakul, tulajdonképpen veszít jelentőségé-ből, kikopik a közhasználatból, formulaszerű állapota elhalványul. Megváltozik a sze-repköre, felhígul, bár az abban megjelenített tartalom nem veszik el véglegesen, csak máshol kap helyet. Szétáradás, diffúzió megy végbe, az adott versben más, különféle versalkotó anyagokkal is érintkezik, az addig kötött pontok mozgékonyabbá válnak: a keletkezés körülményeit megörökítő sorok megmaradhatnak ugyan, de az odafordu-lás máshol kap helyet. Az elfordulás máshogy konkretizálódik, alkalmazkodnia kell a megváltozott szerepkörhöz, már nem tudja ugyanazt a szerepet felvenni, mint amely a kolofonban a sajátja volt. Ez azt is jelenti, hogy nemcsak az elfordulás idomul egy új helyzethez, hanem a kiáramló, új álarcba öltözött aposztrophé többlettartalommal bír: műfajváltást jelöl.

3. 2. Rimay János szerelmes énekei a *Balassi-kódex*ben/2.

– „Ne csudáld szívemet, hogy ilyen keserves”

Ebben a versben az aposztrophéváltás teljesen és tökéletesen leképezi a műfajvál-tást. A beszélő először egy általános „Te” megszólítottához beszél, imitálva egy párbe-szédet, mintha egy már elhangzott kérdésre vagy megjegyzésre válaszolna. Az első aposztrophált nincs egyénítve, szövegstratégiai elemként van jelen, így funkcionál a szöveg fikciós terében, majd egy költői kérdés formájában egy önmegszólítás követke-zik. Ezután egy imaszerű betétet olvashatunk a versben, az ötödik strófában Istenhez fohászkodik a beszélő, végül Lydiához szól. Nem lehetséges egyetlen kitüntetett be-szédpozíciót sem elkülöníteni, hanem egymás mellett, egymást kiegészítve, értelmez-

ve újabb és újabb beszélői magatartások jelennek meg aszerint, hogy épp kihez szól a beszélő, aki azonban egy személy, egységes marad, tehát nem osztódik szét.

Az aposztrophéváltás következtében, bár a koherencia nem törik meg, egységes marad a vers, változik az egyes megszólítottakhoz tartozó szövegrészben a beszédnem, továbbá a célkitűzés, a matéria, a téma, az intellekció módja, a funkció, az ihletforrás. Az aposztrophéváltás egy többlépcsős folyamat, szinekdochikusan működik, amennyiben nem önmagában valósul meg, hanem egy egész műfaji konstrukcióra hatással van, az odafordulás hatására láncszerűen tovaterjed a változás más műfajiságot konnotáló elemek tekintetében. A matéria a szerelem, távollét, kívánság, fohászkodás között ingadozik aszerint, hogy a megszólított Lydia, Isten, vagy pedig a beszélő önmagához szól. A téma profán és szakrális besorolást is nyer, szintén a megszólítottak függvényében, az ihletforrás lehet önmaga a beszélő, ebből adódóan az intellekció is önreflexív jellegű, ám Lydia esetében a szeretett nő maga válik ihletforrássá, ott tehát külső inspirációról beszélhetünk. A beszédnem egységesen bemutató, a cél lehet mozgósítás és gyönyörködtetés is, illetve ezek egymásba is fonódhatnak. Jól látszik, hogy a *move* mozzanat mint szövegfunkció átível a különböző egységeken, a stílusregiszter is összeköti őket, de a matéria okozta váltások és a téma átalakulása látványosan és szorosan kötődik az aposztrophéváltáshoz. Az aposztrophé műfajváltás – érzékenységi mutatója a legnagyobb értéket akkor éri el, ha különböző entitások a megszólítottak. Az aposztrophé a rendező elv a műfajváltásban, az alkalmazás pillanatában hídakat képez szerző és műve között, és ez a kapcsolat az, ami végül, ha kiteljesedik, akkor műfajiságot konnotál. Az aposztrophé strukturális analízise: transzformálódik a szövegtérben és szövegek között is, ezáltal újabb és újabb aspektusokat villantva fel.

4. APOSZTROPHÉ, PROSOPOPEIA ÉS METALEPTIKUS KISZÓLÁS

A *prosopopeia* alakzata (amelyet dolgozatomban Kulcsár-Szabó Zoltán tanulmánya nyomán értelmezek) az „én” rögzíthetlensége, többirányúsága, láthatósága vagy épp láthatatlansága miatt az identitás átfordíthatóságához vezet.¹⁰ A szerző és a mű is központosításra utaló fogalmak, mégis helye van egy középpontra épülő konstrukcióban egy rögzíthetetlen énkép miatt kialakuló alakzatnak az értelmezésben. Bárki magára öltetheti a beszélői pozíciót, mint egy maszkot, és természetesen le is vetheti azt saját akaratából, ha elárulja a cselt a szöveg végén, vagyis a költemény olyan lesz, mint egy kihallgatott magánbeszélgetés.

A *prosopopeia* a szövegek megszólaltatásának, a hang odakölcsönzésének mestertrópusa: a szöveg olyan figurációkat hoz létre, amelyek felkeltik az élőbeszéd illúzióját. A szöveg maga nem tartalmazhatja az érzékelhető, valóságos hangot, de a hang eredetének variációi révén mégis közvetlen kommunikációt teremt a szövegtérben. A *prosopopeia* mint alakzat azonos a hang kölcsönzésének különböző realizációival, ebben jelenik meg, ez az a közeg, amely a legalkalmasabb a hang kettős eredetének, a

10 KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Metapoétika: Önreprezentáció és nyelvszemlélet a modern költészetben*, Pozsony, Kalligram, 2007, 13–55.

lírai szubjektum megsokszorozódásának a megjelenítésére. Az ábrázoló, vagyis a szerző egybeesik az ábrázolttal, vagyis a lírai énnel a szövegen belül, azt láttatja meg önmagában és mutatja meg a külvilágnak, amit mások is látnak benne. Ez a fajta megjelenési mód formát ad a *prosopopeia* alakzatának, de nem határozza meg a struktúráját, korlátokat szab neki, de közben nem nyomja el, hagyja kibontakozni. Felvetődik a kérdés: lehetséges-e egyáltalán a beszélő alak és a mögötte rejlő én szétválasztása?

4.1. Rimay János szerelmes énekei a *Balassi-kódexben*/7.

– „Valjon s de mi haszon”

A *prosopopeia* alakzata Vénusz istennőn keresztül valósul meg, amint azt a paratextus is mutatja: „Venus, a szemérmertlenség anyja, feleit szerelemre inti”. Őt beszélteti, a záró strófában azonban megtörik a fikció, a versbeli beszélő leveti a maszkot, megtörténik egy metaleptikus kiszólás, és a beszélő leleplezi, hogy nem saját munkáról van szó, nem egyedül a lírai én konstruálta meg a szöveget, hanem az egy kölcsönzés. Ovidius a közvetítettséget fejezi ki, vagyis imitált, parafrázált egy már meglévő szöveget, azt szabta át és emelte be egy saját maga által kialakított fikciós térbe Rimay. Itt egyfajta távolságtartást érzékelhetünk, a lírai én közvetítő közeggé válik, kérdés, hogy mennyire áttetsző. A tanácskozó, illetve a tanító beszédnembe is besorolható a vers, párban áll a következőkben elemzendő példával. E két vers esetében különösen jól látszik, hogy a fiktív dialógusok nemcsak a szövegtéren belül valósulhatnak meg, hanem szövegek között is működik a párbeszéd, átlépve azok kereteit. Vagyis különleges kontextust teremt a speciális dialógushelyzet, ezért a két vers elválaszthatatlan egymástól, szervesen összefüggenek, folyamatosan reflektálnak egymásra. Itt a fiktív párbeszéd mint műfajiságot konnotáló elem is közvetítő közeggé lesz, összekapcsolódik a *prosopopeia* és az aposztrophé alakzata az integrálás folyamatával.

4.2. Rimay János szerelmes énekei a *Balassi-kódexben*/8.

– „Venus, fajtalan hús”

A *prosopopeia* ismét, az előző vershez hasonlóan a domináns trópus pozícióját foglalja el, a beszélő és Diána között azonban szorosabb kapcsolatot tételezhetünk fel, mint korábban a lírai alany és Vénusz esetében. Itt az ihlet forrása egyértelműen Diána, mint a paratextus mutatja: „Felelet a fentiekre Diana nevében”. Tehát ez maga a trópus, a megismerés, a beszélő arc, míg az előzőnél egy „holt” ovidiusi szöveg elevenítődött meg, aktualizálódott egy új beszélő által. A beszélő csak leírta a verset, de nem saját költésről van szó, mint az előző esetben is, ahol szintén nem önálló szerzői *inventióra* épült a költemény. A beszélő és az író összefonódása nemcsak közvetítő közegként funkcionál, hanem szűrőként is, mások által megjelenített dolgokat újra megjelenít, újrainterpretál, de a záró strófában a kiszólás által megtörik a fikció. A közönség megképződése szempontjából a Vénusz és Diána párvers esetében is megállapítható, hogy a beszélő része a befogadó közönségnek.

4.3. Rimay János szerelmes énekei a *Balassi-kódex*ben/9.

– „Cupido, ne, nyilad, lűj vele bátor mást”

Az aposztrophé az első strófában extrovertált, vagyis kifelé forduló, tárgya nem a beszélő maga, hanem más entitás, mégpedig Cupido, amint a paratextus erről eligazít: „Kiben Cupidóval feddik”. Ez a feddés, műfaji árnyalattal bíró implicit önreflexió, végigvonul a versen, továbbá egy közvetített párbeszéd töredékei is fellelhetők benne. Annak a szavait tolmácsolja a versbeli beszélő, aki őt megszabadította Cupido nyilától, vagyis a lírai én egyfajta szűrőként funkcionál, maga is közvetítő közeggé lép elő, médium lesz. Törés nélkül tolmácsolja megszabadítója szavait, vagyis egy egyoldalú beszédbe ágyazva jelen van egy másik egyoldalú beszéd: a különbség az, hogy a beszélő egyszer aktív alakítója a szónoklatnak, máskor passzív elszenvedője. Vagyis az első esetben ő az, aki megszólít, a második esetben ő maga a megszólított, így ez utóbbi töredékes dialógus kimutat a vers fikciós teréből, és más szövegre irányítja a figyelmet.

Mint láttuk, és a következő példákban még látni is fogjuk, a lírai én fogalmát körülölelő vitákat egy különleges úr generálja, ami miatt ezt a megnevezést tulajdonképpen egy üres pontnak foghatjuk fel, amelyet bárhogyan, tetszése szerint kitölthet az író. A líra legkülönbözőbb technikái, ahogyan feldolgozzák ezt a hiányt, történetileg is tágas spektrumot képeznek a személytelen hermetizmustól a mozgósító beszédhelyzet performativitásán át a drámai monológig vagy a szerepversig, amely leleplezi a lírai hang hiányát, azzal, hogy annak eredetét magában a vers szövegében reprezentálja.¹¹ A lírai én elsődlegesen „forma, amelyet a költő a saját adott énjéből teremt”.¹² Az alapvető esztétikai formák egyike a líra, amelyben a művész képét önmagával való közvetlen kapcsolatában adja: vajon ennek a közvetlen kapcsolatnak lehetne-e jobb kifejezője a lírai én megkonstruálásánál, még ha ez a *prosopopeia* identitáslakzatán keresztül valósul is meg?

Ha az utánzás (nem feltétlenül reprodukció, hanem fikció) módja narratív, akkor a költő a maga személyében beszél, ha az utánzás módja drámai, akkor a szereplők személyén keresztül, pontosabban a szereplők mögé rejtőzve beszél. Azonban lehetőségek kevert szerkezetek is. Éppen a *prosopopeia* alakzatának segítségével létrehozhatunk olyan kompozíciókat, ahol ez a szempont mint egy éles elhatárolódás alapja nem helytálló.

4.4. Rimay János megkomponált versgyűjteménye/16.

– „Hitető Szerencse, nem kell ajánlásod”

Az aposztrophéváltás Rimay János megkomponált versgyűjteményének tizenhatodik darabja esetében leképezi a műfajváltást. Először a szerencséhez mint egy antropomorfizált toposzhoz fordul a beszélő, az aposztrophé által kijelölt első egységnek (az első tizenkét strófának) a *personificatio* a domináns trópusa. A szerencse forgandósága nem csak egy statikus kép, nem egy egyszerű szimbólum, hanem narratív toposz. Történetet mesél el, bár a lírai alany nem egészíti ki a toposzt személyes élményekkel, nem vonatkoztatja a saját életére, egy összehasonlítás részeként konstruálódik

11 *Uo.*, 121.

12 *Uo.*, 124.

meg a szerencse, Isten állandósága szembehelyezkedik a szerencse állhatatlanságával. Tanító beszédnembe sorolható az első tizenkét strófa, az utolsó négy pedig második egységet képezve *movere* központú imádságba, könyörgésbe hajlik. A megszólított szerencse itt nem egy élő entitás, még az illúzió sem teljes, megtörik a fikció, maga a beszélő leplezi le, hogy akihez odafordul, az csak egy mások által létrehozott és áthagyományozódott, korokon átívelő toposz. A 7. és 11. strófában reflektál a szerencse kontextusaira: „Írják, hogy homlokod hajas és borzadott”, „Így írt az okosság régen meg tégedet”. Láthatjuk, hogy a közvetítettség nem csak szóban valósulhat meg, hanem írásban is, intertextuális formában is megképződhet. A költői kérdések és a közvetítettség mediális váltásokat is feltárnak mint szövegteremtő erőket az egyedi műfaji struktúrában.

A 17. században a kolofon átstrukturálódásával egy időben zajlik egy másik jelentős folyamat is: a szerző énképe lebomlik, elemeire szakad szét, lebeg a szöveg fikciós terében várva arra, hogy újabb, megfelelő csomópontokban összegyűljön, sűrűsödjön. Ennek a folyamatos útkeresésnek, az újjáépítésnek egyik állomása lehet az aposztrophék és *prosopopeiák*, valamint speciális narrátori pozíciók kialakítása. Továbbá a metalepszis máshova helyeződik át, ez magával vonja a narrátori pozíció átértékelődését is. A nézőpont, a kitüntetett beszédpozíció lehetséges megvalósulásai közé tartozik, ha az író saját szövegvilágának része, vagyis nem felülről tekint le a szöveg fikciós terére, s így alkot identitást magának a saját versével. Az interakció több szinten is megvalósulhat: az egyik legjellegzetesebb forma, ha a szövegvilág és a szöveg közvetlen kontextusa a szövegen kívüli világban érintkezik a kiszólás által. Az Echo-szimbólum¹³ valójában egy testét vesztett hangot takar, egy hiányt, egy utóhangzást, amelyhez a *prosopopeia* által arc társul, és így képes részt venni egy diskurzusban. Az aposztrophé jelenti a következő lépcsőfokot az újraalkotásban: az arccal felruházott hanghoz immár test is kapcsolódik, de nem a szó fizikai értelmében, hanem a beszélő mint önálló identitást ismeri el a megszólítottat.

4.5. Rimay János szerelmes énekei a *Balassi-kódex*ben/6.

– „Kősziklák közt lakó”

Izgalmas példa a következő vers, mert az aposztrophált személy maga a visszhang, Rimay költői kérdéseken keresztül folyamatosan odafordul a versbeli beszélő Echo-hoz, így teremtve meg a vers alapszituációját: „Szeretűm tréfál-é?”, illetve „Hívtségének áll-é?”. A válaszadás azonban nem *prosopopeián* keresztül valósul meg, a beszélő nem ölti magára Echo maszkját, hanem a *personificatio* alakzata segít a diskurzus megteremtésében, amely azonban mindvégig egyirányú marad.

A továbbiakban még egy fontos problémakörre szeretnék reflektálni: a nézőpont és a szerző metalepszisének fogalmára. A nézőpont meghatározásának kettős aspek-

13 „Die Lektüre der Texte legt nahe, dass die Lösung der Stimme von ihrem Körper, ihr Nachklang als Echo, ihr Gebannt-Sein in den Mythos ‚großer Erzählungen‘, die Ortlosigkeit des in ihr Vergessenen, Verschluckten, des ‚verlorenen Objekts‘ nicht überspielt, sondern nur noch konstatiert werden kann.” Bettine MENKE, *Prosopoiia: Stimme und Text bei Brentano, Hoffmann, Kleist und Kafka*, München, Wilhelm Fink Verlag, 2000, 427.

tusa – mint műfajiságot konnotáló viszony és mint szegmentációs elv – a ki beszél? kihez? kérdéseit úgy teszi a megnyilatkozások megértésének központi mozzanatává, hogy közben kiegészíti a műfajiságban betöltött szerepük leképezésével, értelmezésével is.¹⁴ Továbbá reflektál a szerzőkonstrukciók, az önmagaság technikáinak jelenlétére is a szövegterben.

A szerzői intenció, a befolyásolás a Rímay-szövegek esetében éppen a metalepszis fejlődésének analízisével, illetve lokalizálásával ragadható meg. Ezen a trópuson keresztül van arra lehetőség, hogy megfigyeljük a szerző, a lírai én, a beszélő alany közönséghez, személyekhez, önmagához való odafordulása során létrejövő szövegteremtő elveket.

A szerző metalepszisének többféle értelmezési lehetőségét megvizsgálva láthatjuk, hogy a metalepszist nemcsak a metonímia egy formájaként definiálhatjuk, hanem egy speciális változatnak tekinthetjük, amely a költőket azoknak az eseményeknek a hőseivé teszi meg, amelyeket magasztalnak, vagy úgy mutatja be őket, mint akik maguk váltják ki azokat a hatásokat, amelyeket lefestenek vagy megénekelnek.¹⁵ Ilyenkor a szerző úgy ábrázolja magát, mint aki maga hozza létre azt, amit valójában csak elmesél vagy leír. A szerző metalepszise használható első és harmadik személyben is, képes figurálisan, illetve fikcionálisan felforgatni a szerző és a műve közötti oksági viszonyt, tágabb értelemben pedig megállapíthatjuk, hogy összeköti a reprezentáció létrehozóját és magát a reprezentációt. Ide tartozik a bekeretezés határának szándékos megsértése, a bekeretezett vagy másodlagos és az elsődleges vagy beágyazó önelbeszélés között.

Az alakzat metalepszisétől¹⁶ eljutunk egészen ennek kiterjesztett változatáig, a fikció metalepsziséig. Az alakzat metalepszisében is van fikció, csak korlátozottabb formában, s ennek oka a közvetítő eszköz szűkre szabottsága. Végigkövethetjük ezzel kapcsolatban azt is, hogy az aposztrophé hogyan biztosít átjárást, miként közvetít a fikciós és a nem vagy kevésbé fikciós metalepszisek között, illetve hogy ez a közvetítés hogyan befolyásolja a műfajváltást. Az aposztrophé átlépést eredményez különböző fikciós szintek között. A szerző beavatkozik egy el-, illetve odafordulással a saját szövegébe, de magával viheti az olvasót is ebbe az új szövegteremtő aktusba, és így társszerzővé teheti.

5. ÖSSZEGZÉS

Összegzésként megállapítható, hogy a műfaj ismert immanens poétikáját vissza lehet vezetni a szerző és a mű közötti viszonyrendszerre, a szerző, műve és olvasója közötti speciális interakcióra. A szerzőkonstrukció hangkölcsonnázó alakzatok révén is értelmezhető: a beszélő hang többszólamúsága, az aposztrophé, a *prosopopeia*, a narrátori pozíciók, a metaleptikus kiszólások, a lírai én öndefiníciós kísérletei metszéspontjában áll. A lírai én fogalmát körülölelő vitákat egy különleges űr generálja, ami miatt

14 FÜZI Izabella, TÖRÖK Ervin, *Bevezetés az epikai szövegek és a narratív film elemzésébe*, <http://szabadbolcseszlet.elte.hu/mediatar/vir/tankonyv/intermedia/index.html> [2011. 09. 30.]

15 GENETTE, i. m., 8.

16 Uo., 14.

ezt a megnevezést tulajdonképpen egy üres pontnak foghatjuk fel, amelyet bárhogyan, tetszése szerint kitölthet az író. A líra legkülönbözőbb technikái, ahogyan feldolgozzák ezt a hiányt, történetileg is tágas spektrumot képeznek, itt most csak a hangkölcsonzésre épülő alakzatok által való kitöltését vizsgáltam.

Hipotézisem az volt, hogy az aposztrophé struktúrát teremtet: a műfajváltás mögött meghúzódó retorikai alakzat egy önmagát újra és újra felülíró műfaji rendszert konstruál meg, amely ezzel az átíró jelleggel imitálja a műfajváltás jelenségét. Az elemzett Rimay-versek példáin keresztül igyekeztem megvilágítani a feltevésemet, és úgy vélem, hogy további, bővebb példaanyagon végzett elemzésekkel egy lépéssel még közelebb juthatunk a korabeli szövegek műfaji sajátosságainak megértéséhez.

Az aposztrophéváltás jelenségének vizsgálatán keresztül előtérbe kerül a lírai alany mint közvetítő közeg megjelenésének analízise is. A szövegvilág és a szövegen kívüli világ interakciójának lényeges pontja az aposztrophéváltás. Külön figyelmet érdemel a lírai alany szövegbeli öndefiníciója mint speciális médium problematikája is, amely összekapcsolódik a narrátori pozíciókkal. További vizsgálódás tárgyát képezheti a befogadás módja és a szövegbeli közvetítettség jelzése, feltüntetése, a közönség megkonstruálásának lehetséges módjai, valamint a szerző és műve közötti távolságtartás vagy azonosulás egy domináns trópus segítségével, így a *prosopopeia* trópusának többféle értelmezési rétege is. A metaleptikus kiszólásokat a szerző, műve és az olvasó közötti legjellegzetesebb kapcsolattartási eszközökként értelmezhetjük, hiszen a szerző és műve közötti párbeszéd mozzanat döntő fontosságú lehet műfaji szempontból.

Beziehung zwischen Autor und Werk als gattungskonstituierender Aspekt in den Gedichten von János Rimay

Das hier angesprochene Thema steht an mehreren Stellen im Zusammenhang mit dem Arbeitsprozeß des in Vorbereitung befindlichen Repertoriums vom 17. Jahrhundert. Mein Forschungsschwerpunkt ist die Untersuchung des Gattungswechsels vor der Entstehung von Gattungsbegriffen, in dem 17. Jahrhundert. In diesem Beitrag sollen die Figur der Apostrophe und ihre individuellen Erscheinungen in den Liebesgedichten und in den religiösen Gedichten von János Rimay mit den Methoden der Komparatistik untersucht werden.

Mein Ziel war zunächst die Darlegung dessen, wie die Apostrophe die zerrissenen Klammern nach dem Verschwinden des Kolophons zusammenschmiedet, wie sie die vom Kolophon geerbten, zerstreuten traditionellen Elemente verbindet, bzw. mit welchen anderen – Gattung konstituierenden – textorganisierenden Strukturelementen und Merkmalen die Apostrophe zusammenwirkt.

Die Apostrophe kann auch die Rolle der vermittelnden Instanz zwischen dem Autor und dem Werk einnehmen, so möchte ich auch analysieren, was für eine gattungsbildende Stärke die metaleptischen Äußerungen haben können.

Meine Hypothese lautet: die Apostrophe schafft Struktur; die rhetorische Figur, die hinter dem Gattungswechsel steckt, konstruiert ein, sich immer wieder neu formendes Gattungssystem, die mit dieser Neuformung die Erscheinung des Gattungswechsels imitiert. Durch die Untersuchung der Erscheinung des Apostrophewechsels rückt auch die Analyse des lyrischen Subjekts als vermittelnder Instanz in den Vordergrund.

Auch die Problematik der textuellen Selbstdefinition des lyrischen Subjekts als speziellen Mediums verdient besondere Aufmerksamkeit, das sich mit Narrator-Positionen verkettet. Darüber hinaus werden zum Gegenstand der Untersuchung: die Art und Weise der Rezeption und die Anzeige, die Anführung der textuellen Übermittlung, die möglichen Varianten der Konstruierung des Publikums, die Identifikation oder Distanz zwischen dem Autor und seinem Werk mit Hilfe eines dominanten Tropus, ferner auch mehrere verschiedene Schichten der Interpretation des Tropus von Prosopopeia. Ich möchte die Prosopopeia – die eine vermittelnde Instanz zwischen verschiedenen fiktionalen Ausdrucksweisen sein kann – als ein Mittel der Selbstdefinition darstellen.

Zum Schluß wird auf die metaleptischen Äußerungen als auf die, am meisten charakteristischen, Kontaktmittel zwischen Autor, Werk und Leser eingegangen, sowie auf ihre Wirkung hinsichtlich des Gattungswechsels.

Markó Anita

Kérdőjelek Telegdi Kata verses levele körül, avagy férfi-e az első magyar költőnő

„Valószínűnek tartjuk, hogy a szóban forgó levelet, amelynek egy része rímes próza, 1599. február 17-e és 1599 szeptembere között egy nagy műveltségű *férfi* írta. *Hogy ki, nem tudjuk.*”¹ Így hangoztak a legutoljára megjelent mondatok az első magyar költőnő verses levelét körülvevő vitában. Ez az állítás pedig rögvest két dolgot is elvitat Telegdi Kata irodalomtörténeti fontosságú episztolájától: verses mibenlétét és írójának női voltát. A kérdés csupán az, hogy jogosan teszi-e. A kézirat ugyanis ismeretlen kéztől származik. Dolgozatomban ebből a tényből kiindulva szólok hozzá a levél körül régóta zajló vitához, és igyekszem újabb válaszlehetőségeket felmutatni.

1. TELEGDI KATA KONTRIVERZIÁJA

Minden akkor kezdődött, amikor 1930-ban az Irodalomtörténeti Közlöny hasábjain megjelent egy 16. század végi női magánlevél a Zichy-levéltár gyűjteményéből. A levél feladója Telegdi Kata, legalábbis az aláírás szerint, címzettje névleg ismeretlen, a megszólítás szerint „Asszonyom Ángyom”, a dátum a megrongálódott papír miatt szintén kérdéses. A misszilis tisztázati példány, szépen írt, következetesen használja a zárójelezést, mitológiai utalásai kivételes műveltségre utalnak. Ezt a kivételességet pedig csak fokozzák a szövegben található verses betétek. Ráadásul egy olyan levélben, amely tulajdonképpen ironikus évődés két rokon nő között. Művelt „csevegés”, ami ugyanúgy érinti a mindennapok problémakörét az aranyfonal említésével, mint a Hamadri Nimphákat.

Lukcsics Pál, a levél első közlője még korántsem tulajdonított akkora jelentőséget ennek a misszilisnek, mint a későbbi újrakiadások szerkesztői. Eckhardt Sándor már „költői értékű megnyilatkozásként” említi, a mű irodalomtörténeti piederstálra való emelése azonban 1979-ig várat magára. Ugyanis ekkor jelenik meg Horváth Iván úgymond újrafelfedező tanulmánya, amely igen magas helyre kívánja helyezni a művet. Innentől fogva többen többször sajtó alá rendezték a levelet, hol bátrabban, hol óvatosabban nyilatkozva irodalmi értékéről. A vita a mai napig tart, nemhiába, hiszen az említett levél körül zavarba ejtő kérdések sokasága áll megválaszolatlanul. Onnan kezdve, hogy ki az írója és a címzettje, egészen odáig, hogy vajon kinek a kéz-

1 JANKOVICS József, KÖSZEGHY Péter, *Telegdi Kata? Verses? Levele? = Erdély reneszánsza*, Kolozsvár, Gloria Nyomda, 2009, 140.

írásával egyezik a verses levél. Horváth Iván és Sárdi Margit szinte Balassival együtt emlegeti Telegdi Katát, Orlovsky Géza megmaradt az Eckhardt-féle óvatos kijelentéseknél, Szentmártoni Szabó Géza pedig leszögezi, hogy a nagy műveltségről tanúskodó levelet nem írhatta nő.² Tehát ahogy Jankovics József és Kőszeghy Péter összegzi: „Ezek nem összeegyeztethető vélekedések.”³ Tanulmányukban levéltári kutatómunkájuk eredményeképpen összeáll az a tágabb és az a közeli, családi kontextus is, amelyben Telegdi Kata levele születhetett. Tehát adott a művelt, humanista színtér, amely a misszilis háttéréül szolgál. Jankovics József és Kőszeghy Péter végkövetkeztetése ezek után azonban mégis az, hogy Telegdi Kata „nemhogy nem volt gyakorlott író, hanem valószínűleg nem tudott írni”.⁴ Dolgozatomban azt szeretném bizonyítani, hogy konklúziójuk, azaz Telegdi Kata, és így tágabb értelemben a humanista körökben forgó nők kizárása a kor művelt rétegeiből nem egyértelműen szükségszerű.

2. AZ ÍRÁS, A LEVELEK ÉS A NŐK

„Köztük a fogékonyság az életnek a fensőbb érdekei és gyönyörei iránt ép oly általános volt, mint a buzgóság. Pártfogásban vetekedtek férjükkel. Ebből következik, hogy műveltségük, tudományuk a kor színvonalán állott, s hogy nem csupán betűket vetni hanem írni is tudott legnagyobb részük.”⁵ Mikó Pál 1896-ban írt sorai pontosan ellentétei az előbb idézeteknek. Hiszen meglehet, hogy „a 16. században Magyarországon a nők költők szerepe valóban szerény”,⁶ de a levélíróké már sokkal kevésbé.

Az említett időszakban ugyanis az írás forradalma zajlott egész Európa művelődéstörténetében, noha még a betűvetést nem szabad a köznép sférájában keresnünk. A főrangú nemesek körében azonban már általános volt, hogy valaki birtokában legyen az írásnak, még akkor is, ha kényelmi vagy gyorsasági szempontból sokáig rászorultak a deákok és a sekretáriusok munkájára. Mindemellett a reneszánsz és a humanizmus eszményképe más változásokat is hozott magával. Megjelent egy olyan szemlélet, amely a bűn és bűnbeesés miatt már nem sújtotta folyton-folyvást a nőt, hanem egy olyan álláspontra helyezkedett, amely bizonyos pontjaiban már emancipálódott eszméket fogalmazott meg.⁷ A korabeli nőkép például már az olasz forrásokat nézve sem volt egysíkú. Az ókeresztény női eszménykép és a házas feleség szerepe mellett megjelent az elmés, sőt a tudós asszony koncepciója a nőnevelés történetében.⁸ A korban

2 JANKOVICS, KŐSZEGHY, *i. m.*, 118–119.

3 *Uo.*, 119.

4 *Uo.*

5 MIKÓ Pál, *Női magyar levélstílus a 17. században*, Székelyudvarhely, Becsek Dániel Könyvnyomdája, 1896, 45.

6 JANKOVICS, KŐSZEGHY, *i. m.*, 118.

7 HORVÁTH Júlia Borbála, *A reneszánsz emberek és a XXI. századi nők = Publicationes Universitatis Miskolciensis, Sectio Philosophica*, Miskolci Egyetem, 2009/2, 288.

8 FINÁCZY Ernő, *A reneszánsz kori nevelés története*, Bp., Könyvértékesítő vállalat, 1984. <http://mek.niif.hu/04700/04731/html/finacyren0035/finacyren0035.html>, [2011. 07. 01.]

„Átmeneti korszakokban, minő a renaissance, a hagyomány áhitatos tisztelete és a reformálás égő vágya szüntelen keresztesződnek. Nem ritkán feltűnő ellentétek kerülnek így egymás mellé. Régi felfogások vál-

már a magyar nagybirtokos nemesasszonyok számára sem volt egyértelmű az írástudatlanság.⁹ Igaz, hogy az írástudással még mindig büszkélkedni lehetett, de hiányáért ugyanily mértékben mentegetőzni is kellett.¹⁰ Férjeik igenis elvárták a feleségeiktől, hogy olykor saját kézzel is írjanak, erre mutatnak bizonyítékot Telegdi Pál és Nyáry Pál Várday Katához címzett levelei. Nyáry Pálnak például nagy öröme volt, hogy felesége az ő kedvéért tanult meg írni, persze Várday Kata már előző férjével is levelezett. Egy levélváltásukban pedig Nyáry az egyik rokonuk feleségét korholja, miszerint az még nem tud saját kezével írni. Az írás és olvasás készsége már nemcsak kiváltság, hanem

takoznak újakkal, avultak forradalmiakkal. Ily különböző, gyakran homlokegyenest ellentmondó nézetek nyilvánulnak a nőkérdés körül: miképpen ítéli meg a renaissance a nő helyzetét? S hogyan, gondolkodnak e kor nemzedékei a leánynevelésről? Értjük a jobb módú vagy előkelőbb társadalmi köröket, mert a nagy nép a művelődés kérdéseiben nem számított. Vizsgálva a forrásokat, a nőknek, s ezzel együtt a nőnevelésnek négyféle koncepciójával találkozunk olasz földön.

Az első az ó-keresztény nő eszményképe (Monica), amint Maffeo Vegio (III. k. 12–15. fej.) szeme előtt lebeg. Az olasz író a szűzies tisztaságot, a szerénységet, az egyszerűséget, a vallásosságot és a családias érzést tartja a nőben a legértékesebbnek, s ehhez képest a leányokat nem ugyan a kolostor magányában, de mégis távol a világ zajától és hiú örömeitől, a nyugalmas otthonban, anyjuk és a válogatott háznép körében akarja neveltetni. Csakis erkölcsi nevelésről beszél; az értelem kiműveléséről, elemi ismeretek vagy gyakorlati készségek elsajátításáról egyetlen szóval sem emlékezik meg.

Némileg hasonló ehhez a felfogáshoz, de más színezéssel, a házas nő eszményképéből eredő típus. Leghívebben Leon Battista degli Albertinek a család kormányzásáról írt, kétségkívül a Xenophon-féle Oikonomikos hatását éreztető traktátusa tükrözteti. A leánynevelés itt, vallásossága mellett is, világiasabb és gyakorlatiasabb jeleget ölt, mint Maffeo Vegiónál. A nő természetes hivatása, hogy jó anya és feleség legyen; tudományra nincs szüksége, csak gazdasági és háztartási ismeretekre, hogy azt, amit a férj szerez, megőrizze, és rendben tartsa. Fonáshoz, főzéshez, varráshoz kell értenie; mindenek előtt rendszeretőnek, gondosnak, szorgalmasnak kell lennie s nem műveltnek; a férj jól teszi, ha a könyveket elzárja felesége előtt.

A harmadik a tudós nő, a minő különösen a fejedelmi és főnemesi családok körében található; olyan, aki a trivium tárgyait épp úgy megtanulta, görögül épp úgy ért, latinul épp oly folyékonyan olvas és versel, a görög philosophusok műveiben épp oly otthonos, a klasszikus ókort épp oly alaposan ismeri, az antik régiségeket épp oly hozzáértéssel gyűjti, a humanistákkal épp oly fésztenül vitatkozik, mint a tudós férfiak. Egyenlőnek érzi magát a férfival, egyénileg akar ő is érvényesülni. A Gonzágák, Esték, Sforzák leánysarjadékai közt nem egy van, aki ennek a nőtípusnak megfelel. Isota Nogarola tudománya a legtudósabb humanistákéval vetekedett.

A negyedik típus: az elmés nő. Ilyen az udvari hölgy (donna di palazzo), mint Castiglione megrajzolta. Az a nő, aki nem annyira tudományával, mint sokoldalú műveltségével, lelki szépségével, finom ízlésével és tapintatával, elméje bájos játékaival, a társalgásban való művészetével hódít. Mindenből annyit kell tudnia, hogy megértéssel követhesse a férfiak eszmemenetét, ügyesen szöhesse tovább a társalgás fonalát, s elmemozdító, ösztönző hatással lehessen egy felsőbbrendű szellemi élet kifejlésére. Ha van is egyben-másban alapos tudománya, nem szabad mutogatnia: csak burkoltan éreztesse tanultságát. Inkább a művészi készségekben és társas erényekben igyekezzék kiválni: tudjon énekelni, hangszeren játszani, táncolni, rajzolni, de legfőképpen vonzóan beszélgetni; legyen középpontja a társaságnak, melynek férfitagjai az ő lelke gyémántjain csiszolják elméjüket és erkölcsüket. Ezekkel a tulajdonokkal teremtette meg Elisabetta Gonzaga az urbinói udvarban az első igazi szalónt, mintaképét sok másnak, melyekben majdan egy-egy hölgy a lelki fensőbbiség önfeladt bájaival korszakos szellemi mozgalmakat tudott folyamatba hozni, vagy erőre kaptatni. Ily hölgyeket a középkor nem ismerhetett."

9 Tóth István György, *Mivelhogy magad írást nem tudsz...*, Bp., MTA Történelemtudományi Intézete, 1996, 139.

10 Kehren Borbála egy 1556-os levelében már azért fészeng Nádasdy Tamás nádor előtt, mert horvát származása miatt éppenhogy nem tud saját kezűleg írni: „Az minémő országban én fölnöttem, ott nem halottam, hogy leányok, sem asszonyemberek efféle írás tanolására gondot viseltek volna. Mert az én szegény anyám is taníttatott volna engemet, ha egyebek tanoltak volna, de mi nálunk híre sem volt” *Uo.*

elvárás is volt a korban, szükséges tudás. A fennmaradt levelekből kiderül, hogy nemritkán a feleségek intézték az egész család gazdasági vagy hivatalos ügyeit. Ráadásul a hivatalos iratok vezetéséhez, megértéséhez a magyar mellett a latin írott nyelv ismeretét is el kellett sajátítaniuk. A latinul való tudás bizonyítéka, hogy a saját kezűleg írott női levelekben felfedezhető latin szavak helyesírása általában jó és következetes. Erről azonban nem beszélhetünk a magyar nyelvű misszilisek esetében, ahol a szavak írás-képe és a helyesírás állandóan változik, legyen szó akár férfi, akár nő szerzőről.

Az összegyűjtött női levelek kirajzolnak egy egységesedő képet a nőírók stílusáról, levélvezetési formáiról. Mindezek alapján közéjük illeszthető Telegdi Kata levele is, amit nem biztos, hogy csupán magas tartalmi értéke miatt egy férfi nőt mímelő írásának kell tekintenünk. „Szolgálatomat írom kegyelmednek” – kezdi a levelet Telegdi Kata. Ez a formula a korban általánosan használt latin levélnyitó frázis fordítása. Az általában megszokásból latinul írt sorok magyar használata jelzi, hogy esetünkben magánlevélről, valamint rutinos levélíróról van szó. Erre utal a ritkábban, gyakorlott levelezőknél alkalmazott magyar dátumozás is. Ezt Telegdi Kata családi leveleiben és a vizsgált levélben is következetesen használja: „Irtam kys vardaban ma pinteken”, „Dat[um] Kis Warda ma hetfün ig[en] keso estue”, „Irtam Vardaba ma zombaton”.¹¹ A címzett családtagjai felől való hosszas érdeklődés, s az ebbe ékelt „Istennek hála”, „Isten látja” formulák szintén a levél női jellegét erősítik. A másik ilyen karakterisztikus elem az utóirat, ugyanis a legtöbb női levélben az író szükségét érezte annak, hogy az aláírás után is hozzáfűzzön még pár sort mondandójához. „Tizenkét levél közül hétben van utóirat, ami elég jellemző erre a női szokásra nézve.”¹²

Formailag tehát semmiféle bizonyíték nem ad okot arra, hogy a levél mögött férfit keressünk. Mint nőt kizáró tényező marad hát a téma magasröptűsége, mert, ahogy a Jankovics–Köszeghy-féle tanulmány Szentmártoni Szabó Géza szavait idézi: „Képtelenség ilyen, a levél szerzőjére jellemző mitológiai tájékozottságot a 16. század végén nőről feltételezni.”¹³ Ha azonban beleolvasunk még néhány korabeli női levélbe, akkor nem látjuk olyan végletesen ezt a problémát. „Némelyiknek a stílusa egészen költői lélekre vall, másoknál meg erős szónoki tehetség nyilvánul.”¹⁴ Ilyenek például Czobor Erzsébet erősen retorizáló levelei, amelyekben nemritkán találunk komoly olvasottságot és írásgyakorlatot feltételező barokkos körmondatokat. A lírai lélek, úgy a játékos évődés, ironizálás sem volt olyannyira távoli a női levélíróktól, ezt látni Forgách Mária versidézetes misszilisében is.¹⁵ A női műveltségről tanúskodó levél tehát nem példa nélküli. Ebben az esetben pedig már nem olyan nehéz elképzelni egy olvasott, kiemelkedő tudású nőt, aki ráadásul korának egyik legműveltebb főúri családjába tartozott.

11 Eckhardt Sándor átirása. ECKHARDT Sándor, *Két vitéz nemesúr*, Bp., Athenaeum Kiadó, 1944, 195–206.

12 MIKÓ, *i. m.*, 24.

13 JANKOVICS, KÖSZEGHY, *i. m.*, 119.

14 MIKÓ, *i. m.*, 48.

15 „Az ki most itt farsangol, sietál jár, nemkülönben nyargal, mint az éjjel járó madár.”

3. TELEGDI KATA ÉS A CSALÁDI KÖR

A tágabb kontextus után vessünk egy rövid pillantást a Telegdi Katát közvetlenül körülvevő családi körre és szellemi pezsgésre. A Zichy-levéltár anyagát alkotó levelekből ki-rajzolódik előttünk egy bonyolult rokoni hálózat, amely átszötte a kor műveltségi elitjét. Ebbe a körbe tartozott Telegdi Kata, nemcsak férje, ifjabb Szokoly Miklós, hanem sógor-női, Várday Kata és Sennyei Anna révén is. A műveltséget, a levélírás szeretetét azonban már saját családjából magával hozhatta. Bátyjai (Pál és János) is gazdag levelezést hagytak maguk után, Telegdi Pált kimondottan kivételes levélírói készséggel jellemezhetjük. Pál a nagyon gazdag Várday család utolsó leszármazottját, Várday Katát vette feleségül. Ő volt Telegdi Kata férjének, Szokoly Miklósnak előző jegyese. Balassi Bálint és Dobó Krisztina is rajta keresztül kapcsolódott a kisvárdai családhoz. Balassi és neje így többször tartózkodott Kisvárdán, ami egyfajta kiemelkedő szellemi fellegvárnak számított. Ezt bizonyítja az, hogy a német filozófus, Christian Francken is négy hónapot töltött Szokolynál. Házigazdájáról így ír egy levelében: „A legnemesebb és magaviseletére nézve szeretetre méltó Szokoly Miklós Úr, aki engem magamat nagyilekűen, elmémet ember-séggel és könyvtárával 4 hónapig táplált.”¹⁶ Ám nemcsak itt említik Szokolyt kiemelkedő műveltségű főúrként. Neve mellett olyan fordulatokat szerepeltetnek, mint a „tudományok mecénása” vagy „Magyarország igazi főnix”. Az itt megismert környezetben pedig már-már elképzelhetetlen, hogy Szokoly felesége írástudatlan legyen, hiszen ezért a sokkal kevésbé művelt körökben forgolódó urak is korholták feleségüket.

4. „BÁJOS DADOGÁS”

Áttérve a levél konkrét tartalmára, az első fontos kérdés, hogy vajon Telegdi Kata levele valóban verses episztolának tekinthető-e. Mivel ezúttal dolgozatomban (és előadásomban) elsősorban azonban a levél szerzőjével kívántam foglalkozni, alaposabb poétikai elemzésre a későbbiekben szeretnék sort keríteni. Rövidre szabott összefoglalója az eddigi elemzéseknek, hogy míg Horváth Iván és Sárdi Margit nagyfokú poétikai tudatosságról ír, addig Jankovics és Kőszeghy csupán a rímes próza nyomait emlegeti. Való igaz, hogy a versesnek nevezett részek nincsenek sorokba tördelve. Telegdi Kata a korban kiemelkedően modern szövegverset küld levelében, ezt pedig folyóírással jegyzi le. A lejegyzés aligha furcsállható, hiszen a sorokra tördelés a legtöbb kéziratból hiányzik még az 17. században is, sőt a korabeli magyar nyelvű verses nyomtatványokban sem megszokott a sorokra tördelt forma. A levél közbülső részét alkotó irodalmi szakasz átgondolt, magas szintű retorikai tudatosságról tanúskodik. A felsorolt példák és hasonlatok sorrendje szándékos lefokozás, majd tükörképes fokozás (Gyöngyhalászat > vadászat > kertészkedés | „paraszt embernek Rómába menni” < „bölcsek közt bolondnak” < „bölcességnek Isten Asszonyi”). A hármas hasonlatok (gyöngyhalászat, vadászat, kertészkedés) tematikájának eredetét nem a magyar irodalmi tradíciókban, hanem a 16. századi európai bukolikus mintákban lelhetjük föl. Mindeköz-

16 JANKOVICS, KŐSZEGHY, *i. m.*, 130.

ben megfigyelhető a szöveg metrikussága, a rímláncok, a morfémarímek használata. Hogy tudatos-e az ezek közti különbségtétel, azt nem tudhatjuk, a versjelleg azonban kevésbé tűnik tagadhatónak. Ebben az esetben szövegversről beszélhetünk, ami azonban nem a Balassi-féle irányból indul. Alapja esetleg az oralitás „olvasott ritmusú” hagyományában kereshető (mai példái lehetnének ezeknek a mondókák, kiszámolók, melyeket nem strófikus, rövid sorok, erős nyomatékok jellemeznek), vagy még inkább a Telegdi Kata által ismerhetett külföldi mintákban. A verses és a prózai részek keverését Horváth Iván a költőnő által tudatosan használt összezavarodás-metrikával magyarázza. Eszerint a párhuzamos sorokat úgynevezett teraszok szakítják meg.¹⁷ A motívumvilághoz kapcsolódik az Arcadia-leírás is. Vajon Telegdi Kata egy valós vagy egy fiktív kertről ír? Talán azt az irodalmi ligetet mutatja be, mely helyszíne volt a korban tartott, Balassi által is megénekelt költőversenynek? Bár tény, hogy a külföldi főúri kertekben a filagória vagy akár egy mesterséges barlang, grotta nem volt ismeretlen fogalom, a kérdés azonban itt is megválaszolatlan marad.

Jankovics József és Kőszeghy Péter tanulmánya a tudatos versszerkesztést és magát a versjellegét is elveti. Szembehelyezkedésük ezzel az állásponttal valószínűleg egy olyan, a vers mellett érvelőkétől különböző versfogalmon alapszik, melynek sarokköveként többek közt az itt hiányzó strofikus szerkesztés áll. Egy másik megközelítés szerint azonban a versességet nem egy halmazba való beosztás, hanem egy skálán való elhelyezkedés fejezné ki megfelelőbben. Bognár Péterre és az RPHA 17 által használt fogalomra hivatkozva tehát vers az, ami metrikailag releváns szempontok alapján elmozdul a versesség felé.¹⁸ A korban nem ismerünk konkrét versdefiníciót, és mindezek alapján Telegdi Kata levele vizsgálандó határesetként, de versként is megközelíthető. A vélemények tehát különbözőek, a versszerkesztés tudatosságáról végső választ talán csak a költő intenció adhatna. Ezt pedig meg is találhatjuk a levélben: Telegdi Kata saját levelével éppen azt bizonyítja, hogy nemcsak a forrás mellett laknak poéták.

5. „AZ LEUELETH SENKI KEZIBE NE ADGIA”

A legzavarbaejtőbb kérdés azonban még mindig az, hogy a levélváltás vajon valóban két 16. századi sógornő közt zajlott-e le. A megtalált misszilisről ugyanis hiányzik a címzés és a dátum. Ez még akkor is elég fejtörést okoz, ha fentebb megállapíthattuk, valójában nincs kizáró oka annak, hogy női szerzőről beszéljünk.

Az általam vizsgált legfontosabb kérdés – azaz, hogy kitől származhat a kézírás – kiindulópontja az a sor, melyben Telegdi Kata Ángyom Asszonyt kéri, lehetőleg senkinek ne mutassa a levelet („k: az leueleth senki kezibe ne adgia”). Vajon a költőnő pironkodott volna írásának minősége, műveltsége miatt? Az egyébként ironikus fel-

17 HORVÁTH Iván, *Telegdy Kata verses levele = A régi magyar vers*, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, Bp., Akadémiai Kiadó, 1979, 161–180.

18 BALÁZS-HAJDU Péter, BOGNÁR Péter, HEVESI Andrea, SINKA Zsófia, *Szegedi kísérlet a 17. századi magyar vers gépi feldolgozására*, elhangzott a ReBaKucs Filológia és textológia a régi magyar irodalomban címmel megrendezett konferenciáján Miskolcon, 2011. május 27-én.

hangú sorokból következtetve ez kevésbé valószínű. A pironkodás nem az esetleges műveltségi hiányosságokból fakad, pont ellenkezőleg: az irodalmi tevékenységet végző nő képe nem illeszkedett a korban általánosnak tekinthető nőképhez. Hiszen majd száz évvel később még Petrőczy Kata is így ír: „Tudom, lesznek olyanok, kik gyalázní s olcsárolni fogják e kis munkámat, [...] annál is inkább, hogy asszonyember munkája.”¹⁹ Ráadásul a Telegdi levelében megemlített Acteon-történet olyan erotikus utalásként értelmezhető, melyet a két levélváltó igazán csak önmaguk közti csipkelődésnek szánhatott. Acteon említése azonban nemcsak csipkelődés, hanem versengés is az általunk nem ismert levéllel, amire Telegdi Kata misszilise válaszként íródott. Hangoztatott szerénykedése így iróniába csap át, s mitológiában való jártasságát kívánja bizonyítani mind Acteon, mind a Hamadri Nimphák említésével. A levelezőpartnerrel való versengés leginkább a levél mondatszerkesztésében nyilvánul meg, melyet Horváth Iván elemez tanulmányában. Telegdi Kata olyan Yngve értelmében mély mondatmal válaszol, amely több helyütt próbára teszi az olvasót, csapdákat rejt el, mondattani útvesztőt hoz létre. Ennek lényege, hogy az olvasónak a megértés során folyamatosan mondattani elemzést kell végeznie, majd ezt újra és újra felülrírnia. Ráadásul ezt a többszörös bővítést Telegdi Kata egy egyszerű mondaton végzi, s ez a szerkesztésmód bizonyítja igazán a szerző kivételes költői találékonyságát.²⁰

Telegdi Kata azonban annak is tudatában volt, hogy a címzetten és az írón kívül még a szekretárius(ok) kezébe is kellett kerülnie. Az azonban már kérdéses, hogy két szekretáriust kell-e keresnünk, ahogy azt Jankovics József és Kőszeghy Péter tanulmánya felveti. Telegdi Kata ránk maradt levele ugyanis tisztázati példány. A misszilis kézírása azonban semelyik másik, deákkal íratott levéllel nem egyezik meg.²¹ Ez azonban a Telegdi Kata-leveleket közlő Echaradt Sándor szerint korántsincs így. Ő ugyanis még egy levelet tulajdonít az említett ismeretlen kéznek, mely levél 1600-ban kelt, szerzője Telegdi Kata, s címzettje Telegdi Kata húga, Rákóczy Zsigmondné. Felmerül, hogy talán Eckhardtnak volt igaza, és ezt a levelet is Telegdi Kata írhatta. Jankovics és Kőszeghy tanulmánya ezzel a másik levéllel nem foglalkozik. Jankovics József szóbeli közlése alapján a két levél összevetését ők is elvégezték, a két levél kézírását nagyon hasonlónak találták, azonban inkább másik kéztől származónak vélik, mindemellett a két levél további, esetlegesen grafológiai vizsgálatát szükségesnek látnák. A két levél legfontosabb hasonlósága, hogy a mindig változó helyesírással leírt Telegdi Kata aláírás ebben a két levélben megegyezik: *Thelegdi Katha*; *Thelegdj Katha*. A két levél kézírásának azonossága vitatott, fontos különbségek és hasonlóságok is akadnak a két levél között, de véleményem szerint a különbségek többsége magyarázható azzal, ha a Rákóczy-nénak szánt levelet piszkozati példánynak tekintjük, ellenben a verses levéllel,

19 Régi Magyar Költők Tára XVII. század, 16, Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei, szerk. KOMLOVSZKI Tibor, S. SÁRDI Margit, Bp., Balassi Kiadó, 2000, 647.

20 HORVÁTH, i. m., 172.

21 JANKOVICS, KŐSZEGHY, i. m., 137. „A levél írójának azonosításához megpróbáltuk az írásképet a Várdai–Telegdi–Szokoly–Báthory környezetében előforduló levélírók, deákok írásával azonosítani. Számos meggyanúsított kéz után mindig be kellett látnunk, hogy nem lehet azonos a levélíróval. [...] Nem tudjuk, milyen Telegdi Kata kézírása, nem ismerjük az aláírását sem, egyéb levelei egyikén sem olyan az aláírás, mint ezen a levélen.”

mely szándékoltan szépírással készült. Az alábbiakban néhány szó, betű írásának, kötésének hasonlóságát mutatom meg. A *D*, *E*, *g* és bizonyos kapcsolatokban a *Z* betűk írása hasonló. Kérdést vet fel a két *T* közti különbség, de a verses levél erősen boltíves felsővonású *t*-jéből gyorsírásban a toll felemelése nélkül könnyen megkapható a későbbi levélben alkalmazott kezdőbetű. A *Katha* nevek és a „*kys Varda*” „*kis Warda*” formák jobbra kunkorodó *k*-ja is megegyezik. Ha a két levél kézírása mégis különböző, akkor talán még fontosabb az a tényező, hogy a *Katha* név írása csupán ebben a két levélben egyezik.

A következő lépés, hogy a két, hasonló írású levelet író kéz ismeretlen. Az eddigi tanulmányok írói kivétel nélkül szekretáriust kerestek, akár csak másolóról vagy szerzőről kívántak szólni. Gyakori volt ugyanis, hogy a leveleket egy deákkal írtatták meg és írtatták alá, még a *manu propria* jelzés mellett is. Családon belüli vagy familiáris viszony mellett ez szinte valóban „saját kezű” levélnek számíthatott, hiszen a levél diktálója és lejegyzője közt szoros bizalmi viszony volt.²² Ezt bizonyította Tóth Zsombor egy előadásában, ám az itt említett bizalom vagy familiáris függőség nem jelenhet meg Telegdi Kata levele esetében. Pontosan abból következően, hogy ezzel a kézírással más levelekben nem találkozunk. Megkérdőjeleződik, hogy egy feltételezett szekretáriusnak, aki csak kevés levelet írt vagy másolt Telegdi Kata környezetében, lehetett-e szerepe egy ennyire intim hangú üzenet megírásában. Ezt én kevéssé tartom valószínűnek. Van azonban még egy lehetőség, amivel eddig nem foglalkoztak. A szóba kerülő személyek közül ugyanis egyedül Telegdi Kata kézírását nem ismerjük. Nem lehetne tehát elképzelhető, hogy ő maga írta volna le sorait? A tisztázati példányban szereplő másolási hibák és a „gyöngybetűs”²³ írás sem jelenthet cáfolatot erre, ugyanis nem példa nélküli, hogy a korban a férj a feleséget kéri meg egy levél szépírással való lemásolására: „Ides tars, im ezen leuelben rekeštue küldtem neked egi leuelet ird le szipen.”²⁴

Így pedig Telegdi Kata azon kérése is teljesülhetne, hogy a levelet csak Ángyom Asszony és a szintén említett szekretárius láthassa: „De ezeket az köztünk való multság kedveért íram csak, hogy az kegyelmednek Secretariusa is, kinek az Úristentül, kegyelmeddel egyetemben, hosszú életet, minden jót kívánok, ne alítsa, hogy csak az forrás mellett laknak az poéták.” A levél verses része valójában talán éppen a szekretáriusnak kíván bizonyítani.

Kérdéses az is, hogy kit takarhat az „Asszonyom Ángyom” megszólítás. Minden bizonnyal a címzettet Telegdi Kata férfikonainak feleségei közt kell keresni. Legalábbis abban az esetben, ha nem kívánunk belemenni a filológiai vitába, miszerint az „ángy” tágabb értelemben bármely idősebb nőrokont jelölhette. Bár Orlovsky Géza azt írja, hogy „Telegdy Kata egyéb fennmaradt leveleiben nem is használja ezt a megszólítást”,²⁵ egy 1600-ban Báthory Istvánhoz írt levelében alkalmazza az „Azzoniom

22 TÓTH Zsombor, *A szerző neve (...t): Manu propria szignatúra vs. szerzőség egy familiáris viszony textuális dimenzióiban*, elhangzott a ReBaKucs Filológia és textológia a régi magyar irodalomban címmel megrendezett konferenciáján Miskolcon, 2011. május 28-án.

23 JANKOVICS, KÖSZEGHY, *i. m.*, 137.

24 ECKHARDT, *i. m.*, 27. Telegdy Pál levele Várday Katához, 1589.

25 Régi Magyar Költők Tára, *Új folyam*, XII, 1587–1600, kiad. ORLOVSKY Géza, Bp., Akadémiai Kiadó, 2004, 720.

Angiom” formát Várday Kata megjelölésére.²⁶ A szakirodalom is nagyjából meg-
egyezik a címzett kilétének kérdésében. A levélben említett leánygyermek és a fér-
jek halálának időpontjai alapján kizárásos módszerrel Várday Katát, Telegdi Pál fele-
ségét jelölték meg mint valószínűsített levelezőtársat. Véleményem szerint azonban
nem szabad elfelejteni a megemlített szekretárius kilétét sem. Ha ebből indulunk ki,
megvizsgálandónak tűnik Lukcsics Pál felvetése, miszerint a címzett Ecsedi Báthory
Istvánné Hommonay Fruzsina, akinek titkára volt az ifjú Rimay János. Ezt a véleményt
osztja Keserű Bálint is, aki tanulmányában ezt azzal kívánja bizonyítani, hogy az
„ángy” kifejezést gyakorlatilag bármely nőrokonra használhatták a korban. Ellenpont-
ként merül fel azonban az a tény, hogy Hommonay Fruzsínának nem voltak gyerme-
kei, így Telegdi Kata nem üdvözölhette volna levelében ángyának leányait. Jankovics
József és Kőszeghy Péter felveti tanulmányában, hogy Rimaynak akár Várdai Katához
is lehet köze. Mindenesetre az biztos, hogy könnyű lenne Rimayt az említett szekretá-
rius szerepében elképzelni.

Habár ez a kérdés még nyitva marad, azt talán már nyugodtan mondhatjuk mind-
ezek után, hogy nem látszik olyan döntő érv, ami miatt Telegdi Kata vélhetően saját
kezű sorai mögött egy tréfálkozó szekretáriust vagy éppen a Várday Katával kokettáló
Szokolyt kellene feltételeznünk. Előadásom során és dolgozatomban ezt az álláspontot
akartam megingatni, és így kívántam megválaszolni azt a nem kis jelentőségű kérdést,
hogy valóban Telegdi Kata-e az első magyar költőnő.

MELLÉKLET

Telegdi Kata verses levele (saját olvasat)

Szolgálatomat²⁷ írom kegyelmednek, mint szerelmes Asszonyomnak Ángyomnak.
Istentől minden jókat kívánok kegyelmednek megadatni mind az kegyelmednek java-
in örülökkel egyetemben. Magam állapotja felől szerelmes Asszonyom azt írhatom Is-
tennek hála mind Erzsókkal öszve jó egiszsigben vagyok, de uram ű kegyelme igen be-
teges, most mégis jobbadon vagyok.

Szerelmes Asszonyom, Az kegyelmed mestersigesen gondolt, jó akaratjából for-
mált, és bölcsessigesen irt levelit megolvastam, kiben ugy gyönyörködöm,

mint az gyöngyhalászok,

mikor ű hálójok

gazdag szép prédával,

meg telik gyöngyökkel.

Azok között alig

hiszi Örömben,

26 ECKHARDT, *i. m.*, 199.

27 A levelet betűhű átiratban, verssorokba tördelés nélkül kiadta: ECKHARDT Sándor, *Két vitéz nemesúr*, Bp., Athenaeum Kiadó, 1944, 195–198. A verses részek tördelésénél Horváth Iván elemző tanulmányának közlését követtem. (HORVÁTH, *Telegdy Kata verses...*, *i. m.*, 161–164.) A kéziratban látható, írástechnikai okokra visszavezethető nagybetű–kisbetű alternációt az előző kiadásokkal ellentétben megtartottam.

*melyiket kaphassa
tegye kebeliben.*

Az vagy mint az szép parlagon sétáló kis nyulakat,

*kik nagy mulatsággal
vadásszák ebekkel,
mikor félisekben
egy néhányat látnak
viletlen találtnak,
ü nagy Örömkben,
nem tudják hamarban,
melyiket költhessik,
indítsák üzisben.*

*Az vagy csak házunknál
(tudom, voltál annál)
mikor kertecskémbe,
megyek be kedvembe,
hogy ha megtekintem,
melyeket két kezem
ültetett, vagy vetett,
az sovány homokban.
Nem tudom melyiket
szakasszam elébben.*

Így én az kegyelmednek gyönyörüséggel, hozzám való jó akaró szeretettel megrakott levelit olvastatván, Ugyan nem tudom, melyik riszibe gyönyörködtessem szegény hon lakos szívemet, vagy melyik riszit vegyem elő, kire választ írjak kegyelmednek. Gondolván azt is hogy

*paraszt embernek Romába menni,
Bölcsök közt bolondnak vetekedni,
az bölcsessigne Isten Asszonyi pallas és Minerva oltalma alatt livökkel válasz-
szal igyekezni,
nem különben, mint jó táncost ingerleni,
azvagy ugrásra kecskét tanítani.*

Látom szerelmes Asszonyom és értem, hogy immár kegyelmed pallas és Minerva Isten Asszonnak, (az szegény Diana Asszont vadászó seregivel hátra hagyván,) kedvit találta,

*szíp csergő pataku,
gyönyörű folyásu,
minden szíp füvekkel,
fákkal, virágokkal,
zugo, csorgo folyás
mellett sok szép szavu
kiterjedt szép [ág]u,
és gyönyörködtető
fákon, nagy ékesen*

*szolo madarakkal,
megékesitet[et]²⁸
forrással, szép kuttal,
mint egy áldozattal,
holott firedjenek
tisztelvin szép barlanggal,*

kiknek tudom, hogy az kegyelmednek én hozzám valo szeretetiért, kegyelmed engem is esmeretibe kedvibe juttat.

*Noha az szip forrás,
firedis, tisztaság,
Erdei szép barlang,
hegyeken, völgyeken,
multság, Nyájasság,
nem pallast Minervát,
hanem csak Dianát
illeti mint Asszonyát.
Mert pallas Minerva,
ezt minden jól tudja,
kulcsos városokat
laknak szip Várat,
Erdőket, hegyeket,
völgyeket, mezőket
nem járnak budosnak,
Hanem Dianának
mint nagy fü vadásznak,
az ü seregivel,
Hamadri Nimphákkal,
engidtek lakóul,
mint atyjokfiának.*

Nem filek azért, hogy azok az Isten Asszonyok ott az kegyelmed csinálta forrás kút mellett találtassanak, kiknek lako helyek az szép kulcsos városok, királyok, urak házai, palotái. Annál inkább, hogy kegyelmetekirt énnekem választ tehessenek csak azt lássa, inkább meg kegyelmed, Szerelmes Asszonyom, hogy az, az kegyelmed csinálta forrás mellett Dianát, az Erdőknek, hegyeknek forrásoknak, Isten Asszonyát, úgy ne találja kegyelmed mint írják hogy egy Acteon nevü ember találta volt. De ezeket az közünk valo multság kedvéért írák csak hogy az kegyelmednek Secretarius is, kinek az Uristentül kegyelmeddel egyetemben, hosszú életet minden jot kívánok ne álítsa, hogy csak az forrás mellett laknak az poéták. Mert sütnek az Homokba is néha Tyúk monyat, noha csak ritkán azért. Mert én Orosz poétát, Tivadarnál, Szentet Ricnél, Orosz vitézt sem hallottam többet Ignáténál, kiket tudom, hogy egyik sem i[v]utt az kegyelmed forrásából.

28 A kéziratban a „megh ekesitet” szó a papírszél vagy tollhiba miatt megszakad. A verssorok szótagszámából azonban következtetni lehet a hiányzó szótagra.

Ím kegyelmednek szerelmes Asszonyom az vont Aranyat is el küldöttem, de az én életemben, az Isten látja soha rosszabbal nem volt igyem ím az mint megtekerettem, elküldtem kegyelmednek. Ezzel az jó Istennek ajánlom kegyelmedet mind az kegyelmed javain Örülök[kel] egyetemben. Írtam kis Várdában ma pinteken [...]

Kegyelmednek tiszta szibül szolgál

Telegdi Kata

kegyelmed az levelet senki kezibe ne adja

[Oldalt:] A leány Asszonyoknak kegyelmed én szommal mind fejenkint szolgálomat mondja. A leányim is kegyelmednek mint szerelmes Asszonyoknak és mind az leány Asszonyoknak szolgálatjokat ajánlják.

Questions around a letter, or is the first female Hungarian poet a man?

“We are likely to consider the related letter, a part of which is rhymed prose, written by a well-educated man between 17 February 1599 and September 1599. The identity of him remains unknown” sounded the latest sentences in connection with a recent debate over the first Hungarian poetess’ rhymed letter. This statement, however, casts doubt on two elements about Kata Telegdi’s epistle of cardinal importance in the history of literature; its rhymed essence, and the fact that its author is female. There is only one question left, which is, whether it makes it in an appropriate way. The manuscript has unknown origins, and I would like to look for solutions in the light of it in order to expect the final answer. On the basis of my research and my personal observances, I want to raise a new issue to the letter-related discussion which has lasted for a while. In my essay, I wanted to emphasize that there is not any plausible legitimate argument, for which Telegdi Kata’s lines, believed to be created by her own hands, would be associated with a male author.

Nagy János

„Tanuld jövődre, minket tipró mágnás!”

Fekete János egy országgyűlési pasquillusának politikatörténeti háttere

A 18. századi országgyűlési pasquillusok szerzői közül az utókor csak keveseket ismer.¹ A versfaragók a kormányzat és a megbírált magánosok megtorlásától tartva anonimitásba burkolóztak. Az országgyűlési pasquillusok alacsony művészi és stilisztikai értéket képviseltek, ezért annál feltűnőbb, hogy a – néha a politikai elithez tartozó – igazi költők is írtak ilyeneket. I. Ráday Gedeonról (1713–1792) több alkalommal is terjesztették, hogy lázító röpiratokat írt az uralkodóház ellen.² Amade László bárónak (1703–1764) például több pasquillust is tulajdonítanak az 1764–65. évi országgyűlés időszakából.³ A költő-politikus galánthai Fekete János gróf példája a század végéről is ebbe a sorba illeszkedik. Nem törekszem az összes általa írt pasquillus tartalmi elemzésére: tanulmányomban kiemelem egy művét, amelynek elemzése lehetővé teszi a szerző és – közéleti műfajról lévén szó – a politikai kontextus vizsgálatát. Fekete János gróf egy magyar nyelvű országgyűlési költeményéről, az *1792-ben tartott Ország Gyűlése utolsó ülésére* című művéről fogok szólni.⁴ Vajon mit sugall a költemény az akkori politikai közhangulatról, milyen személyes politikai megfontolások késztették a szerzőt a költemény megírására? Sokszor visszautalok majd Fekete János 1790–91. évi országgyűlési tevékenységére, amely nélkül a kérdéses költemény sem érthető meg. Klérusellenes verseire – melyek a kutatás számára amúgy is ismertebbek – itt most nem térek ki.⁵ Dolgozatomat egy, még kiadatlan pasquillus betűhív szöveggözlése zárja.

1 Az alábbi tanulmány a „*Hej Te Pasquillista vettem Leveledet*”: *Mű és szerző a 18. századi országgyűlési pasquillusokban* címen elhangzott előadás jegyzetelt és bővített változata. Köszönettel tartozom Riba Júliának a tanulmány írása alatt nyújtott önzetlen segítségéért.

2 ZSINDELY Endre, *Ráday Gedeon élete és munkássága* = *Ráday Gyűjtemény Évkönyve*, 1956, I, 40.

3 Amade pasquillusairól: HORVÁTH János, *Amade László* = *Horváth János irodalomtörténeti munkái*, szerk. KOROMPAY H. János, KOROMPAY Klára, Bp., Osiris Kiadó, 2006, II. Kéziratban vannak: Országos Széchenyi Könyvtár Kézirattára (a továbbiakban OSzK Ktt.): Fol. Lat. 2402. 22–23 és 26–28 jelzet alatt. Itt a latin nyelvű *In Regnum* és a magyar nyelvű *Deploratio Amissae Libertatis Amadianae* kapcsolható Amade személyéhez.

4 Közli: MORVAY Győző, *Galántai Fekete János 1741–1803*, Bp., Magyar Történelmi Társulat, 1903, 164–165. MTA Könyvtárának Kézirattára, K 684/ III, „*Néhái Galánthai Fekete János Magyar Költői Munkái*” (MTA Ktt. FJMKM) 19–20, (a mikrofilm jelzete B 8245). A hivatkozásokkor mindig az eredeti kéziratári jelzetet adom meg.

5 Az 1790–91. évi országgyűlés alatt írt pasquillusai közül jó néhányat közöl a tárgyalt kéziratot kötetből a következő válogatás: *Külömb-külömb féle jó és rossz szagú virágokkal tellyes kert: Pasquillusok a XVII–XVIII. századból*, vál., szerk., utószó LÖRKÖS István, Bp., Magvető Kiadó, 1989, 257–267.

Az országgyűlési pasquillus a kutatás szempontjából az elfeledett irodalmi műfajok közé tartozik. Ennek oka az lehet, hogy határterületnek számít az irodalomtudomány és a történettudomány között, lévén témája politikai, kifejezőeszközei pedig irodalmiak.⁶ Varga Imre meghatározása szerint a pasquillus olyan, általában ismeretlen szerzőségű gúnyvers, amely „valódi vagy vélt sérelmet, bűnt, aljasságot, hibát, ferdeséget ostromozva vagy védelmezve, ritkán tárgyilagosan, legtöbbször elfogultan szól egyénéről vagy közösségekről”.⁷ A versek írói általában névtelenek maradtak, a kormányzat – a magyar udvari kancellária és a helytartótanács útján – minden országgyűlés alatt hajtóvadászatot tartott a pasquillusfaragók ellen. Ennek ellenére a szerzők személyére általában nem derült fény. A verseket kéziratban terjesztették, másolták. Gyakran személyes sértettség hajtotta a költőket, ami segíthet személyük azonosításában. Sok esetben a követek maguk fogtak tollat politikai irányvonaluk igazolására, megrágalmazásukkor saját személyük védelmére.⁸ Esetünkben a vizsgálódást megkönnyíti, hogy Fekete János kéziratban lévő magyar nyelvű műveit titkára, Mátyási József bemásolta egy kötetbe, és ide politikai verseit is felvette.⁹ A szakirodalom azonban megállapította, hogy Feketének több verse is bolyonghat még névtelenül az országgyűlés pasquillusfolyamában.¹⁰ Ennek okát a kötet *Elöl Járó Beszédében* maga Fekete is megvallja, ugyanis több versének kéziratát kölcsönadta követársainak, így ezek nem kerülhettek be a kötetbe.¹¹

Galánthai Fekete János 1741-ben született Fekete György személynök, későbbi országbíró fiaként. Az udvarhű tisztviselő és ügyes birtokszerző apa *novo homusként* emelkedett a magyar királyság elitjébe: szolgálataiért 1758-ban kapott grófi címet.¹² Fia, János már az újonnan kiemelkedett család rangjához illő nevelést kapott. Elvégezte a birodalom legnevesebb elitképző intézményeit, a bécsi Theresianumot és a Savoyai Katonai Akadémiát, majd katonatisztként szolgált a Habsburg Birodalom hadseregében. Franciául verselt, s levelezett Voltaire-rel.¹³ Az 1790-ben II. József halálának hírére ösz-

6 Tanulmányomban az idézett pasquillusokat politikatörténeti szempontból vizsgálom elsősorban, s nem irodalmi szempontból. A műfajnak vannak kapcsolódási pontjai a közköltészethez, bár ennek jelenleg használt meghatározása csak kis részben lehet igaz az országgyűlési pasquillusokra. A pasquillus közköltészeti kapcsolatai miatt voltak hasznosíthatóak számomra Csörsz Rumen István publikációi: Csörsz RUMEN István, *Közköltészet – irodalom alatt, kultúrák fölött*, Literatura, 2006/2, 273–282.; Uő., *Szöveg szöveg hátán: A magyar közköltészet variációs rendszere 1700–1840*, Bp., Argumentum Kiadó, 2009 (Irodalomtörténeti Füzetek, 165).

7 VARGA Imre, *A nemesi verses pasquillus (Szentpáli Ferenc)*, ItK, 72 (1963), 290–291.

8 18. századi példák a pasquillusok terjesztésére, szerzőik üldözésére: RÓBERT Zsófia, *Az 1790–91-iki országgyűlés pasquillus irodalmához = Irodalom és felvilágosodás*, szerk. TARNAI Andor, SZAUDER József, Bp., Akadémiai Kiadó, 1974, 786–791.; HORVÁTH Mihály, *Magyarország történelme*, Pest, Ráth Mór, 1873, VII, 163.

9 KRASSÓ Jolán, *Galánthai gróf Fekete János magyar munkái*, Bp., Stein Mór és Heimler Károly Nyomda, 1919, 6.

10 RÓBERT, *i. m.*, 795.

11 MTA Ktt. FJMKM I. 6. Műveinek *Elöl Járó Beszédében* közli Fekete, hogy „több az Ország Gyűlésében hevenyében költ Epigrammáim, Követ – Pajtásim által el ragadtatván, nintsenek kezemnél, és azért itt meg sem jelenhetnek”.

12 Fekete György pályájáról: TUZA Csilla, *Egy elfeledett 18. századi karrier: Galánthai Fekete György életútja (Vázlat egy készülő életrajzhoz)*, Századok 140 (2006), 1519–1530, különösen 1525.

13 A Voltaire-rel való levélváltása 1767 és 1769 között folyt le: MORVAY, *i. m.*, 82–90. Voltaire hat ismert, Feketéhez írt levelét magyar fordításban közreadta: *Voltaire levelei*, s. a. r. GYERGYAI Albert, ford. SZÁVAI

szeülő országgyűlés idején tért vissza Triesztből Magyarországra. Katonatiszti rangját – amelyetől II. József megfosztotta – többször is próbálta visszaszerezni, most az uralkodóváltással erre ismét lehetőséget látott. A közhiedelem szerint maga is egyike volt azon magyar uraknak, akik a berlini udvarral tárgyaltak, hogy a Habsburg-ház elmozdítását előkészítsék.¹⁴ Az 1790–91. évi országgyűlésen mágnás létére nem a szokásos módon a felsőtáblára ült be, hanem az alsótáblán Arad megye követévé választotta magát. Itt a katolikus klérust ostorozó antiklerikális jellegű beszédeiről és már magyar nyelven íródott költeményeiről vált híressé, emellett a magyar nyelv hivatalossá tétele és az önálló magyar hadsereg felállítása érdekében is tartott beszédeket.¹⁵

Az 1790–91. évi országgyűlés a rendek és az uralkodó közötti rendi dualizmus helyreállításával végződött. Az országgyűlés törvényben garantálta az ország kormányzati önállóságát, biztosította a protestánsok szabad vallásgyakorlatát, továbbá elismerte a Mária Terézia- és II. József-féle úrbéri rendelkezéseket. Az országgyűlés elrendelte a magyar nyelv hivatali és iskolai használatának kiterjesztését. A rendek Sándor Lipót főherceg személyében nádort választottak. A reformok részletes kidolgozására a következő országgyűlésre kilenc országgyűlési bizottságot küldtek ki, ám ezen munkálatokat az 1792. évi országgyűlés nem vette elő a megváltozott bel- és külpolitikai fejlemények miatt.¹⁶

A külpolitikai feltételek is megváltoztak 1792-re a két évvel korábbiakhoz képest. 1792 áprilisában Franciaország hadüzenete és a forradalom radikalizálódása megerősítette a magyar rendek alkukészségét és pozícióját az országgyűlésen. A követek közül az eddigi lehangosabb rendi ellenzékiekből lojális kormánypártiak lettek, bízva abban, hogy a francia háborúk során az országgyűlés az adó- és újoncmegajánlásai révén megerősítheti Magyarország birodalmon belüli helyzetét. Cserébe elvárták az uralkodótól, hogy az előző országgyűlésen elkezdett mérsékelt reformok folytatásának szabad utat engedjen. Az udvar igyekezett tisztségekkel, címekkel, pénzzel megnyerni az ellenzék jelentős vezetőit, hogy a még meglévő megyei ellenzéki mozgalmat lecsendesítse.¹⁷ A felvilágosult rendiség képviselői együttműködve az uralkodóval, a nádor-

Nándor, Bp., Gondolat Kiadó, 1963, 156–158, 164–166, 178–179, 180–181, 195–196. Kazinczy *Pályám emlékezetében* leírt és a magyar irodalmi közvélekedésben Fekete verseinek értékéről rögzült kép a közreadott Voltaire-levelezés tükrében hamisnak mondható. Erről: KAZINCZY Ferenc, *Pályám emlékezte, Fogságom naplója*, Bp., Osiris Kiadó, 2009 (Osiris Diákkönyvtár), 149. Kazinczy úgy interperetálja Voltaire véleményét Fekete francia verseiről, hogy azok a leveléhez mellékelt tokaji borához képest rosszabbak. A közreadott Voltaire-levél ennek ellenkezőjét állítja, így cáfolja Kazinczy tudósítását. E szerint a ferney-i remete megköszöni ismeretlen rajongója „magyarországi borát, amelyből ittam egy kortyot minden bajom ellenére, s az ön versei és prózája után ezt szeretem a legjobban.” (1767. október 23., Ferney)

14 Morvay biográfiájában a porosz kapcsolatra utaló adatok: MORVAY, i. m., 135–140.

15 Uo., 141–175.; RÓBERT, i. m., 794–798.

16 Az 1790–91. évi országgyűlés eredményeiről: PAJKOSSY Gábor, *Az abszolutizmus és a rendiség utolsó küzdelmei: Az első reformtörekvések = Magyarország története a 19. században*, szerk. GERGELY András, Bp., Osiris Kiadó, 2003, 132–135.

17 A folyamatról: BENDA Kálmán, *A magyar jakobinusok iratai*, II (A magyar jakobinusok elleni felszólítás és hűtlenségi per iratai 1794–1795), Bp., Akadémiai Kiadó, 1952, XLVII–XLVIII.; MÁLYUSZ Elemér, *Bevezetés = Sándor Liptó főherceg nádor iratai 1790–1795*, Bp., Magyar Történeti Társulat, 1926, 100–101. Az ellenzék sérelmei között szerepelt: az előző országgyűlésen kiküldött bizottságok munkáinak folytatása, írásbeli anyagának lekötése; a magyar nyelv szerepének növelése az oktatásban és közigazgatásban; az Illír

ral és bécsi kormánysszervek tanácsosaival vitték a prmet az 1792. évi országgyűlésen. Ez a csoport (Ócsai Balogh Péter,¹⁸ Zichy Károly országbíró, Pálffy Károly kancellár, Ürményi József személynök, Balassa Ferenc illír kancellár és Izdenczy József államtanácsos) határozta meg az országgyűlési politika napirendjét.¹⁹ Fekete pasquillusokban megfogalmazott „mágnáskritikájának” is ők lehettek elsősorban a célpontjai.

A politikai történések ellenőrzésére és befolyásolására már Lipót létrehozott egy titkosrendőri és besúgóhálózatot, amely nemcsak megfigyelte a politikai élet szereplőit, hanem az uralkodó ellenzékével szemben mind propagandával, mind anyagiakkal támogatva a nemzetiségek mozgalmait (a szerbek számára az Illír Kancellária felállítása által), a paraszti szervezkedéseket és a városi polgárság körében polgárőrségek szervezését.²⁰

A megyékben az 1792. évi országgyűlés előtt bizonytalanság uralkodott, és akadtak forrongások is, a nemesség még nem tudta, mit várhat új uralkodójától, Lipót fiától, I. Ferenctől. Fekete Jánost Csanád megye követévé választották, de ő családi birtokai révén befolyását megmozgatva Zala és Vas megyékben is pontosan nem ismert célú szervezkedésbe kezdett. Ennek ellenére politikai álláspontja – mint általában a magyar rendisége – az ellentétes irányba kezdett változni: 1791 októberében már az uralkodóhoz való lojalitását hangsúlyozta egy titkosrendőri jelentés.²¹

Ilyen előzmények között ült össze az országgyűlés 1792. május 20-án. Az *1792-ben tartott Ország Gyűlése utolsó ülésére* című vers szerint a rövidke diéta eleget tett a királyhoz való hűség követelményének:

*Vége lett Országunk futó gyűlésének,
Eleget tett abban Hazánk hűségének
Királyunk hibáink'bóltsen orvosolta,
A' rosszat sűgőkat magától el toltá*²²

Kancellária megszüntetése; az ország gazdaságára sérelmes vámok eltörlése, illetve mérséklése; az előző országgyűlés határozatainak végrehajtása, stb.

18 Uo., 27, 92–93.; HORVÁTH István, *Ócsai Balogh Péter (1748–1818) = Eszmék, eszmények, magatartások: 150 év politikai Nógrádban 1790–1940: Történelmi tanulmányok*, szerk. SZVIRCSEK Ferenc, BAGYINSZKY Istvánné, Salgótarján, 1995 (Múzeumi értesítő, 10) 35–36. A köznemesi ellenzék politikai irányváltására a legjobb példa a mozgalom vezetőjének, Ócsai Balogh Péternek 1790–91 utáni pályafutása. Baloghot a király 1791 novemberében Torontál a vármegye főispánjává nevezte ki, ahol beiktatási beszédében fő törekvésének nevezte, hogy „mi módon lehet az uralkodónak felségét, a haza boldogságával egyesíteni”. Pályája folytatása is az uralkodóhoz való hűség jegyében telt el: nem sokkal később, 1793-ban udvari kancelláriai referenssé nevezte ki Bécsbe a király.

19 HÓMAN Bálint, SZEKFÜ Gyula, *Magyar történet*, V, Bp., Egyetemi Nyomda, 1943, 89. Sándor Lipót főherceg, nádor az országgyűlés alatti bizalmas tanácsadói voltak Pálffy kancellár, Zichy országbíró, Ürményi személynök. MÁLYUSZ, i. m., 27, 92–93.

20 II. Lipót magyar rendekkel szembeni politikájáról röviden: BENDA Kálmán, *A magyar nemesi mozgalom 1790-ben = A nemzeti hivatástudat nyomában: Történelmi, történelemelméleti, művelődéstörténeti, iskolapolitikai és csángómagyar tanulmányok, írások, interjúk*, szerk. LUKÁTS János, Bp., Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, 2004, 252–264. Az országgyűlés politikai eredményeit ismerteti: KOSÁRY Domokos, *Újjáépítés és polgárosodás 1711–1867*, Bp., Háttér Kiadó 1990, 181–186.

21 BENDA Kálmán, *A magyar jakobinusok iratai*, I (A magyar jakobinus mozgalom iratai), Bp., Akadémiai Kiadó, 1957 (Magyar Történelmi Társulat), 472.

22 MORVAY, i. m., 164–165.; MTA Ktt. FJMKM 19–20.

I. Ferenc megkoronázása után az országgyűlés elfogadta a királyi előterjesztéseket, engedelmesen megszavazta a francia háborúkra kért hadi segílyt, a subsidiumot. A király a rendi követelések nagy részét elfogadta: az országgyűlés megszüntette a szerb autonómiatörekvések melegágyául szolgáló Illír Kancelláriát, elrendelte a magyar nyelv rendkívüli tantárgyként való tanítását a felső- és középfokú iskolákban, a király megígérte, hogy magyarokat a hadsereg tisztikarában nagyobb számban fog alkalmazni.²³

Kazinczy Ferenc egyik levelében megjegyezte, hogy az 1792. évi országgyűlésen egyetlen pasquillus sem született.²⁴ A szakirodalom ezt azzal indokolta, hogy a magyar rendek és az uralkodó kiegyeztek az országgyűlésen, a korábbi ellentét helyére az együttműködés lépett, így a pasquillusírás is okafogyottá vált.²⁵ Fekete János ezen országgyűlési verse azonban ellentmond e vélekedésnek. Noha az uralkodó és a rendek viszonyában a megállapítás érvényes lehet, a pasquillus tanulsága szerint a rendi táborot megosztó politikai törésvonalak továbbra is fennmaradtak.

A „rosszat súgók”-tól való elfordulás a Lipót által kezdeményezett paraszti mozgalmak szervezőire vonatkozhat. II. Lipótról tudjuk, hogy besúgóhálózattal, a városi polgárság és a parasztság szervezkedésének felkarolásával és az Illír Kancellária felállításával próbált meg felülkerekedni a magyar köznemesi mozgalmon. Fekete a versben azonban elhallgatja saját érintettségét, részvételét a bécsi udvar által szervezett mozgalomban, sőt el is ítéli azt, noha Martinovics Ignác révén kapcsolatba került a titkosrendőrséggel. 1791 végén, 1792 elején épp Martinovics Ignác volt Lipót király megbízottja, aki tervezetet készített a parasztság országgyűlési képviselésének lehetőségéről és az alsópapság, vagyis a káptalani követek diétai szavazati joguktól való megfosztásáról. Martinovics Lipót március 1-jén bekövetkezett halála után fiával, I. Ferencsel próbálta elfogadtatni tervezetét, mint később kiderült, sikertelenül. Március 22-én az uralkodó a magyarországi szabadkőművesség képviselésében megjelenő Fekete Jánost fogadta, akit a jelentés szerint teljesen megnyert hűségének. Ha ezt a véleményt nem is fogadjuk el teljesen hitelesnek, az bizonyos, hogy az udvari körök és a korábbi neves ellenzéki vezérszónok, Fekete közötti kapcsolatfelvétel megtörtént. Az általuk kínált feltételek elfogadható tárgyalási alapnak tűnhettek a gróf számára: ugyanis Fekete állítólag már az 1790–91. évi országgyűlés alatt a nem nemes népesség országgyűlési képviseléséhez juttatásáról elmélkedett egy mára elveszett művében, és pasquillusaiban is hangot adott harcos klérusellenességének.²⁶ Korabeli párhuzamként megemlíthető a Feketénél radikálisabb felfogású Hajnóczy József tervezete, aki a nem nemes népességnek birtokbírhatási jogot adott volna. Hajnóczy a jobbágyságnak és városi polgárságnak országgyűlési képviselési és hivatalviselési jogot juttatott volna, annak függvényében, hogy

23 SZEKFÜ, MAGYAR..., i. m., 89–90.

24 Kazinczy Ferenc levelezése II, (1790–1802), közzétette VÁCZY János, Bp., MTA, 1891, 135.

25 RÓBERT, i. m., 788.

26 BENDA, A magyar jakobinusok iratai I..., i. m., 671–674 (Martinovics Ignác levelei Franz Gotthardi, pesti rendőrfelügyelőhöz. 1792. március 20., 22.); BENDA, A magyar nemesi mozgalom..., i. m., 247. Fekete állítólag már 1790-ben alkotmánytervezetet készített, amelyben a nem nemes népességet országgyűlési képviseléshez juttatta volna. A tervezet mára elveszett, csak Vay József egy röpiratából lehet tartalmára következtetni, mivel ebben többször utal Fekete munkájára.

az rendelkezik-e földbirtokkal.²⁷ Kosáry Domokos véleménye szerint Fekete tervezte csak egy általánosságban mozgó szabadkőműves deklaráció volt az emberek közti egyenlőségről, amit a gyakorlati politika talajába nem tudott vagy nem akart átültetni.²⁸ Felvethető a probléma még úgy is, miszerint Fekete és kortársai számára a törvényhozási reformjának kérdése volt az elsődleges fontosságú, annak érdekében, hogy az ellenzék megerősödjön, és a királyi hatalom diétai bázisa pedig megcsappanjon. E mellett az alkotmányjogi kérdés mellett a kortársak szemében elsikkadt a társadalmi reform gondolata.²⁹ Fekete János reformtervei amúgy sem találtak volna kedvező fogadtatásra szélesebb körben a magyar nemességnél, ezért írt „rossz sűgők”-ről a versben, illetve hallgatta el saját tevékenységét ez ügyben. Az elhatárolódás e mozgalom szervezőitől annak köszönhető, hogy pasquillusa a magyar köznemesi közönségnek szólt, melyben a mérsékelt rendi ellenzéki politikus ideálképét próbálta megrajzolni.

A pasquillus következő soraiban egy országgyűlési precedenciavita kapcsán megjelenik Fekete antiklerikalizmusa, bár ennek kifejtésére itt nem kerít sort. A versből kihallatszik káröröme a katolikus főpapok jogsérelme felett, akik „Rátz Püspökkel ülni” nem akarnak, vagyis elutasították a görög szertartású püspökök országgyűlési képviselőihez való jogát. A katolikus főpapság ebben saját pozíciójának gyengülését látta még az uralkodói akarat ellenére is. A javaslatból törvény lett (az 1792. évi X. törvény-cikk): a görögkeleti püspökök római és görög katolikus társaik mellett helyet és szavazati jogot kaptak a felsőtáblán. A görög katolikus püspökök az országgyűlési naplók tanúsága szerint az 1790–91. évi országgyűlésen jelentek meg először a diéta felsőtábláján. Ez ügyben a katolikus klérus az elszenvedett jogsérelmét még az 1792. évi országgyűlésen is hangoztatta, ami alkalmat adhatott Feketének ennek versben való megörökítésére.³⁰

A versrészlet háttere a már említett március 22-i királyi audencia, amelynek alkalomával Fekete oldalán jelen volt Bastatic Jozafát (József) görög katolikus kőrösi püspök. Ennek során a püspök is támogatta a római katolikus alsópapság országgyűlési szavazatának megvonásáról szóló tervezetet, amiért cserébe a görög szertartású egyházak egyenjogúsítását kérte.³¹ Mint láttuk, kérése a törvényben teljesült is, bár a római katolikus alsópapság 1848-ig továbbra is országgyűlési tényező maradt.

A vers harmadik, leghosszabb szakasza a „mágnáskritikát” tartalmazó rész:

*De bezzeg nem úgy ment az előljárókkal
Kik mint Török rabbal bántak Statusokkal*

27 Hajnóczy József, s. a. r. POÓR János, Bp., Új Mandátum Kiadó, 1998, 19.

28 KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1996, 337. Gyakran a felvilágosult szellemű elméleti fejtegetések gyakorlati következmények nélkül maradtak a felvilágosult rendiség képviselőinél. Erre jó példa, hogy Arad vármegye – amelynek Fekete volt az országgyűlési követe az 1790–91. évi országgyűlésen – követutatisztában a Mária Terézia-féle urbárium és a jobbágyság szabad költözködése eltörlésének szorgalmazására utasította követeit.

29 Köszönöm Szijártó Istvánnak, hogy megosztotta velem a kérdéstről alkotott véleményét.

30 SZIJÁRTÓ M. István, *A diéta: A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792*, Keszthely, Balaton Akadémia Kiadó, 2010, 47.; A törvény előkészítéséről még: MÁLYUSZ, i. m., 550–552.

31 BENDA, *A magyar jakobinusok iratai I...*, i. m., 672–674 (Martinovics Ignác március 22-i levele Gotthardihoz).

Az egyik jószívű dúl heveességébe;
 Orozva jár amaz a' mérgességébe!
 Egymással küszködve tsak abban egyeznek,
 Hogy el nyomják, a' kik jónak igyekeznek.
 Meg se búsulj magyar! használ kedélyisége,
 Okositt ökelmek' mágnás büszkesége.
 Szabadoknak ismert bennünket királyunk;
 Kivánják Praesenseink hogy szolgálkká váljunk,
 Majd lássuk ezután mire tudnak menni,
 Mert nem elég, másolt ígéretet tenni,
 Ország erszényéből fényes Pántlikáért,
 A' kit más megszerez tsupán királlyáért.
 Meg esmért titeket Ferencz böltésége,
 Tudja, kik dolgoztak, titkos kegyessége,
 Látja világosan, hogy jégre vittétek,
 S a hív Statusokat keserítettétek.
 De lám nem dicsértük őket e' gyűlésbe;
 S szokott ajánlások hagytuk feledésbe?
 Tanuld jövendőre, minket tipró mágnás!
 Hogy betsület viszi nemzeted, nem is más.
 Elöljárója légy; nem mint most káplárja;
 Ugy szívet előtted soha bé nem zárja.³²

A „minket tipró mágnás” kifejezés kissé ellentmondásosan hathat, ha meggondoljuk, hogy Fekete maga is grófi címet viselt. Fekete az 1790–91. évi országgyűlésen mágnás létére az alsótáblán képviselte Arad megyét. A francia Mirabeau gróf példáját tudatosan vállalta, s hivatkozott is rá példaképként, mint aki a „harmadik rend” soraiba ment át a rendi gyűlés kezdetén, ezzel jelezve, hogy tudatosan vállalja a reformokat.³³ Barátjával, Sztáray Mihály gróffal együtt példaképét követve jelképesen le is tette a grófi címet. A magyar viszonyok között ez a szimbolikus aktus nem a társadalmi reformok és az országgyűlés alsótáblájának népfelségelve alapján történő elfogadását jelentette, mint a francia arisztokráciánál, hanem a nemesi egyenlőség elvének igenléseként és a köznemesi reformtörekvések támogatásaként értelmezhető. A Fekete által képviselt irányzat a rendi struktúra reformjára, de nem felbomlasztására törekedett, növelni kívánta a rendek hatalmát az uralkodóval és kormánysszerveivel szemben. A főnemes-ség–köznemesség közötti választóvonalak eltüntetése, egy politikai egységbe kovácsolása és a nép nemességgel való azonosítása is megjelent a korabeli publicisztikában, amely jellegében a francia felvilágosodás retorikáját a hagyományos werbőczyánus köznemesi gondolkodással vegyítette.³⁴ Ezt a gondolkodásmódot jeleníti meg

32 MORVAY, i. m., 164–165.; MTA Ktt. FJMKM I. 19–20.

33 Az Arad megyei közgyűlési jegyzőkönyvet idézi: MÁRKI Sándor, *Adatok 1790- ből*, Hazánk, 1885, 582.

34 ECKHARDT Sándor, *A francia forradalom eszméi Magyarországon*, kiad., utószó Soós István, Bp., Lucidus Kiadó, 2001, 37–38.

Mátyási József Fekete János védelmére írt *Fekete fekete, de csak a nevére* kezdetű verse. A gróf későbbi titkára a Fekete alsótáblai követségét és grófi címének letételét kárhoz-tató pasquillusra azt felelte válaszversében, hogy Fekete gróf a nemességet tartja ősi-sége és erkölcsi kiválósága folytán a rendi nemzet méltó képviselőjének, s nem a főne-mességet, s ezért is ment át az alsótáblára:

*azért, hogy Fekete megbetsülte nemét,
Tudván a Nemes rend értelmét, s' érdemét
Mely eredet szerint teszi az országot,
e végre a csúfos polczurúl, lellyebb hágott.*³⁵

Látható, hogy a célzatos ideológiai pozicionálás és a megyei követség vállalása politi-kai stratégiájának is része volt: az alsótábla súlya ekkorra megnőtt, s az ambiciózus po-litikus itt, az alsótáblán nagyobb táborot tudott maga köré gyűjteni, több embert tudott befolyásolni, mint a felsőtáblán. A mágnásellenes közhangulat különösen az észak-kelet-magyarországi, nagy nemesi népességű, protestáns többségű, ellenzéki hagyó-mányokat ápoló vármegyékben volt erős. Az itteni köznemesség már 1791 nyara óta panaszkolta, hogy az országgyűlési végzéseket nem hajtják végre, az ország ügyeinek intézése a főnemesség és főpapság kezébe került, a kereskedelmi tevékenységüket kor-látozó vámrendszer reformjára nem került sor.³⁶ Fekete mágnásábrázolását meghatá-rozta, hogy e csoportot a köznemesség kollektíven a rendi nemzet elárulójának tekin-tette a II. József alkotmányellenes uralma idején játszott szerepéért. A vers szerint a főnemesek rákényszerítették az udvarral kötött kompromisszumukat a köznemességre. A szakirodalom is az 1792-es diéta kapcsán főnemesi vezetésű országgyűlésről ír, ami egybecseng a pasquillus értékelésével is.³⁷

A gróf több másik verse bizonyítja, hogy nemcsak a főnemeseket, vagyis a mágná-sokat, hanem a bécsi udvarhoz fölfelé törleszkedő köznemeseket is bírálja, akik főispá-ni hivatalt vagy más országos méltóságot nyertek el. Ezzel a pasquillusirodalom udvar-ellenes hagyományához nyúlik vissza. Ezekben az uralkodót nem, csak a gonosznak és romlottnak lefestett tanácsosait és hivatalnokait bírálják a pasquillusszerzők.³⁸ Már az 1790-ben összeülő országgyűlés kezdetén nemcsak a nemzeti önállóság programját, hanem a rendi alkotmány helyreállítását is követelte a *Hazámnak ugyan 1790-ik esztendőben* című versében. A költeményben erős szavakkal illette a II. József idején hiva-talt vállalt tíz kerületi főispán vagy királyi biztos személyét:

*ama tíz elpártolt mirigy gyilkosunkba,
Kiken bár tölthetnének egyszer bosszúságunk.*

35 OSzK Ktt. Fol. Lat. 1626. 37 (MÁTYÁSI József: *Fekete fekete, de csak a nevére* kezdetű verse).

36 BENDA Kálmán, *Magyarország története 1790–1812 = Magyarország története 1790–1848*, főszerk. MÉREI Gyula, szerk. VÖRÖS Károly, I, Bp., Akadémiai Kiadó, 1980, 170–171, 173.

37 *Uo.*, 162–163.

38 Az udvarellenés irodalom 16–17. századi hagyományairól: JANKOVICS József, *Udvarellenés tendenciák a 17. század eleji magyar költészetben = Magyar reneszánsz udvari kultúra*, Bp., 1987. A 18–19. századi mágnásokra és zászlósurakra írt pasquillusokról: JANKOVICS József, *Dietai durva magyar műzsa: Az 1825. évi országgyűlési „Dietalis vers két felvonásban”*, Lymbus, 2009, 171–194.

*Annyi otsmány kígyót ki véruinkön hízni
Igyekezett, s a' kikről Verbőcz Törvényt nem írt,
Komisszárságokban azért mertek bízni,
Hogy kiprélhessék csontjainkból a zsírt.*³⁹

Egy hamar elő-mentre című epigrammájában írja:

*Tisztre hogy jutottál, ne véld magad böltsnek,
Nem adják azt mostan észnek, vagy erkölcsnek,
Kémlelő pribékség vitt Fő- Ispányságra,
Álorczás képzelet elébb bíróságra.*⁴⁰

Ugyenebben a témában Sztáray Mihályhoz, Szabolcs vármegye főispánjához címzett költői levelében (Gróf Sztáray Mihály Úrnak Midőn a kívánt Verseimet meg küldéném) írta:

*Meg vetvén azokat kik magok el adni
Merték, 's rút haszonért Hazájok el hadni
Czifra Palotákban magoktól irtóznak,
Igaz ember előtt színekben változnak.*⁴¹

Mások felemelkedését saját elszegényedésével állítja szembe a versben, utalva fényűző életmódja miatt felhalmozott adósságainak következményére, szerény lakáskörülményeire:

*Midőn gyomrom éhes, 'a füstös katlanhoz
Hozzú tudok ülni, mint az ezüst tálhoz.
Meg húzom magamat egy rongyos kunyhóban
Tsak jó hírem nevem ne jusson a hóba.*⁴²

Politikai ellenfeleit az 1790–91. évi országgyűlés alatt keletkezett versei alapján tudtam azonosítani. Itt csak egy példát kívánok hozni. A *Más név alatt, védelmemre írt büntető Versek* című fennmaradt pasquillusában Zichy Károly országbíróát állítja pellen-gérre.⁴³ A versben az országgyűlési pasquillusok szokásos eszköztárát alkalmazza politikai ellenfele lejáratására: nemcsak „elfajzott”-nak, vagyis nemzetétől elidegenedett főúrnak nevezi, hanem kétségbe vonja magyarságát is, mely szerint Zichy nem lehet „Istvánnak igaz magzattya”, majd „gyolcsos Tothnak” nevezi.⁴⁴ A 18. századi ország-

39 MTA Ktt. FJMKM I. 205. A verset közli: MORVAY, *i. m.*, 141–143.

40 MTA Ktt. FJMKM I. 154.

41 *Uo.*, 43–45.

42 *Uo.*, 45.

43 MTA Ktt. FJMKM II. 206–207.

44 A nemzeti „elfajzás” vagy „elkorccsolás” toposza feltehetőleg a köznemesség körében a 17–18. században igen népszerű Gyöngyösi István költészetén keresztül szivárgott le az országgyűlési pasquillus-irodalomba. A toposzról: AGÁRDI Péter, *Rendiség és esztétikum (Gyöngyösi István költői világa)*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1972, 48. A toposz 18–19. századi irodalmi hatásáról: SÁNDOR István, *Író és társadalom: Fejezet a magyar felvilágosodás irodalomtörténetéből I (Főúr és nemes)*, Szeged, k. n., 1945, 142–143, 143–147.

gyűlési pasquillusokban a szakirodalom szerint is élesednek a rendi nemzeten beüli etnikai törésvonalak, vagyis az idegenellenesség, de a *natio hungarica* elvi jogegyenlőség továbbra is megmarad.⁴⁵ A versben ezen felül előkerül a magánérdek hajszolásának a vádja, ami együtt jár a köz javának megvetésével. Zichy ambícióját jelzi, hogy nádor akart lenni, de végül Sándor Lipótot választotta meg az országgyűlés az ország első rendi méltóságának. A személyes sérelem hangoztatása is az országgyűlési pasquillus sajátja: a vers szerint Zichy valamilyen vagyoni természetű perben (talán birtokperben) szemben állt Feketével. A szerző antiklerikális szelleme nyilatkozik meg abban, hogy Zichyt a katolikus klérus védencének, a „Papoknak szamará”-nak nevezi.⁴⁶

E toposzszerű mágnásábrázolásokban a köznemesség ellenséggképét alakítja ki. Ebben ez a mű is az országgyűlési pasquillus a század előző országgyűlésein kiformalódott hagyományát követte. A magyarság életmódjától, kultúrájától és politikai céljaitól „elfajult”, csak egyéni érvényesülésével törődő főnemesség képét rajzolta meg.

Ezek után feltehető a kérdés, melyek voltak Fekete politikai célkitűzései ezen az országgyűlésen? Bár a hivatali jellegű források többnyire hallgatnak tevékenységéről, de egy leveléből kiderül, hogy mit tartott fontosnak. Céljai között a nem nemesek politikai jogainak, illetve a klérus szavazattól való megfosztásának követelését már említettem. Egy erdélyi barátjához, Bethlen László grófhhoz írt válaszleveléből derül ki (*Az utolsó Ország Gyűlése alkalmatosságával Gróf Bethlen Lászlónak nekem írott Levelére feleltem [1792]*), hogy az Erdéllyel való unió és a magyar hivatali nyelvvé tétele lehetnek követeléseinek további sarkalatos elemei.⁴⁷ Fekete szerint Magyarország és Erdély úgy tartoznak egymáshoz, mint anya és lánya, sőt a magyar nyelv Erdélyben őrizte meg eredeti ízét, szépségét.⁴⁸ A magyar hazában anyanyelve ellen a nemzetiségek követői (a „Rátz, Tót, Oláh, Horváth” és a német) fenekedtek, és emiatt alig sikerült elérni, hogy a vármegyék a helytartótanáccsal magyarul levelezhessenek.⁴⁹ A magyar

A főnemesei elit elidegenedésének ostromozása egyébként a 18. századi európai irodalomban divatos irodalmi áramlat volt, ez szűrődhetett át a pasquillusokba. Ennek az irodalmi képletnak állandó elemei a következők: az arisztokrácia véreben korcs, szellemében nemzetietlen, erkölcsében léha, szokásaiban idegen, társadalomilag sehova sem tartozó.

45 A rendi nemzettudat 18. századi fejlődéséről: RING Éva, *Államnemzet és kultúrnemzet választóján: A modern nemzetek születése Kelet-Közép-Európában*, Bp., ELTE Eötvös Kiadó, 2004, 125–133.

46 MTA Ktt. FJMKM II. 206–207.

47 MTA Ktt. FJMKM I. 20–23.

48 BENKŐ Lóránd, *A magyar irodalmi írásbeliség a felvilágosodás korának első szakaszában*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1960, 288, 291. A korabeli közvélekedés szerint az erdélyi magyar nyelvváltozat legnagyobb értéke abban rejlett, hogy – ellentétben a nyugati nyelvvaltozattal – a legkevesebb idegen (német, szláv) hatás érte. Fekete érvelésében Erdély nemcsak a magyar Szent Korona jogilag elválaszthatatlan részeként jelenik meg, hanem a magyar nyelv tisztaságának, irodalmi forrásainak megőrzője is, így keveredik felfogásában a hagyományos rendi-nemzeti és a nyelvi-nemzeti felfogás.

49 *Uo.*, 21. A kérdéses rész: „Nálunk ezen Nyelvnek sok az ellensége, / Lankad Nagyainkban a' Szóllás kézsége. / Rátz, Tót, Oláh Horváth ellene igyekszik, / A Német gyűlöli, 's velek lesben fekszik / Azért alig tudta Királyunk jósága, / 'S Igaz Magyaroknak nem szűnt fáradsága / Gyűlésben ki vinni, hogy arra juthassunk / Hogy a Vármegyékből Magyarul írassunk.” Az 1792. évi VII. törvénycikk rendelkezett arról többek között, hogy a Helytartótanács magyarul válaszoljon a neki író törvényhatóságoknak. A nyelvkérdésről: KERÉNYI Ferenc, *Pest vármegye irodalmi élete (1790–1867)*, Bp., Pest megye monográfia közalapítvány, 2002, 27–28.

rendek Mária Terézia-kori, az oszták örökösödési és a hétéves háborúban tanúsított helytállásának példájával biztatja barátját javaslatai támogatására. Bizonygatja, hogy az uralkodó meg fogja tartani mind az erdélyi, mind a magyarországi rendek kiváltságait, ha vitézségükkel és anyagi áldozatvállalással segítik őt a francia háborúban:

*Újra építettük Trónusát szívünkbe,
Ajánlván vagyunk hív szeretetünkbe
Pais ez ő neki mostani hadában
Meg lévén erő Nemzetünk kardjában
A' kit mi szeretünk, azt meg nem győzheti
senki 's ellenségit Thrésiként vesztheti.⁵⁰*

Összegzőképpen elmondható, hogy Fekete János műveltsége is egyfelől kozmopolita, vagyis a kor francia felvilágosodásának Voltaire által inspirált újtó eszméit tükrözi, másfelől a pasquillus-műfaj hagyományait és retorikáját átörökítő köznemesi-rendi világképet adja vissza. Ahogy Kazinczy írta róla a *Pályám emlékezetében*: „erkölcsiben, gondolkodásiban, módjaiban félig francia, félig török”.⁵¹ Verse alapján elmondható, hogy a felvilágosult rendiség képviselőjeként Fekete János hitt abban, hogy a „rendiség lassú evolúciója” lehetséges, s a pillanatnyi helyzetben a rendek és az uralkodó meggyőzésével lassú változás elérhető.⁵² Kortársaihoz hasonlóan végül színleg ő is elfogadja az udvar és rendek közötti időleges kompromisszumot, annak érdekében, hogy a közös ellenség, a forradalmi Franciaország legyőzésével a rendi kiváltságok is biztosítva legyenek. Az új uralkodó, I. Ferenc azonban nem karolta fel Fekete reformjait, az országgyűlésen pedig az előtérbe kerülő mágnsok vették át a vezető szerepet, akikkel személyes konfliktusba is keveredett. A napi politika szintjén rá is érvényes Ürményi József személynek országgyűlési záróbeszéde: „azokat is mostan meg-nyertük, 'a melyek az elmúlt Ország Gyűlésében sok Nehézségek alá-vetvete lévén, tőlünk megtagadtattanak”.⁵³ Feketét tartózkodó álláspontjáról csak a Martinovics-féle összeesküvés mozdítja ki, amelyben maga is vállalt némi szerepet.⁵⁴ Kései költészete arról tanúskodik, hogy rezignáltan szemlélte az 1792 (még inkább 1795) után kiépülő ferenci abszolutizmus elnyomó gépezetét.⁵⁵

50 MTA Ktt. FJMKM I. 23.

51 KAZINCZY, i. m., 149.

52 A kifejezés Szekfű Gyulától származik: SZEKFÜ, i. m., 84.

53 *Naponként való jegyzései az 1792dik esztendőben Felséges Ferentz Magyar, és cseh országi király által, szabad királyi várossába Budára Pünkösöd havának 20 dik Napjára rendelt, s' ugyan ott azon esztendőben Szent Iván havának 26dik napján bé-fejezett Magyar Ország Gyűlésének*, Budán, a Királyi Akadémia Betüivel, 1792, 165.

54 MORVAY, i. m., 174–175.

55 MTA Ktt. FJMKM I. 48–49. Jó példa erre a Martinovics-féle mozgalom leleplezése után írt társadalombíráló verse: *A Tavaszról Versek 1795-ben*. A versben a tavaszi tájkép idilli leírása után az emberi társadalomban uralkodó zűrzavar ecsetelése következik. Az aktuálpolitikai eseményekre való utalások mögött a nemzet erkölcsi romlottságának tablója vázolódik fel: „De nem ül szívének, 's eped bánatjában / Kaszál még a' Csontos véres piatzában / Itthon is kínlódunk Nyájunk Vádlásában, / Elfajult Hazánknak mostoha sorsában. / Nem fizet az adós, meg tsal a jó Barát / Örül az irigység, ha látja más kárát. / Tudják a Feketék Nagy Uraink árát, / Igen ritkán találsz nálunk igaz Bírát. / Öseink vérével keresett Országunk / Fene gyászban bozult, régi vidámságunk, / Tőlünk el enyészett, a volt gazdagságunk / Jobban érezteti most nyomorúságunk.”

MELLÉKLET

Más név alatt, védelmemre írott büntető Versek

Jelzete: Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára, K 684/ III.

Néhai Galánthai Fekete János Magyar Költői Munkái, II. kötet, 206–207.

*Vitéz Hazafinak el fajzott Magzatja!
Érdemes Fiadnak érdemtelen Attya!
Te! Kit gyolcsos Tothnak meggörbült hátadért
Méltán nevez kiki, térd hajló hátadért,
Fösvénység címere, Papoknak számara,
Kinek csútsos feje csak üres kamara,
A' mellybe józan ész soha nem férhetett
Minthogy meséivel Barát ijeszthetett.
Hogy mertél támadni szegény Feketére?
Rútul dühösködvén vagyona vesztére.
Ne gondold, hogy titok, pirulj már ki mondom,
Mert Hazám javára, mint neki, van gondom.
A rút képmutatást üldözte Papokba,
Orrok fel tartását büszke Mágnásokba,
Nádor Ispányunknak Királyfit választott,
Téged vágyásiddal karfához akasztott
Akkor Zichy Károly hasznosnak tarthatta;
Azért te helyetted polczában hagyhatta.
Szeresd Leányodat, de tsak Keresztényül;
Ne vedd más dolgába hasznodat Törvényül;
Mert a meleg kása perzsel ajkadra,
Vagy pedig a pálcza reá vág a hátadra.
Egy szál kard végezné röviden bajunkat,
'S per Prókátor nélkül meg szabná bajunkat,
Ha volnál Istvánnak igaz maradéka,
Vagy pajkos Fiadnak leg alább árnyéka;
De Szar ember lévén, bolonddá tollammal,
tsúffá teszek szavammal.
Segíthetsz magadon, bízván a' Papodba.
Tőle kevert méreg ki menthet bajodba.
Attyokra gyermekit a' ki nem irtózott
Dühösen bújtani, 's abban is orozott.
Reá férhet arra méregnek mohara,
Amicustól kevert Socrates pohara.*

“Tanuld jövődre, minket tipró mágnás!”

The political background of a parliamentary pasquil of János Fekete

Count János Fekete (1741–1803), a libertarian poet, former correspondent of Voltaire, took part in the Hungarian feudal Parliament (so called *diaeta*) in 1790–91 and in 1792, where he wrote a lot of satirical poems or pasquils against the clergy and the aristocrats.

My study focuses on the political background of his poem called *1792-ben tartott Ország Gyűlése utolsó ülésére* (*A poem for the last session of the Parliament of 1792*). I would like to find an answer to the questions what the poem reveals about the political atmosphere of the Diet and which political ideas encouraged him to write that lampoon.

It can be stated that in Fekete's political poems the ideas of French Enlightenment are mixed with the traditional view and mentality of the Hungarian nobility. He condemned the striving of the aristocrats and the well-to-do nobility for moving up the social ladder and wanted to decrease the role of the clergy at the Diet. Besides, he requested the seat and vote in the Diet for those who were not of noble birth (first of all, for the serfs).

Moreover, he protected the Hungarian language against the deputies of the ethnic minorities, and finally, he demanded the union between Hungary and Transylvania in his poems. Fekete accepted the compromise made between the king and the estates in the Diet of 1792 against the revolutionary France. As a representative of the enlightened estates he wanted to continue the “slow evolution of the estates”. Fekete tried to convince not only the king but also the deputies of the Diet of the necessity of moderate reforms. The possible introduction of the desired reforms failed to come about when the conservative Francis I (1792–1835) became the king. He rejected all kinds of reforms.

After the Diet Fekete took part in the plot of Martinovics in 1795, and after that he criticized the society of his age in his latest poems.

Bartók Zsófia Ágnes

A karthauziak 15–16. századi könyvei és az *Érdy-kódex* forrásai

A Karthauzi Névtelen kompilációs módszerének egyéni sajátosságait akkor ismerhetjük meg, ha a lehető legpontosabban feltárjuk az *Érdy-kódex* forrásanyagát. Bán Imre a Karthauzi Névtelen műveltségéről szóló monográfiájában¹ a szövegben név szerint hivatkozott szerzőket gyűjti össze, amivel azt sugallja, hogy e hivatkozott művek valóban szerepelhettek a Karthauzi Névtelen könyvtárában. A korban legtöbbet használt könyvekre vonatkozó adataink azonban cáfolják, hogy a prédikációgyűjtemények összeállítói rendelkeztek volna olyan szerzők munkáival, mint Arisztotelész, Platón, Seneca vagy Mohamed. A hivatkozott szerzők helyett tehát inkább arra kell koncentrálnunk, hogy milyen könyvekhez férhetett hozzá a Karthauzi Névtelen.

A prédikációk szerkesztéséhez a szerzők különféle prédikációs segédkönyveket használtak, amelyek tartalmi hasonlósága miatt – Bárczi Ildikó szavaival² élve – feltételezhetünk egy virtuálisan egységes hagyományt, amely az újrafogalmazás műveletében manifesztálódik. A prédikációszerző a forrásszöveget aktuális céljai szerint formálta át, de ezt úgy tette, hogy ez az új szöveg is az egységes hagyományt reprezentálta. Az *Érdy-kódex* összeállításához felhasznált prédikációs segédkönyvek közül a szakirodalom legkorábban Temesvári Pelbárt prédikációira, a *Legenda aurea* és a *Catalogus Sanctorum*ra irányította a figyelmet.³ A feltárt források listája azóta bővült, és egyre jobban ismerjük a Karthauzi Névtelen szerkesztői módszereit is. Ebben az előrelépésben fontos szerepe volt a Bárczi Ildikó által elindított *Sermones compilati* nevű kutatócsoport munkájának. A kutatócsoport az *Érdy-kódex* internetes kritikai kiadásának előkészítésével foglalkozik, amelyhez én most egy könyvtörténeti adalékkal szeretnék hozzájárulni. Készítettem két adatbázist, amelyek a kutatócsoport eddigi munkái mellett a *sermones.elte.hu* című honlapon lesznek elérhetőek. Az egyik azoknak a könyveknek az adatait tartalmazza, amelyekről tudjuk, hogy a magyarországi karthauziak birtokában voltak a rend Magyarországon való letelepedésétől kezdve körülbelül az *Érdy-kódex* megírásának idejéig. A másik adatbázisban a seitzi karthauzi kolostor köteteinek adatai szerepelnek, a kolostor alapításától a 16. század végéig. Seitz a magyarországi kolostorokhoz hasonlóan a felső-németországi rendtartomány-

1 BÁN Imre, *A Karthausi Névtelen műveltsége*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976.

2 BÁRCZI Ildikó, *Virtuális könyvtár a késő középkori Magyarországon = A magyar irodalom története*, I, főszerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Gondolat Kiadó, 2007, 159.

3 HORVÁTH Cyrill, *Középkori legendáink és a Legenda Aurea*, Bp., 1911, 12–20.; HORVÁTH Cyrill, *Temesvári Pelbárt és codexeink*, Budapesti Szemle 19 (1891), 383–400.; *Uo.* 20 (1892), 21–43.; VARGHA Damján, *Codexeink legendái és a Catalogus Sanctorum*, Bp., Szent István Társulat, 1923.

hoz tartozott, így az ott élő szerzetesek szoros kapcsolatot ápolhattak a magyar karthauziakkal. Kolostoraink többsége seitzi alapítású volt: Lehnice, Menedékszirtre, és valószínűleg Lövdre is Seitzből érkeztek az első karthauzi szerzetesek, egy ideig pedig ott tartották a karthauzi rend általános káptalanjait, amikor is Seitz szintén közvetlen hatással lehetett a magyar kolostorok életére.

A kolostorok könyvtárának összetételét befolyásolta, hogy az ott élő szerzetesek milyen szerzetesrendbe tartoztak. Az egyes rendeknek voltak tipikus, csak rájuk jellemző könyveik, amelyek tartalmazták saját liturgikus szokásaikat, rendi törvényeiket, reguláikat, a rendi rendelkezések pedig szabályozták a szerzetesek könyvhöz való viszonyát. A karthauzi rendben a könyveknek fontos szerep jutott. Guigo, a rend törvényhozója szabályzatában a következőket írja: „a könyveket mint lelkünk állandó táplálékát gondosan őrizzük, s ha már szóval nem hirdetjük Isten ígését, tegyük azt legalább kézzel, az írás által”.⁴ Némásági fogadalmuk miatt tehát a prédikálás helyett könyvek másolásával hirdették Isten ígését. Mivel ez a szabályzat a rend valamennyi kolostorára vonatkozott, feltételezhetjük, hogy nálunk is hasonló szerepe lehetett a könyveknek a szerzetesek életében, ezért a magyarországi kolostorokban ugyanúgy másolhatták és köthették a könyveket, mint más országok kolostoraiban.

Tizenhét könyvtárról van tudomásunk, ahol olyan kéziratokat, nyomtatványokat vagy fragmentumokat őriznek, amelyek a magyarországi karthauziak birtokában voltak a vizsgált időszakban. A legtöbb fennmaradt magyarországi karthauzi kötet az ELTE Egyetemi Könyvtárában van, legalább tizennyolc kötet van a turócszentmártoni Szlovák Nemzeti Könyvtárban, hét az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtárban, négy pedig a Széchényi Könyvtárban. A többi könyvtár egy-két könyvet őriz. A magyarországi karthauzi könyvek összegyűjtésénél elsődleges forrásom a *Bibliotheca Hungarica* három kötete volt,⁵ amelyet kézirat- és ősnymtatvány-katalógusok⁶ adataival egészítettem ki, illetve összevettem a karthauziak könyveit tárgyaló magyar szakirodalommal.⁷ Ezen kívül a külföldi szakirodalomból is merítettem, ugyanis a karthauziak történetével és kultúrájával foglalkozó sorozat, az *Analecta Carthusiana* két cikkében is találtam olyan könyvcímeket, amelyek a magyar szakirodalomban nem bukkantak fel. A seitz kolostor legtöbb kötetét ma a Grazi Egyetemi Könyvtárban és az Osztrák Nemzeti Könyvtárban őrzik, így a seitz kolostor táblázatának forrásai főként ennek a két könyvtárnak a kézirat- és ősnymtatvány-katalógusai voltak.⁸ E for-

4 MADAS Edit, MONOK István, *A könyvkultúra Magyarországon: A kezdetektől 1800-ig*, Bp., Balassi Kiadó, 2003, 59.

5 CSAPODI Csaba, CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára, *Bibliotheca Hungarica: Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt*, I–III, Bp., Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei, 1994.

6 *Catalogus codicum latinorum medii aevi Bibliothecae Universitatis Budapestinensis*, Péter TÓTH, Bp., 2008. www.manuscripta-mediaevalia.de/hs/kataloge/budapest_07_04.pdf, [2011. 07. 12.]. *Catalogus Incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*, I–II, ed. Géza SAJÓ, Erzsébet SOLTÉSZ, Bp., OSZK, 1970.

7 DEDEK Crescens Lajos, *A karthausiak Magyarországon*, Bp., szerzői kiad., 1889. FODOR Adrienne, *Die Bibliothek der Karthause Lehnitz in der Zips vor 1500: Geschichte und Buchbestandsrekonstruktion = Armarium*, hrsg. von Piroska DEZSÉNYI-SZEMZŐ, László MEZEY, Bp., Akadémiai Kiadó, 1976, 49–70. Lásd még: 14. jegyzet.

8 Anton KERN, *Die Handschriften der Universitätsbibliothek Graz: Band 3. Nachträge und Register*, zusammengestellt von Maria MAIOLD, Wien, Georg Prachner Verlag, 1967. <http://www.manuscripta->

rások adatait a Szlovén Nemzeti Galéria egy 2006–2007-es kiállításának katalógusával egészítettem ki, melybe a katalógus összeállítója, Nataša Golob a seitz-i kolostor középkori könyvtárának kéziratait gyűjtötte össze.⁹

A magyarországi könyvek adatait tartalmazó adatbázisom 309 tételt tartalmaz, amely több mint 136 kötetet takar. A 309 mű közül 175 kéziratban található, 108 nyomtatvány, a többihez pedig nincs adatunk. A seitz-i könyvtár adatbázisa 542 tételből áll, ami 136 kötet műveit tartalmazza: 524 kéziratot és 18 nyomtatványt. A magyar könyvek táblázata tartalmazza a könyvet egykor birtokló kolostor nevét, a ma is meglevő kötetek esetében a jelzetét, a kötetben található szerzőket és címeket, illetve hogy a mű kéziratban vagy nyomtatványban volt-e a karthauziak birtokában. „A karthauziaknál való meglétének bizonyítéka” elnevezésű oszlop a karthauziak használatára utaló adatokat tartalmazza, mint például a tulajdonosbejegyzés, a kötés vagy a benne talált szövegek. Ha van adat a tulajdonosbejegyzés időpontjáról, azt külön jelzem. A nyomtatványoknál szerepel a nyomtatás ideje, a kéziratoknál a másolás ideje, illetve ha csak közvetett adatunk van egy könyvről, akkor az, hogy abban a közvetett forrásban milyen évszámot kötnek az általuk megnevezett kötetekhez. Emellett ebben az esetben az is szerepel, hogy a közvetett forráshoz milyen évszám kapcsolódik. Bizonyos esetekben a könyvek provenienciájának meghatározása a kötés alapján történt, ezért ha rendelkezünk adattal a karthauzi kötés dátumáról vagy a könyv másolóinak, esetleg bekötőjének személyéről, akkor azok is szerepelnek a táblázatban.

Ezen kívül bekerült a táblázatba a kötet *Bibliotheca Hungarica*-ban levő sorszáma, illetve az ősnymtatványok esetében a Sajó–Soltész-féle *Catalogus incunabulorum*-ban szereplő jelzete. Bizonyos esetekben megjelöltem, hogy milyen jellegű műről van szó (pl. liturgikus, kánonjogi, teológiai), illetve hogy hozzáférhető-e digitalizált változata az interneten. Ezen kívül, ahol csak lehetett, a fontosabb szakirodalmat is megjelöltem. A seitz-i adatbázis ennél kevesebb kategóriát tartalmaz: a jelzet, a szerző és a cím magadása után az szerepel, hogy kézirattal vagy nyomtatvánnyal van-e dolgunk, illetve hogy a kötet Seitzben való meglétének milyen bizonyítékai vannak, mikori a tulajdonosbejegyzés, és hogy mikor írták vagy nyomtatták a könyvet. A Grazi Egyetemi Könyvtár számos kéziratát digitalizáltatta, melyeknek linkjét beillesztettem a táblázatba.

mediaevalia.de/hs/katalogseiten/HSK0514c_a003_jpg.htm, [2011. 07. 12.]; Universitätsbibliothek Graz Inkunabelkatalog, <http://www-classic.uni-graz.at/ubwww/sosa/inku/index.php>, [2011. 07. 12.]; *Tabulae codicum manu scriptorum praeter graecos et orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum*, ed. Academia Caesarea Vindobonensis, Wien, Gerold, 1864–1899. <http://www.manuscripta-mediaevalia.de/hs/kataloge/HSK0751a.htm>, [2011. 07. 12.]; Inkunabelkatalog – ÖNB-INK, http://aleph.onb.ac.at/F/SDYEBGXD2TFIM12RAMXPSVIVMTTL3BCJB9RPAR35FYECBKUGXY-09362?func=file&file_name=logi, [2011. 07. 12.].

9 Nataša GOLOB, *Srednjeveški rokopisi iz Žižke kartuzije (1160-1560)*, Ljubljana, Narodna Galerija, 2006. A kiállítás honlapja: http://www.ng-slo.si/default.asp?k=razstava_dogodek&rid=167 [2011. 09. 30.]. A seitz-i kéziratokról: Uő, *Pojasnilo k razvidom srednjeveških rokopisov in fragmentov v Sloveniji in iz slovenskih zbirk*, Zbornik za umetnostno zgodovino: Archives d'Histoire de l'Art, 1999, 133–170.; Uő, *Srednjeveški rokopisi in fragmenti iz slovenskih provenienc v tujini (2): Nekateri rokopisi iz kartuzije Žižce, hranjeni v Avstriji*, Zbornik za umetnostno zgodovino: Archives d'Histoire de l'Art, 2000, 149–176.

A középkori Magyarországon hat helyen volt karthauzi kolostor: Menedékszirten, Lehnice, Lövdön, Tárányon, Váradhegyfokon és Ercsin. Az utóbbi két kolostor nagyon rövid ideig volt a karthauziak kezén, és nem is maradt rájuk adat a könyveikről, ezért ezek nem szerepelnek a táblázatban. A másik négy kolostor közül háromból maradtak fenn kötetek, a negyedik könyvtárának gyarapodásáról pedig egy feljegyzés tanúskodik. A szerzetesek a kolostoron belül önálló kis házakban laktak, és mindenki ott végezte magában a nappali órákat és a misét. Ebből következik, hogy a szükséges könyvekkel, a breviáriummal és misekönyvvvel minden szerzetesnek rendelkeznie kellett, így ezekből a könyvekből annyinak kellett lenni a kolostorban, ahány szerzetes élt ott.¹⁰ Antifonáriumnak és gradualénak pedig a rendi szabályok szerint mindenhol kellett lennie. Ezek a könyvek tehát szerepelnek a táblázatban is, de maradtak is fenn belőlük kötetek, amelyek külön tételként jelennek meg. Ezen kívül még két olyan eset van, amikor a tételek nem konkrét kötetekre, hanem kikövetkeztetett adatokra utalnak. Ezekhez egyik forrásunk a menedékszírti kolostor krónikája, amelybe a 16. század elején jegyezték fel, hogy az első prior, a seitzi származású Konrád hat liturgikus könyvet másolt a kolostor számára, továbbá az ismeretlen krónikás egy másik priorról, Jodocusról is megemlékezik, aki két antifonálén és két gradualén kívül számtalan más egyházi könyvet is másolt a 15. század végén. 1544-ben a menedékszírti barátok a közeli lehnici kolostorba menekültek, és könyveiket is magukkal vitték.¹¹ Ezekben a kötetekben menedékszírti és lehnici tulajdonosbejegyzés is szerepelhet, így a táblázatban két kolostor neve is hozzá van rendelve ezekhez a művekhez.

A másik közvetett adat a lehnici kolostorhoz kötődik. Lehnice első könyveit egy 1352-ben kelt oklevélből ismerjük, melyben Menedékszírt megerősíti azt a könyvadományt, melyet a kolostor alapítására tett. A felsorolt kötetek között a legfontosabb liturgikus könyveket, Szent Ágoston és Nagy Szent Gergely bibliakommentárjait, illetve Hugo de Ripelin de Argentina *Compendium theologicarum veritatis* című művét találjuk. A szepesi kolostorokhoz a legközelebbi központ Krakkó volt, az ottani egyetem rektorai kéziratokat adományoztak a kolostornak. Ezt tanúsítja például egy Nagy Szent Gergely művet tartalmazó kézirat tulajdonosbejegyzése is.¹² A kolostor 1563-ig volt a karthauziak birtokában, a könyvvállomány azonban a rend megszűnése után is, egészen a 18. század végéig a helyén maradt.

A magyarországi kolostorok közül a legjelentősebb a központi fekvésű Lövdön lehetett. A kolostor fejlettségét és kivételes helyzetét bizonyítja többek között az ún. lövdői Corvinába írt korabeli bejegyzés is. A bejegyzés beszámol arról, hogy Mátyás király 1480-ban a királynéval együtt megszállt a kolostorban, amikor is könyvet adott ajándékba a lövdői szerzeteseknek, illetve pénzt adományozott nekik, hogy önálló könyvtáráépületet építhessenek könyvtáruk számára. A középkori Magyarországról nem maradt fent adatunk más ilyen jellegű könyvtáráépítésről.¹³ Lövdön bi-

10 FODOR, *i. m.*, 50.

11 MADAS, *i. m.*, 60.

12 „Hic liber datus est domui vallis sancti Anthonii prope Lechnicz Carthusiensis ordinis ab egregio doctore Mathia de Cobilino anno domini 1490.” Mathia de Cobilino a Krakkói Egyetem rektora volt. CSAPODI, *i. m.*, 385.

13 CSAPODI Csaba, TÓTH András, VÉRTSEY Miklós, *Magyar könyvtártörténet*, Bp., Gondolat Kiadó, 1987, 80.

zonyíthatóan folyt könyvkötés:¹⁴ a magyar kolostorok között elsőnek az itteni könyvkötészet tevékenységét sikerült rekonstruálni a díszítőelemek alapján. A lövöldi kolostor műhelyéből 12 kötetet ismerünk, amelyek kötése 1478 és 1519 között készült. Ezek közül egyetlen egy kézirat, a többi mind ősnymtatvány. Ma Budapesten az ELTE Egyetemi Könyvtárban és az Országos Széchényi Könyvtárban, illetve Esztergomban, Szombathelyen, Kalocsán és Csíkszeredában őrzik őket.

Tárkány néhány könyvről a melki bencés apátság egyik kötetében talált karthauzi feljegyzés alapján van tudomásunk: a gamingi karthauziak 1432-ben 23 forintért adtak el egy antifonálét, egy graduálét és egy misszálét a tárkányi kolostor perjelének, és ingyen odaadták még az Y 3., 6., 9., 16., D 60. stb. „titulusú” kódexeket is.¹⁵ Ez a jelzet a könyvek könyvtári helyét jelöli, de elméletileg lehetséges lenne belőlük következtetni a kötetek tartalmára is. A könyveket nagyobb könyvtárakban ugyanis tartalmuk szerint csoportosították, és az egyes szakokat az ábécé betűivel látták el. A szakok betűjelét és a kötet polcon belüli sorszámát pedig ráírták a könyvre.¹⁶ Ezeknek a Tárkányra került könyveknek tehát következtethetnénk a tartalmára, ha ismernénk a gamingi könyvtár rendszerét, de sajnos nem rendelkezünk akkori könyvjegyzékükkel. A gamingi könyvtár jelzeteinek feloldásához pedig nem hívhatjuk segítségül más könyvtárak ebből az időszakból fennmaradt tematikus osztályozási rendszerét, hiszen – bár vannak állandónak mondható kategóriák, úgymint a bibliamagyarázatok, skolasztikus teológiai művek, kánonjogi művek stb. – a könyvtárak számozási rendje nem egységes. Az Osztrák Nemzeti Könyvtár azonban őriz tizenegy kéziratot, amelyeken a gamingi könyvtár ilyen típusú jelzete található. Ezek közül a kódexek közül egy kötet esik azonos szakcsoportba a Tárkányra vonatkozó feljegyzés jelzetével: ez a gerincén Y 5-ös jelzettel rendelkező, 15. századi kötésben levő kódex Svéd Brigitta *Revelationum libri* és *Regula seu Constitutiones* című műveit tartalmazza. Az aggsbachi karthauzi kolostor 15. század második felében készült könyvtárjegyzékében¹⁷ Svéd Brigitta revelációi egy E 8 jelzetű kötetben szerepelnek,¹⁸ az erfurti kar-

14 A lövöldi kolostor kötéseiről lásd: KOROKNAY Éva, *A lövöldi karthauzi kolostor kötéseiről* = *Annales Strigonienses: Esztergom Évlapjai: Az Esztergomi Múzeumok Évkönyve* I, Bp., 1960, 25–34.; BEÖTHY-NÉ KOZCSA Ildikó, *Egy magyar karthauzi kolostor könyvkötéseinek szerkezeti vizsgálata*, MKsz 111 (1995), 68–76; SZ. KOROKNAY Éva, *Magyar reneszánsz könyvkötések: Kolostori és polgári műhelyek*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1973 (*Művészettörténeti Füzetek*, 6), 38.; ROZSONDAI Marianne, *Magyar gótikus és reneszánsz könyvkötések = Pannonia Regia: Művészet a Dunántúlon 1000–1541 [Kiállítási katalógus]*, Bp., MNG, 1994, 436–437, IX-15; MUCKENHAUPT Erzsébet, *Lövöldi kötés a csíksomlyói ferences könyvtárba = Emlékkönyv Jakó Zsigmond születésének nyolcvanadik évfordulójára*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 1996, 402–408; ROZSONDAI Marianne, *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár ősnymtatványainak kötéséről = Fülöp Géza emlékkönyv: Művelődéstörténeti és könyvtártudományi írások*, szerk. BARÁTNÉ HAJDU Ágnes, Bp., ELTE Könyvtártudományi és Informatikai Tanszék, 1999, 159–165; *Mátyás király: Magyarország a reneszánsz hajnalán: Katalógus*, szerk. BIBOR Máté János, Bp., ELTE Egyetemi Könyvtár, 2008, 68.

15 *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Österreichs I*, hrsg. von Theodor GOTTLIEB, Wien, Holzhausen, 1915, 3.

16 BIBOR Máté János, *A kéziratok és a nyomtatott könyv = Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei*, Bp., ELTE Egyetemi Könyvtár, 2007, 239.

17 IVÁNKA Endre, *Egy kassai kódex útja a XV. században*, MKsz 63 (1939), 180–183.

18 GOTTLIEB, i. m., 577.

thauzi kolostor 15. század végi könyvtárkatalógusában pedig J 3 jelzettel.¹⁹ Ez utóbbi katalógusban a J-s jelzetű művek között számos egyéb revelációkat tartalmazó mű is szerepel, illetve maga a katalógus is felhívja rá a figyelmet, hogy ebbe a csoportba ilyen jellegű művek tartoznak: „Littera J sub se colligit libros de diversis exemplis et revelacionibus factis quibusdam personis et subordinatur hic sensui historico.” Tehát a könyvtárak osztályozási rendszere még egy szerzetesrenden belül is eltér, ráadásul az aggsbachi és az erfurti karthauzi könyvtárak katalógusaiban nincs is Y-os szakcsoport. A kilenc tárkányi könyvből négynek van az Osztrák Nemzeti Könyvtárban őrzött kódexhez hasonlóan Y-os jelzete, így – ha a gamingi könyvtárban is tartalmuk szerint csoportosították a könyveket – ezekről esetleg elképzelhető, hogy Szent Brigitta művéhez hasonlóan misztikus tartalmúak lehettek.

A magyarországi könyvek adatbázisa – amint korábban említettem – nem csak a *Bibliotheca Hungarica*ban összegyűjtött karthauziakhoz kötődő kötetek adatait foglalja magába. Egyrészt tartalmazza olyan könyvek adatait is, amelyek a kötésük alapján bizonyultak karthauzi eredetűnek, és vagy kimaradtak a *Bibliotheca Hungarica*ból, vagy annak megjelenése után azonosították csak őket; másrészt pedig olyan, a *Bibliotheca Hungarica* által nem ismert művek is belekerültek, amelyekről külföldön megjelent szakirodalomból kaphatunk tájékoztatást. Tizennégy olyan mű van, amely, bár szerepel Imrich Kotvan ősnymtatvány-katalógusában,²⁰ amelyet a Csapodi-féle összeállítás is felhasznál, valamilyen oknál fogva mégis kimaradt a *Bibliotheca Hungarica*ból. Ezek között a magyar katalógusba fel nem vett kötetek között szerepel egy különösen figyelemre méltó tétel: a Robertus Caracciolus *Sermones de timore divinorum iudiciorum* és *Sermo de morte* című prédikációit tartalmazó ősnymtatvány, amelyet 1479-ben nyomtattak Nürnbergben, és lehnici tulajdonosbejegyzést tartalmaz. Robertus Caracciolus a kutatócsoportunk munkájának köszönhetően köthető az *Érdy-kódex*hez: a *De laudibus sanctorum* című munkájáról ugyanis Szép Eszter, Radó Cecília és Rapavi Dóra bizonyította be, hogy forrása volt a Karthauzi Névtelen három prédikációjának. Radó Cecília azt feltételezte,²¹ hogy a *De laudibus sanctorum* a lövöldi Corvinával együtt kerülhetett a Karthauzi Névtelen könyvtárába, ugyanis Caracciolus művének első kiadását a nyomdász 1489-ben Aragóniai Beatrixnek ajánlotta, és minden valószínűség szerint neki is ajándékozott egy példányt. Ezt pedig később Mátyás király a lövöldi Corvinával együtt a lövöldi kolostornak adományozhatta. Ez a feltételezés nem állja meg a helyét, hiszen Mátyás király 1480-ban járt Lövöldön,²² tehát akkor még nem ajándékozhatta oda az 1489-ben kiadott Caracciolus-kötetet. Így azonban, hogy megtudtuk, hogy a lehnici karthauziaknak volt Caracciolus-művet tartalmazó ősnymtatványa, feltételezhetjük, hogy a mű a szokásos kolostorok közötti könyvcserélgetés és kölcsönzés útján érkezett meg Lövöldre. Emellett természetesen az is lehetséges, hogy a lövöldiek maguk vásárolták meg a kötetet.

19 *Mittelalterliche Bibliothekskataloge Deutschlands und der Schweiz*, II, hrsg. von Paul LEHMANN, München, C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, 1928, 431.

20 Imrich KOTVAN, *Inkunábulý na Slovensku*, Martin, Matica slovenská, 1979.

21 TÓTHNÉ RADÓ Cecília, *Roberto Caracciolo prédikátori működésének magyarországi vonatkozásai = Plaustrum seculi VI.*, 2008. http://sermones.elte.hu/page/369_tan_plaus_rcili.pdf, [2011. 07. 12.].

22 BEÖTHYÉ, i. m., 69.

A már említett *Analecta Carthusiana* című sorozat egyik magyar vonatkozású kötetében²³ feltűnik két olyan kéziratnak a címe, amely a *Bibliotheca Hungaricában* nem szerepel: mindkettő a szepesi karthauzi és kamalduli rendek történetéről szól, és ma a wrocławai Ossolineumban őrzik őket. Ennél jóval több, mindezidáig csupán a külföldi szakirodalom által ismert lehnici provenienciájú műcímet tartalmaz Pancratiusz J. Gajdos²⁴ cikke, melyet részben feldolgozott egy *Analecta Carthusianában* megjelent tanulmány is.²⁵ Gajdos azokat a műveket gyűjti össze, amelyeket Rákóczi László – aki 1642 és 1665 között a lehnici kolostor tulajdonosa volt – 1651-ben a sebesi (Nižná Šebastová) ferences kolostornak adományozott. Ezeknek egy része szerepel a Kotvan-féle katalógusban is, így onnan egy pár bekerült a *Bibliotheca Hungaricába*, de van huszonhét mű, amely csak Gajdos gyűjteményében jelenik meg. Ezek a kötetek ma a szlovákiai Matica slovenskában találhatók. Nem mindegyik kötetben van meg a karthauzi bejegyzés, de mivel vannak olyan esetek, hogy egy műnek az első és a harmadik kötetében van karthauzi bejegyzés, a másodikban viszont nincs, illetve hogy olyan egyértelműen lehnici eredetű könyvben, mint a karthauzi rendi szabályzat, szintén nincs tulajdonosbejegyzés, Gajdos úgy gondolja, hogy mindegyik Rákóczi adományból származó kötet egykor a karthauziak könyvtárába tartozott. A Sebesre érkezett könyvek között vannak olyanok, amelyekben semmilyen provenienciára utaló jel vagy exlibris sincs, de Szlovákiában való meglétük Gajdos szerint nem magyarázható másként, mint lehnici eredetükkel. Valószínűleg azok a rendbe belépő szerzetesek hozták magukkal Lehnice, akik korábban a krakkói egyetem diákjai voltak. Vannak közöttük asztronómiai, asztrológiai, természettudományos, sőt alkimista művek is.²⁶

A seitzi kolostor könyvei között két magyar vonatkozású kötettel is találkozunk: az egyik egy Temesvári Pelbárt *Sermones pomerii quadragesimales* című művét tartalmazó ősnymtatvány, melyet 1499-ben nyomtattak Hagenauban, a másik pedig egy 14. századi, magyar szentek életét is tartalmazó gyűjtőkötet. Temesvári Pelbárt műve széles körben elterjedt volt Magyarországon kívül is, ezért Seitzben való megléte nem vehető a kolostorok közti kapcsolat bizonyítékaként. A magyar szentek legendáinak esetében azonban szoros kapcsolat tételezhető fel a seitzi és a magyar karthauziak között. Szelestei N. László szerint a magyarországi karthauziak küldhették Szent László, Szent István, Szent Imre és Szent Adalbert legendájának szövegét a Seitzben ülésező karthauzi rendi általános káptalanhoz azzal a céllal, hogy ott engedélyezzék ezeknek a magyar szenteknek a Lövdöndön való tiszteletét. Ezeket az elküldött szövege-

23 James HOGG, *The Charterhouses of Lethenkov and Lehnitz as seen in the Acta of the Carthusian General Chapter*, 2004 (*Analecta Carthusiana*, 215), 56–115.

24 Pancratiusz J. GAJDOS, *Book Production and Libraries of the Carthusians in Slovakia*, *Slovak Studies*, 1976, 185–220.

25 Raphael WITKOWSKI, *The two medieval Charterhouses in Zips and their libraries = The Mystical Tradition and the Carthusians*, 1996 (*Analecta Carthusiana*, 130, vol. 10), 45–70.

26 A *Bibliotheca Hungaricából* kimaradt magyarországi eredetű karthauzi kötetek listáját a tanulmány végén közlöm. Gajdos tanulmánya nem tartalmazta az általa összegyűjtött kötetek könyvtári jelzetét, csak annyit ad meg róluk, hogy a Matica slovenskában őrzik őket. A turócszentmártoni könyvtár felkereséséig ezért ezeknél a cikk oldalszámára hivatkozom, illetve megadom a kiadás helyét és idejét.

ket Seitzben megőrizték, és később belekerültek egy Seitzben összeállított sermo- és legendagyűjteménybe.²⁷

Az *Érdy-kódex* főbb forrásai között két olyan mű van, amely szerepel az általam összeállított adatbázisokban is: az egyik a *Legenda aurea*, melynek egy karthauziakhoz kötődő példányát ma Kalocsán őrizik, a másik pedig Vincentius Bellocensis *Speculum historialéja*, amely a seitzi és a magyar adatbázisban is szerepel. Bellocensis műve Seitzben egy 1473 körüli, Lehnice pedig egy 1474-es nyomtatványban volt meg a karthauziak könyvtárban. Az *Érdy-kódex* forrásai közül szerepel ugyan Antoninus Florentinus, Robertus Caracciolus és Temesvári Pelbárt neve a ma is meglevő karthauzi könyvek szerzőinek sorában, ám nem azzal a művükkel, amely az *Érdy-kódex* forrása volt.

A magyarországi karthauziak könyveinek számbavételével, illetve egy velük szoros kapcsolatban levő külföldi karthauzi kolostor fennmaradt köteteinek összeírásával olyan adatbázist állítottunk össze, amely segítségével talán közelebb kerültünk ahhoz a könyvtárhoz, amelyhez a Karthauzi Névtelen hozzáférhetett. A két adatbázis tehát segítséget nyújthat a karthauziak műveltségét, kapcsolatrendszerét, forrásfelhasználását feltérképezni szándékozó kutatásokhoz.

JEGYZÉK A BIBLIOTHECA HUNGARICÁBÓL KIMARADT MAGYARORSZÁGI EREDETŰ KARTHAUZI KÖTETEKRŐL

Szerző, cím	Jelzet / Kiadás, forrás
Abraham Avenarius: Opera.	1507 (Velece); Gajdos, 215.
Alkindus et Haphar: De pluviis, imbris et ventis ac aeris mutatione.	1507 (Velece); Gajdos, 215.
Antoninus Florentinus: Confessionale.	Csíkseredai Múzeum ferences állománya 98/6588.
Bonaventura: Commentarii in IV libros Sententiarum, Pars III-IV.	1491 (Nürnberg); Gajdos, 201.
Bonaventura: Commentarii in IV libros Sententiarum, Pars I-II.	1491 (Nürnberg); Gajdos, 201.
Bonaventura: Commentarii in IV libros Sententiarum.	1491 (Nürnberg); Gajdos, 202.
Canones penitenciales ex variis sanctorum pontificum decretis collecti.	1521 (Krakkó); Gajdos, 215.
Caracciolus Robertus: Sermones de timore divinorum iudiciorum, Sermo de morte.	Turócszentmárton (Martin). Matica slovenská Inc. B 176.
Computus novus totius fere astronomiae fundamentum pulcherrimum continens.	1504 (Velece); Gajdos, 216.

27 SZELESTEI N. László, *A Szent László-legenda szöveg hagyományozódásáról: (Ismeretlen legendaváltozat)*, MKsz 100 (1984), 174–203.

Szerző, cím	Jelzet / Kiadás, forrás
Dionysius Afer: De situ orbis seu geographia Prisciana aut Fannio Rhennio interprete liber unicus.	1512 (Bécs); Gajdos, 213.
Gerson, Iohannes: Opera, Pars I.	Turócszentmárton (Martin). Matica slovenská Inc. B 212 : I.
Gerson, Iohannes: Opera, Pars I-III.	Turócszentmárton (Martin). Matica slovenská Inc. B 213 : I.
Gregorius papa IX.: Decretales cum glossa Francisci Moneliensis.	Szombathelyi Egyházmegyei Könyvtár Inc. 13. (VIII. 6.1.)
Guigo: Statuta Ordinis Carthusiensis, Consuetudines Guigonis, Statuta antiqua Ordinis Carthusiensis (1259) [...].	Turócszentmárton (Martin). Matica slovenská Inc. B 60.
Guillelmus Parisiensis (= Guillelmus Alvernus, Episcopus Parisiensis): Opera. Cum Additamento Theodorici Ulserinii.	Turócszentmárton (Martin). Matica slovenská Inc. B 60.
Hieronymus Genvilerius: Septem psalorum penitentialium brevis explanatiuncula.	Kiadás: nincs adat; Gajdos, 214.
Historia ordinis Cartusianorum ac Camaldulensium una bonorum ad eos spectantium in comitatu Scepusie[nsi] [sic!].	Biblioteka Ossolineum Ms. 2226/III.
Historia ordinis Cartusianorum ac Camaldulensium una bonorum ad eos spectantium in comitatu Scepusiensi [sic!]. Ab anno post Christum natum 1299.	Biblioteka Ossolineum Ms. 9694/III.
Iacobus de Voragine: Legenda aurea.	Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár In. 319.
Iohannes Bechoffen: Quadruplex missalis expositio: litteralis, allegorica, tropologica et anagogica.	1512 (Basel); Gajdos, 213.
Iohannes de Tambaco: Consolatio theologiae.	Turócszentmárton (Martin). Matica slovenská Inc. B 129.
Iohannes de Tambaco: Consolatio theologiae.	Turócszentmárton (Martin). Matica slovenská Inc. B 130.
Iohannes Dlugosz: Vita sancti Stanislai et aliae legendae sanctorum Poloniae, Hungariae, Bohemiae, Moraviae, Prussiae et Silesiae patronorum.	1511 (Krakkó); Gajdos, 212.
Iohannes Glogoviensis: Computus chiometralis.	1511 (Krakkó); Gajdos, 215.
Iohannes Glogoviensis: Computus chiometralis.	1507 (Krakkó); Gajdos, 216.
Iohannes Glogoviensis: Introductorium in tractatum sphaerae materialis Iohannis de Sacrobusto.	1506 (Krakkó); Gajdos, 215.
Iohannes Guallensis: Summa collationum, sive Communiloquium.	Turócszentmárton (Martin). Matica slovenská Inc. B 63.
Iohannes Iovianus Pontanus: Meteororum liber.	1517 (Bécs); Gajdos, 214.

Szerző, cím	Jelzet / Kiadás, forrás
Iohannes Regiomontanus: Calendarium novum.	1507 (Velence); Gajdos, 216.
Lecturae super arboribus consanguineitatis et affinitatis necnon cognationis spiritualis et legalis.	1512 (Bécs); Gajdos, 214.
Liber moralitatum seu Lumen animae.	1482 (Strassburg); Gajdos, 208.
Michael Scotus: Liber physiognomiae, Pars I.	Kiadás: nincs adat; Gajdos, 214.
Michael Scotus: Liber physiognomiae.	1505 (Velence); Gajdos, 216.
Michael Vratislaviensis: Introductorium astronomicum, de signorum naturis et stellarum proprietatibus.	1507 (Krakkó); Gajdos, 215.
Nicolaus de Lyra: Postilla super Bibliam.	Kiadás: nincs adat; Gajdos, 209.
Nider, Iohannes: Praeceptorium divinae legis, sive Expositio decalogi.	Turócszentmárton (Martin). Matica slovenská Inc. B 178.
Petrus de Aliaco: Tractatus super libros meteororum.	1515 (Krakkó); Gajdos, 214.
Petrus Lombardus: Sententiarum libri IV cum interpretationibus Nicolai de Orbellis.	1507 (Velence); Gajdos, 212.
Petrus Lombardus: Sententiarum libri IV cum Sancti Bonaventurae commentariis a Johanne Beckenhaub emendatis. Tabula, Pars IV.	Turócszentmárton (Martin). Matica slovenská Inc. B 221 : IV.
Petrus Lombardus: Sententiarum libri IV cum Sancti Bonaventurae commentariis a Johanne Beckenhaub emendatis. Tabula, Pars I-IV.	Turócszentmárton (Martin). Matica slovenská Inc. B 175 : I-II.
Petrus Lombardus: Sententiarum libri IV cum Sancti Bonaventurae commentariis a Johanne Beckenhaub emendatis. Tabula, Pars I-IV.	Turócszentmárton (Martin). Matica slovenská Inc. B 175 : III-IV.
Plinius Secundus Iunior: Liber illustrium virorum.	1501 (Velence); Gajdos, 214.
Pomponius Mela: Cosmographia sive libri tres de situ orbis.	Kiadás: nincs adat; Gajdos, 213.
Pseudo- Bonaventura: Psalterium b. Mariae.	OSzK Cod. Lat. 99.
Stanislaus Leopoltanus: Regulae tredecim iuxta doctrinam Apostoli ad Timotheum tertio capitulo editae.	1512 (Bécs); Gajdos, 214.
Gritsch, Iohannes: Quadragesimale.	Turócszentmárton (Martin). Matica slovenská Inc. B 225.
Turrecremata, Iohannes de: Flos theologiae, Questiones evangeliorum tam de tempore quam de sanctis.	Turócszentmárton (Martin). Matica slovenská Inc. B 209.

Carthusian Books of the Fifteenth and Sixteenth Century and the Sources of the *Érdy-Codex*

In my paper I relate on two databases that were compiled by me and are available at the website www.sermones.elte.hu. The first one contains data of the books of the carthusian order that were used in Hungary from the the time beginning the order was established in the country until the composition of the *Érdy-codex*. In the second one I have collected information about the books on the carthusian cloister of Seitz, which had a significant influence on the Hungarian carthusian cloisters. I summarize in a few words what we know about the libraries of Menedékszirt, Lehnic and Lövöld, and I try to draw a conclusion about a few unknown books in the library of Tárkány. In my database including the carthusian books of Hungary I have registered some data that has not been noticed by the Hungarian scientific literature until now: one of them is an incunabulum of Robertus Caracciolus, whose *De laudibus sanctorum* was a source for the *Érdy-codex*. Finally I make mention of two volumes with Hungarian connections, that were in the carthusian library of Seitz, and I underline two works from the databases, that were used by the Karthauzi Névtelen to compile the *Érdy-codex*. At the end of the paper I disclose the list of the works that were left out from the *Bibliotheca Hungarica*, the catalogue in which the authors tried to collect the titles of the codices and incunables that were present in Hungary until the year 1526.

Ilkó Krisztina

A Boldog Mór által írt *Legenda sanctorum Zoerardi et Benedicti* szöveghagyománya a középkor és kora újkor folyamán

*Ego quidem Maurus nunc Deo miserante episcopus, tunc autem puer scholasticus virum bonum vidi, sed que esset eius conversatio, non visu, sed auditu percepi.*¹ Első latin nyelvű, de már hazánk kultúrájából sarjadó irodalmi emlékünknél, amely egyben a magyarországi hagiográfia kezdete, nem egy névtelen írnok vagy rég elfeledett szerző munkája. Boldog Mór (1000 k.–1070 k.)² pécsi püspök (1. kép) magát is bele-szöve Szent Szórád és Benedek remeték legendájába (*Legenda sanctorum Zoerardi et Benedicti*) tett róla, hogy ne vesszen neve és kiléte a múlt homályába az elkövetkezendő ezer évben sem.

Legenda és írója elválaszthatatlanul összekapcsolódott az évszázadok folyamán, de talán már a kortársak szemében is. Mivel mindezidáig nem történt szakszerű gyűjtés a szöveghagyományhoz, előadásomban kísérletet teszek a lehetőségekhez mérten ennek pótlására, továbbá bemutatására annak a rendkívül érdekes folyamatnak, ahogyan Szórád és Benedek alakja eltűnt a késő középkor folyamán, majd újult erővel tért vissza a barokk idején. Nem vizsgálom azonban a középkori miseszövegeket és zsolozsmákat, mivel ezek igen messzire vezetnének eredeti célkitűzésemtől.

KÓDEXIRODALOM

Igen csekély mindaz, amit Mór életéről tudunk, azonban ez így is jóval több, mint amennyi más 11. századi bencésekről fennmaradt. Éppen a legenda előbb idézett két sora világít rá, hogy már gyermekként a pannonhalmi Szent Márton monostorba került oblátusként, amely magával vonja a szülők keresztény hitének feltételezé-

1 *Maurus, Vita sanctorum heremitarum Zoerardi confessoris et Benedicti martiris*, rec.: MADZSAR Imre = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum* (továbbiakban: SRH), szerk. SZENTPÉTERY Imre, vol. 2., Bp., MTA, 1937, 357–361. (Továbbiakban: *Vita Zoerardi*.) 1.5. Én ugyanis Mór, most Isten kegyelméből püspök, akkor iskolás fiú voltam, amikor azt a jó ember láttam (t. i. Szórádot), hanem hogy milyen volt szerzetesi élete, nem látás, hanem hallomás útján tudtam meg.

2 Mór püspököt 1848. augusztus 4-én Scitovszky János pécsi püspök közbenjárására IX. Piusz pápa kanonizálta. Miután azonban a régebbi hagyomány nyomán mind a mai napig Boldog Mórként való tisztelete és említése az elterjedtebb, jelen tanulmány esetében is indokoltnak és helyesebbnek éreztem utóbbi megnevezését használni. vö. PUSKELY Mária, „Virágos kert vala híres Pannónia...”: *Példaképek a magyar múltból X–XVII. század*, Bp., Ameko Kiadó, 1994, 107.

sét is. 1030 körül a pannonthalmi bencések apátnak választották, majd a *Pray-kódex* (1192–1195) *Pozsonyi Krónikája* ad hírt róla, miszerint *Maurus episcopus effectus est*, Mór püspökké tétetett 1036-ban.³ Másik fő forrásunk életére nézve Szent Imre legendájának második fejezete, amelyben fordultatos módon próbára tétetik maga Szent István király által, aki a silentium idején szólítja meg, ő azonban hallgatásával bebizonyítja, hogy valóban a legkiválóbb szerzetestársai között. A *Legenda sanctorum Zoerardi et Benedicti* megírásakor Mór már élete végéhez közeledett, halálát a hagyomány egyöntetűen 1070 körülre teszi. A szöveg datálását illetően a szakirodalom számos elmentmondással terhes, ám az 1070-es dátum így tulajdonképpen kijelöli a legenda keletkezésének felső határát (illetve 1084-nél, Zoerard és Benedek szentté avatásánál bizonyosan nem készült később). Az alsó időhatár 1064 kell, hogy legyen, mivel Géza herceg és Salamon kibékülésük után Pécsen Mór vendégei voltak, ekkor kérhet-e el Géza Zoerard vezeklőv-ereklyéjét is a püspöktől, amely epizód szerepel a legendában.⁴ Nem csupán időrendbeli elsőse okán érdemel azonban kiemelt szerepet a magyarországi irodalom kibontakozásában, hanem külön megjegyzendő az is, milyen öntudatról árulkodik Mór püspök önnön magának beleszövése a legenda cselekményébe. Utána következő korai legendáink, az 1077 körülre tehető *Legenda Sancti Stephani Regis Maior*, majd a 12. század elejéről fennmaradt *Legenda Sancti Stephani Regis Minor*, a Hartvik győri püspök által írt legenda és a *Legenda Sancti Emerici Ducis* névtelen szerzők tollából maradtak az utókorra.⁵

Mór legendájának nem ismeretes 11. századból fennmaradt példánya, ránk hagyományozódott azonban több későbbi átirata. A *viták* legközismertebb forráskiadásai napjainkig alapvetően a Brüsszel melletti Rouge Cloître (*Rubae Vallis*) monostorának kódexében fennmaradt legenda latin szövegéhez nyúlnak vissza, amely a 15. század végéről származik.⁶ Nem ez tartalmazza azonban a legenda legkorábbi fennmaradt kéziratát, hanem az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött, 14. században íródott kódex, a legelső, de nem teljes változat pedig a zágrábi breviáriumban (1273–1294) olvasható a 13. század végéről.⁷ Az eredeti szövegbázis feltérképezéséhez fontos figyelembe vennünk a müncheni Bayerische Staatsbibliothek kódexét is, amely a 15. század legelejéről származik, és egészen 1803-ig a passauai Szent Miklós kolostorban őrizték

3 Ez azért is fontos számunkra, mivel a *Pozsonyi krónika* 1060-ig terjedő szakaszát szemlélve nagy valószínűséggel a legrégebb elveszett magyar történeti munka, a *Pannonthalmi évkönyvek* tartalmába nyerhetünk betekintést.

4 SÓLYMOS Szilveszter, *Szent Zoerard-András (Szórád) és Benedek remeték élete és kultusza Magyarországon*, Bp., Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, 1996, 29–30.; Richard PRAŽÁK, *Mór püspök Szent Zoerard és Benedek remetéről szóló legendája = Mons Sacer 996–1996, Pannonthalma 1000 éve I*, szerk. TAKÁCS Imre, Pannonthalma, kiad. VÁRSZEGI Asztrik, 1996, 333. „A legenda az 1064-es évet megelőző időszakban keletkezett, amikor is Mór püspök 1064 húsvétján, Salamon király és László herceg látogatása alkalmából a legendát a pécsi székesegyházban Gézának, a nyitrai hercegnek ajánlotta a Zoerard testéből kiemelt lánc egy darabjával együtt.” A legenda azonban nem készülhetett egy olyan esemény előtt, amelyről maga is szól.

5 SRH II. 363–460.

6 Jelenleg a Bibliothèque royale de Belgique gyűjteményében, Codex Bibliothecae Regiae Bruxellensis, n. 892. ff. 3^b–4^a.

7 OSzK, Kézirattár, Cod. lat. 132., ff. 367–388.; Nacionalna i Sveučilišna Knjižnica u Zagrebu, Ms. 67. ff. 215^r–216^r.

(talán itt is született), forrása egy néhány évtizeddel korábbi prédikáció-gyűjtemény volt.⁸ A hidat mégsem ezek a kéziratok képezik a középkor és a kora újkor szöveggyománya között, hanem az eddig kevésbé vizsgált, ám magyar vonatkozásai okán a hazai kutatók által rendkívül gyakran idézett korssendocki kézirat a 15. század legvégéről.⁹ A korábban nyomtatásban megjelent legendák tekintélyes hányada nagymértékben egyezik a korssendocki kódex szövegével, azonban ez nem jelenti azt, hogy a 16–17. századi kiadók mind a Maastricht mellett fekvő apró kolostor szövegét használták volna forrásul. Feltételezhető egy közös minta, amely – miután Madzsar Imre a kézirat forrását a *Legendae sanctorum regni Hungariae in Lombardica historia non contae* című ősnymotatványban (1484–1487) találta meg – szintén ezzel azonosítható, a korssendocki kézirat eredetije tehát paradox módon egy nyomtatott mű volt.¹⁰

A LEGENDA NYOMTATOTT VARIÁNSAI

A könyvnyomtatás megjelenésével hihetetlen távlatok nyíltak Zoerard és Benedek legendájának elterjesztéséhez. Noha a 16. századból és a 17. század elejéről még forráskiadásokat nem találunk, a két remete legendája lassan gyökeret vert a köztudatban, ahogyan egyre gyakrabban bukkantak fel *martyrologium*ok lapjain és kalendáriumokban.

Földrajzi tényezőktől is függött, hogy a legenda legkorábbi hivatkozását a kora újkorban a korssendocki helyett mégis a Rubae Vallis kéziratára találjuk *Usuard martyrologium*ának egy 1568-as példányában, amely feltehetően a louvani kanonok, Jan van der Meulen (1533–1585) átdolgozása során került a lapszélre.¹¹ Ugyanez a szöveg tér vissza a freisingi teológus, Georgius Schottler 1615-ben megjelent művének idézeteiben is, amelyekben Zoerard önsanyargatásának eszközeit vetíti az olvasó elé.¹² Ezek válnak majd később a bizarr részletekben meglehetősen bővelkedő középkori legenda legkedveltebb epizódjaivá: ahogyan Zoerard éles nádszálakkal veszi körül önnönmagát, és egy faabroncsra köveket kötöz feje köré, így ha mégis elaludna a virasztást megtörve, testét a nádszálak megszúrják, a kövek a fejét megütik. Halála után derült csak ki, hogy derekán súlyos vasból készült vezeklőövet hordott, amely – *o mira res!* – egészen a húsba ette be magát, és kívülről már bőrrel volt benőve.¹³ Ugyanezeket a motívumokat forrasztja magába a 16–17. században újonnan kialakuló ikonográfiai típusa is, ábrázolásain elmaradhatatlan ismertetőjegyei lesznek önsanyargatásának morbid eszközei.

A legenda legjelentősebb 17. századi forráskiadása (1695–1717 között a júliusi kötetekben) a bollandisták nagyszerű hagiográfiai gyűjteményében, az *Acta Sanctorum*ban

8 München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm., 16 024.

9 Paris, Bibliothèque Mazarin, Cod. nr. 1733, ff. 406a–407a.

10 MADZSAR Imre, *A korssendocki legendakézirat*, MKsz 31(1924), 72–74.

11 *Usuardi Martyrologium Quo Romana Ecclesia Ac permultae aliae vtuntur...*, Opera Ioannis MOLANI Louaniensis, Lovanii, Apud Hieronymum VVellaum, 1568, B. Calend. Maij. I. (o. n.). *MS. apud. regulares Rubeę vallis.*

12 *Rationes a priore, prorsvs apodicticę et elvclidę, cvr qvintevangelici prædicantes a disciplinis, ciliciis...*, stvdio M. Georgii SCHOTTLERI, Ingolstadii, Ex typographeo Ederiano apud Elisabetham Angermariam, 1615, 38.

13 *Vita Zoerardi* 3.3.

olvasható.¹⁴ A tanulmány két részből állt, egy jobbára a magyar jezsuita Vid László és a lengyel Baronius, Pruszek és Damalevicius fejtegetéseit tartalmazó bevezető részből, továbbá – mint már leírtam – az *acta* maga pedig a Mór-féle legenda volt. Ezt a kézirati hagyományt Richard Pražák egyik tanulmányában egy ez idáig ismeretlen, leginkább a korssendocki kézirathoz közálló kézirati hagyománnyal azonosította. Következtetése feltehetően a szöveg elején megfigyelhető markáns szóhasználatbeli, illetve a szövegromlást követő apró egyezések és párhuzamok támasztották alá, amelyek közül a legszembetűnőbb, hogy a Rubae Vallis-féle *corporis maceratione affligeret* szövegtörzsébe beilleszti a *se ipsum affligeret*, amely a bollandisták szövegében is *corporis maceratione afflixerit* sereként szerepel. A *se ipsum* szövegvariáns azonban jelentkezik a müncheni kézirat esetében is, és a kép árnyaltabbá tételéhez mindenképpen megjegyzendő, hogy számos résznél a korssendocki helyett ennek szövegvariánsa felé közelít. Az antwerpeni kiadás szövegét veszi át a nagyszombati jezsuiták 1744-es közlése és Katona István 1779-es szövegkiadása is. Az apró eltérések részletes számbavétele helyett jóval fontosabb azonban, hogy a bollandisták számára rendelkezésre álló kéziratot mindezidáig nem sikerült azonosítani. Azonban ha nem csupán kéziratokban gondolkodunk – ahogyan a módszer helyességét éppen az előbb bemutatott korssendocki példa bizonyítja –, újabb érdekes összefüggések feltárására keríthetünk sort, és ha nem is a legelső forrást megtalálva, de egy lépéssel közelebb kerülhetünk kiindulási pontjához. Maga az *acta* eleje adja a kulcsot a megoldáshoz, amely amellett, hogy a korssendocki manuscriptumra hivatkozik, szerkesztőként a lyoni szerzetest, Benedictus Gononust nevezi meg. A kutatás során találtam rá 1625-ben megjelent *Vitæ et Sententiæ Patrum Occidentis* című életrajzgyűjteményére, amely eddig nem keltette fel a legendával foglalkozó történészek figyelmét, pedig tüzetesen átvizsgálva a két szöveget: teljes az egyezés.¹⁵ Gononus saját munkájában azonban nem nevezi meg kéziratának forrását, ehelyett Usuardus (Molanus által átdolgozott) és Arnold Wion *martyrologium*aira hivatkozik, amelyek Surius *martyrologiuma* mellett a leggyakrabban fordulnak elő más 16–18. századi művek széljegyzeteiben, tehát a legkézenfekvőbb hivatkozásoknak számítottak Zoerard és Benedek remeték történetéhez a korban. Ezek egyike sem tartalmazza azonban a teljes legendaszöveget, csupán pár soros, rövid, frappáns összefoglalásait az askéta életű remeték életútjának, Mór szövegének szépségéből érthető módon csak kevés üt át bennük. Molanus gyűjtését említi Zacharias Lippeloo is, az első a karthauziak rendjéből, aki foglalkozott a magyar remetékkel, majd az 1602 és 1616 között készült *Vitæ Sanctorum*ában ki is adta Mór-féle legenda „rövidített olvasmányát”.¹⁶ Szabatos, jó latinsággal átfogalmazott munka került ki kezei közül, ahol a tömörebb megfogalmazás inkább erősebbé tette a szöveget, mintsem rontott volna rajta.

14 Joannes BOLLANDUS, Godofridus HENSCHENIUS, Daniel PAPEBROCHIUS, Franciscus BAERTIUS [et al.], *Acta Sanctorum Iulii*, Antwerpen, vols. 9., 1634–1794, repr. 1965–1970, 326–336.

15 Benedictus GONONUS, *Vitæ et Sententiæ Patrum Occidentis*, Lvgdvni, Sumptibus Laurentii Dvrand, 1625, 159–160.

16 Zacharias LIPPELOO, *Vitæ Sanctorum, ex Selectissimis et Probatissimis Orthodoxis Patribus*, Tomvs Secundus, Complectens Sanctos Mensium Aprilis Maii, et Iunii, Coloniae Agrippinae, Sumptibus Bernardi Gualtheri, 1616, 392–395.

SZERZETESI ÁHÍTAT

Felvetődik a kérdés, hogyan értékeljük egyáltalán magát a legendát, illetve milyennek találták annak születésekor és az utána elkövetkező évszázadok során? Hóman Bálint elmarasztaló véleménye nyomán („szűkszavú, sablónos és kevés értékes adatot tartalmazó terméke az egykorú irodalomnak”) ¹⁷ a *Legenda sanctorum Zoerardi et Benedicti* szövegét gyakran modorosnak, túl egyszerűnek ítélik, nyelvezetének bizonyos archaizmusa és kifejezőkészségének nyersessége azonban nem feltétlenül érdemli jogosan e jelzőket. Sőt, a nyugat nagy történetírói és hagiográfiai hagyományának első magyar nyelvű folytatóját, vagy ha úgy tetszik, a frissen szerveződő magyar királyság és egyház első úttörőjét kell látnunk Mór személyében, akinek hangja sokkal határozottabb, mint amit elvárhatnánk az útkeresés nehézségei közepette. Ahogyan Querfurti Brúnó 1008-as *Vita Quinque Fratrum*ához, vagy Damiáni Péter 1042-ben írt *Vita Beati Romualdi* című írásához, úgy Mór számára is Jeromos középkori kultusza fontos ihlető erő lehetett, amely nyelvezetében is kiütközik, ahogyan Zoerard egyszerű származásáról írva „*mint róza a tövisek között, falusi egyszerűségben született (ex rusticitate, quasi rosa ex spinis ortus)*”, amely szövirágban a *Vita Hilarionis* egyik legszebb toposzá formálódott hasonlata köszön vissza. ¹⁸ Damiáni Péter Szűz Máriára vonatkoztatva használja fel a kifejezést – ugyanolyan módon átalakítva, ahogyan Mór is tette –, *rosa ex spinis Judaicis orta*. ¹⁹

A legenda értékelése mind a mai napig erősen megosztja nemcsak a magyar, de a külföldi kutatókat is, ám általánosságban elmondható, hogy szláv nyelvterületeken így is jelentősen kedvezőbb vélemény alakult ki a Felvidéken remetéskedő szentek vitájáról, mint hazánkban. ²⁰ Jól mutatja az elmarasztaló tendenciák szívós továbbélését Marina Miladinov 2008-as publikációja is, amelyben Zoerard „történetének” kezdetét a 17. századi hagiográfiai gyűjtemények megjelenéséhez köti, miután véleménye szerint a rövid és egyszerű, Mór püspök által írt legendát méltán nem övezte túlságos érdeklődés az azt megelőző századokban. ²¹ Feltehető a kérdés, vajon valóban így volt-e?

Nyelvezetének negatív értékelése összefüggésben állhat tartalmával is, amelyet a mai kor emberének – és értve itt az *újkor* emberét – értékrendjétől világok választanak el. Szent Ipoly zaborhegyi monostorába Regensburgból jöttek bencés szerzetesek, ahonnan magukkal hozták egy halálteljes kor legelvakultabb aszkétáinak szem-

17 HÓMAN Bálint, SZEKFÜ Gyula, *Magyar Történet*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1928, I. 13.

18 Richard PRAŽÁK, *The Legends of King Stephen*, Hungarian Studies 1 (1985), 164.; Josepho VAN HENCKE, Benjamins BOSSUE, Victore DE BUCK, Eduardo CARPENTIER, *Acta Sanctorum, Octobris*, vols. 57., Tomus Nonus, Parisiis et Romae, Apud Victorem Palme bibliopolam, 1869, 44. a. HIERONYMUS, *Vita Hilarionis* 2.; vö. ALPHONSUS, Petrus: *Disciplina Clericalis, La Discipline de Clergie*, Pars Prima, Parisiis, Ex Typographia Rignoux, 1824, 34., Fabula III. *Rosa ex spinis orta nequaquam blasphematur*.

19 Idézi Paul SAUCERET, *Soixante-Quatorze Litanies en l'Honneur de la Sainte Vierge*, Paris, Libraire de Poussielgue-Rusand, 1846, 100.

20 Vö. Stanisław PIETRZAK, *Podstawowe źródła do Żywota św. Świerada – omówienie i teksty = Święty Świerad i jego czasy*, ed. Leszek MIGRAŁA, Nowy Sącz, Katolickie stowarzyszenie „Civitas Christiana”, 2001, 291–313.; Július PAŠTEKA, *Epilogue = Mikuláš ŠPRINC, Pustovníci zo Skalky, Svätý Andrej-Svorad a svätý Beňadik*, Bratislava, LÚČ, 2008, 145–168.

21 Marina MILADINOV, *Margins of Solitude, Eremitism in Central Europe between East and West*, Zagreb, Leykam International, 2008, 115.

léletmódját és a 10. századi Brit-szigeteken keletkezett *Regularis Concordia* szigorú szabályait.²² Másfajta önmegvalósítás Gellért (980–1046) csanádi püspök esete, akinek remetéskedése a Bakony erdeiben idillinek tűnik Zoerard *desertus*ba vonulásához képest.²³ Noha mindketten egyazon korban és országban éltek, más kultúrákban gyökerezett önmegvalósításuk: Gellért az itáliai mérsékeltebb, a természet harmóniáját kereső irányzat követője volt.²⁴ Minden legenda buzdítást ad a híveknek egy életút követésére és tiszteletére, amely segítségével valamilyen módon közelebb kerülhetnek Istenhez. Zoerard legendája azonban jóval súlyosabb, a mindennapi embertől már akkoriban is távol álló *anakhoréta* utat mutat fel, amely inkább borzalmaival hat a kegyes olvasóra, megindítja és elgondolkodtatja, de ugyanakkor valamiféle borzongást is ébreszt, amelyre Mór fordulataival tudatosan rá is játszik.

EGO, MAURUS

Zoerardot és Benedeket I. (Szent) László király kezdeményezésére Magyarországon 1083-ban elsőként avatták szentté, kultuszuk Nyitra és Trencsén környékén virágzott a 11–12. században, azonban a gyorsan változó „szent” ideáltípus a remetéket később erősen háttérbe szorította, amely hazánkban együtt járt az Árpád-házi szentek legendáinak gyors elterjedésével. Összefügghet ez azzal is, hogy az *eremiták* – elszigetelt, a világtól elvonuló életmódjuknak köszönhetően – a politikai reprezentáció szempontjából egyszerűen hasznosíthatatlanná váltak az ország, és ily módon krónikaírói számára.²⁵ Zoerard kultusza az írásos és képi emlékek tükrében a reneszánsz hajnalára teljesen lehanyaglott, emlékezete halványulni kezdett. A forrásanyagban azonban éles változás figyelhető meg a 16–17. század kezdetétől, amikor újból felbukkant alakja, ezzel bizonyítva legendájának nyelvi és tartalmi életképességét és érdemességét. Nagyban köszönhető ez Antonio Bonfini (1427/34–1502 k.) és Jan Długosz (1415–1480) krónikaírói munkásságának, akik szó szerint a semmiből kerítették elő újra a két aszkéta remete életét, ezzel újra felidézve Mór alakját és írói munkásságát is.²⁶ Bonfini 1497-re elkészült *Rerum Hungaricarum Decadese* és Długosz lengyel történész 1466-ban napvilágot látott *Annales Regni Poloniae* című műve egyaránt Mór legendaszövegének beható ismeretéről árulkodnak, noha nem állapítható meg, pontosan melyik *manuscriptum* szövege állt rendelkezésükre. Valószínűleg a korban főként

22 TÖRÖK József, *A magyar föld szentjei*, Debrecen, Tulipán Könyvkiadó, 1991, 63.

23 TÖRÖK József, *A tizenegyedik század magyar egyháztörténete*, Bp., Mikes Kiadó, 2002, 94.

24 Egyes aspektusaiban nem idegen azonban az itáliai modell Zoerard és Benedek remetéskedése esetében sem. Vö. Lars Boje MORTENSEN, *Sanctified Beginnings and Mythopoetic Moments, The First Way of Writing on the Past in Norway, Denmark, and Hungary, c. 1000–1230 = The Making of Christian Myths in the Periphery of Latin Christendom (c. 1000–1300)*, ed. Lars Boje MORTENSEN, Copenhagen, Museum Tusculanum Press, 2006, 256.

25 VESZPRÉMY László, *Royal Saints in Hungarian Chronicles, Legends and Liturgy = Uo.*, 219.

26 ANTONIO BONFINI, *Rerum Hungaricarum Decades*, Lib. I., Decad. 12., Bibliop Vindobon, Leipzig, 1711 (1497), 274.; JAN DŁUGOSZ, *Historiae Polonicae, libri XII, accedit Kadlubkonis historia Polonica, cum commentis; Sarnicii annales Polonorum, et Lituonorum; Orichovii annales Polonici; Sarnicii descriptio veteris et novae poloniae itemque Russiae et Livoniae, etc.*, Lib. II., Lipsiae, 1711–12 (1480), 124.

Magyarország és Lengyelország területén számos más kézirat létezett; tudomásunk van egy, a 19. század óta lappangó, 1340-ből származó kódexről, amelyet a pozsonyi káptalan őrzött, de a lublói szeminárium 15. századi kódexéről is.²⁷

Ahogy lassan újra visszakerült a köztudatba a legenda, első említéseiben, így Arnold Wion 1595-ös *Lignum Vitae*jében és Antonio Possevino 1608-as *Apparatus Sacer* című művében a két szent legendája már mint a tudós emlékeztető Mór püspök írói munkásságának tükrében jelent meg, ezzel némileg felcserélve mű és írója eredeti viszonyát és fontossági sorrendjét.²⁸ Maurus, mint *vir humilitate et castitate purissimus* áll az olvasó elé, azonban személyét rövid idő után újra háttérbe szorítja írói munkájának gyümölcse, amikor a barokk idején felerősödő remetekultusznak köszönhetően újra előtérbe kerül Zoerard és Benedek tisztelete, Mór püspök tudós munkássága helyett, vagy inkább éppen annak okán pedig véglegesen és elválaszthatatlanul a legenda *puer scholasticus*aként rögzül a köztudatban.²⁹ Néhol már már el is szakad, lemarad Mór személye a legendából, Karl Stengel 1625-ös *Imagines Sanctorum* mában összegyűjtve a híres bencéseket, Boldog Mórt meg sem említi az egyébként okosan, tömören összeszedett, egyoldalas életrajzban, amelyet Zoerard és Benedek tiszteletének szentelt, és amelyből egyértelműen kiderül, hogy igenis ismeri a püspök által írt *vitát*.³⁰

Hevenes Gábor (1656–1715) jezsuita történetíró *Ungaricae Sanctitatis Indicia* című hagiográfiai gyűjteményében külön-külön szerepel Zoerard-András, Benedek és Mór alakja.³¹ A pécsi püspök itt nem a remeték életrajzírójaként jelenik meg, mint a korábbi munkákban, hanem mint Itáliából magyar földre került pannonhalmi szerzetes, aki a szüzesség erényében volt különösen kiváló. Írói munkássága meg sem említhető, helyette főszerepet kap viszont Isten iránti engedelmességének és erényességének próbatétele István király által, amely momentum először Imre legendájában bukkant föl a magyar hagiográfiában, több mint ötszáz évvel ezelőtt. Amikor ugyanis apjával együtt Szent Márton monostorának szerzeteseit látogatták meg, a barátokat illendően csókkal köszöntötte, érdemeiknek és tisztaságuknak megfelelő mértékben. Egyedül Mór kapott hét csókot tőle, amivel kivívta István tiszteletét is. Az uralkodó kétszer próbák elé is állította, egyszer a silentium idején szólítva meg, majd mindenféle sértegetést fejéhez várva, ő azonban csendes türelemmel viselt el mindent, kiér-

27 MADZSAR Imre, Praefatio = *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*, szerk. SZENTPÉTERY Imre, vol. 2., Bp., MTA, 1937, 354–355.

28 Arnold WION, *Lignum Vitae, Ornamentum, & Decus Ecclesiae, in quinque libros divisum. In quibus, Totius Sanctiss. Religionis Divi Benedicti initia; Viri Dignitate, Doctrina, Sanctitate, ac Principate clari describuntur: & Fructus qui per eos S.R.E. accesserunt, fusissime explicantur*, Venetiis, Apud Georgium Angelerium, 1595, 349.; Antonio POSSEVINO, *Apparatus Sacer ad Scriptores Veteris, & Novi Testamenti, Tomus Secundus*, Coloniae Agrippinae, Apud Ioannem Gymnicum, 1608, 95.

29 Egészen napjainkig. Vö. Matúš KUČERA, *Stredoveké Slovensko*, Banská Bystrica, Perfekt, 2002, 90.

30 Carolus STENGELIUS, *Imagines sanctorum Ord. S. Benedicti, Tabellis aereis expressae cum eulogiis ex eorumdem vitis*, Austria, 1625, 60–61.

31 [Gabriel HEVENESI], *Ungaricae Sanctitatis Indicia. Sive brevis quinquaginta Sanctorum & Beatorum memoria Iconibus expressa, qui vel a Sede Apostolica, vel ab immortalibus temporis communi populi consensu, vel Scriptorum probatorum autoritate. A Divi Stephani Primi Regis tempore, in Hungaria viventes in Divorum census venerunt. Quibus accessit Appendix, in qua ordine Alphabetico plusquam ducenti alij Sancti & Beati in Ungariam vel nativitate, vel commoratione spectantes recensentur...*, Tyrnaviae, 1692, 57–58.

demelve a király nagyrabecsülésén túl a pécsi püspöki széket is. Hevenesi könyvének néhány évvel később, 1698-ban megjelent magyar nyelvű változata (*Régi Magyar Szentség*) egyben a legkorábbi ismert, nyomtatott, magyar nyelvű szöveg mind a két szent életű remete, mind pedig életrajzírójuk életéről.³² A jezsuita szerzetes munkájának méltó folytatóját találjuk meg Desericzky József Ince személyében, aki kegyesrendi szerzetesként részletes latin nyelvű kommentárral és bevezetéssel látta el a legendát, és ezek után közölte a Mór által írt *vitát* is, a bollandisták szövegkiadását átvéve.³³ Ugyanígy mindhármukkal külön foglalkozik Inchofer Menyhért (1584–1648), magyar származású jezsuita *Annales*ében, amely 1644-es római kiadása után 1795-ben Pozsonyban is megjelent, hogy újabb lelkes híveket gyűjtson legrégibb legendáknak.³⁴

Mór pécsi püspököt 1848. augusztus 4-én Scitovszky János pécsi püspök közbenjárására IX. Piusz pápa kanonizálta, azaz hivatalosan is a szentek sorába iktatta. A régebbi hagyomány nyomán azonban mind a mai napig Boldog Mórként való tisztelete és említése az elterjedtebb, ahogyan az összes fennmaradt középkori legenda kéziratának elején is áll: *Vita sanctorum heremitarum Zoerardi confessoris et Benedicti martyris a beato Mauro episcopo Quinquecclesiensi descripta*³⁵ – Szent Zoerard-András és Szent Benedek remetek élete Boldog Mór pécsi püspöktől.

Boldog Mór
Hevenesi Gábor *Régi magyar szentségéhez* (1692)
készült metszet

32 [HEVENESI Gábor], *Régi Magyar Szentség, avagy Magyar-ország boldog emlékezetű ötven Szeinteinek és Bódoginak le-képzett élete, kik Sz. István Király idejében Magyar Országban vóltanak...*, Nagy-Szombatan, Nyomtatott Hörman János által, 1698, 137–140.

33 Josephus Innocentius DESIDERICIUS, *De Initiiis ac Majoribus Hungarorum*, Tomus primus, Buda, Typis Veronice Nottensteinin Viduae, 1748, 104–109.

34 Melchior INCHOFER, *Annales Ecclesiastici Regni Hvgariae*, Tomus Primus, Roma, 1644 (Posonii, 1795, III, 374–381.).

35 Minden esetben Boldog Mór (*beato Mauro*) szerepel a címben, a legenda elnevezésének első fele azonban természetesen változó: *Legenda Sanctorum Zoerardi et Benedicti martirum* (müncheni ms.), *Sanctorum Zoerardi et Benedicti* (korssendocki ms.).

Das Weiterleben der *Legenda Sanctorum Zoerardi et Benedicti* von Seligen Maurus im Laufe des Mittelalters und der Frühe Neuzeit

Der Anfang der ungarischen Hagiographie und gleichzeitig unsere erste lateinsprachige belletristische Schrift ist die gegen 1060 vom Bischof Seligen Maurus aus Fünfkirchen geschriebene Legende. Diese Schrift handelt über das Leben der Eremiten Sankt Zoerard-Andreas und Benedikt. In meiner Studie versuche ich ermitteln, wie die Texte aus dem elften Jahrhundert im Mittelalter und in der Früh Neuzeit weitergelebt haben und was für Variationen es gegeben hat. Weiterhin untersuche ich diejenige Martyrologiumen und die Lebenslaufsammlungen der Heiligen aus dem 16–17. Jahrhundert, wo die Legende weniger oder mehr geändert weiter gelebt haben. Die am meisten umstrittene und bekannteste Variation ist der Kodex von Rouge Cloître, neben diesen sind mehrere mittelalterliche Schreiben der Legende erhalten. Dazu gehört auch die aus dem 15. Jahrhundert stammenden Kodex der Bayerischen Staatsbibliothek in München und die Schrift aus Korssendock. Die letzte klammert die mittelalterliche Kodexliteratur und die in frühe Neuzeit gedruckten Texten zusammen. Diese ist aber eigentlich eine weitere Schrift der Incunabulum mit dem Titel: *Legendae sanctorum regni Hungariae in Lombardica historia non contae* (1484–1487).

Auch die bedeutungsvollste Quelleausgabe der Legende der *Acta Sanctorum* (1695–1717) steht dem Text Handschrift aus Korssendock am nächsten. Die bisher in der Fachliteratur erwähnte unbekannte Quelle habe ich in dem Text *Vitæ et Sententiæ Patrum Occidentis* (1625) von Benedictus Gononus entdeckt.

Meine Forschungen versuchen einen Einblick zu geben über die Zusammenhänge zwischen der europäischen und der ungarischer hagiografischen Literatur, beziehungsweise ich stelle den Ablauf da, wie die während der Jahrhunderte aus einem Ausgangstext stammende Legendevariationen und Auszügen entstanden sind, die mehrere unterschiedliche Längen und Inhalte haben. In der Früh Neuzeit sind die bekanntesten Quellen über das Leben der zwei heiligen Eremiten die Martyrologiumen von Usuardus und Arnold Wion. Die abweichende Wertordnung der unterschiedlichen Zeiten und Orte verlangen die unterschiedliche Aspekte herauszuheben, beziehungsweise deren Vordergrundstellung im Gegensatz von Maurus betontem Schwerpunkt. Die Hauptrollen der Legender spielen die heiligen Sankt Zoerard-Andreas und dessen Anhänger Benedikt, die zwei Eremiten aus Zoborhegy. Sie sind in Ungarn die ersten Heiligen geworden, nach der vom König Sankt Ladislaus in 1083 angefangener Kanonisation. Da später die Verehrung der Eremitheiler in dem religiösen Kult in den Hintergrund tritt, wird so ihr Andenken im Spätmittelalter im Leben der Volksreligion blass.

Ich versuchte die Veränderungen zu erklären, wie sich diese in der Renaissance Chronikliteratur durch den Einfluss von Antonio Bonfini und Jan Długosz entwickelt haben. Wegen diesen Ergebnissen können wir in der barock Hagiographie im Fall der Bearbeitung der Texte von Maurus mit reichlichem und buntem Quellenmaterial rechnen.

A rakówi káté rövidített változatának és Fausto Sozzini egy könyvének marosvásárhelyi példányáról

Adalékok Étienne de Courcelles erdélyi recepciójához

Dóczy Örs két kéziraatra lelt nemrég a marosvásárhelyi Teleki-Bolyai Könyvtárban.¹ Nyomtatványokba beleírt kéziratokról van szó. Az ilyenek sokáig szoktak bujkálni, ezért nincsenek benne a kéziratok cédulakatalógusokban. Az első Fausto Sozzini könyvével kolligált manuscriptum, a másik a rakówi káté rövidített változatát² tartalmazza, amelyet csak a kézirat szerzőinek korában tulajdonítottak Valentin Schmalznak, Sozzini egyik tanítványának.³ A kéziratok szerzői az önálló fejedelemség utolsó évtizedeiben éltek, egyikük se hitte Istent „személyében egynek s állatjában háromnak”, főként imádságokat és prédikációkat írtak, s a remonstránsok iránt érdeklődtek, akik a szigorú kálvinizmus ellenzői voltak. Bár az első manuscriptum Dóczy Örs véleménye szerint három szerző kézjegyét őrzi, a második pedig két személy szerzőségére utal, én mégis az egyszerűség diszkrét bájával egyetlen névtelen szerzőről és Sárdi Istvánról emlékeznék meg, akiről Dóczy semmi információt nem talált. Mondandómat a kéziratok tartalmának leírásával kezdeném:

Fausto Sozzini könyvével kolligált manuscriptum

1. *Pro militibus*
2. *Halál, halandó, megholt* – citátumgyűjtemény
 - a) *Az halál ellen való vigasztalások egy summában adatnak eleiben embernek*
3. *Szoros kapu, mely viszen az Atyaistennek és az megfeszített Jézus Krisztusnak és az Szentléleknek az apostoli Credo szerént igaz ismeretire*

A rakówi káté rövidített változata

1. *Beteg emberért való könyörgés*
2. *Precatio ante concionem in festo paschae*
3. *Az üdvözült tolvajnak példájával [?]*
4. *Tempore pestilentiae*
4. *Tempore pestilentiae*
5. *Megjegyzések Istenről, Jézus Krisztusról, a Szentlélekről, a szombatról, a vallás erőltetéséről, a kétféle halálról*

1 Dóczy Örs, *Dóczy Örs régikönyves blogja*, <http://regikonyvek.freeblog.hu>, [2011. 09. 06.]

2 A kátéről: BALÁZS Mihály, *Zwei unitarische Katechismen in Klausenburg 1632*, Archiwum historii filozofii i myśli społecznej, 1993, 139–152; Uő., *Elhúzódo felekezetesedés és rendhagyó kátéirodalom: Az unitáriusok kátéiról a kezdetektől a dézsi komplanációig* = Uő., *Felekezetiség és fikció: Tanulmányok 16–17. századi irodalmunkról*, Bp., Balassi Kiadó, 2006 (Régi Magyar Könyvtár, Tanulmányok, 8.), 37–75.

3 Ennek jelentőségéről: MOLNÁR Dávid, *Az Szent János evangéliuma kezdetinek rövid magyarázatja: Adalékok az RMNy 1646-os tételéhez*, megjelenés alatt.

<p>4. <i>Bánkodó lélek nyögési</i>
 a) <i>Reggeli könyörgés</i>
 b) <i>Estvéli könyörgés</i></p> <p>5. <i>Gyalu és Fenes között lött szomorú harcnak</i>
 <i>alkalmatosságáru íratott</i></p> <p>6. <i>Akárminemű üdvre való könyörgés</i></p> <p>7. <i>Szokott reggeli könyörgés</i></p> <p>8. <i>Estvéli könyörgés</i></p> <p>9. <i>Vitézek reggeli könyörgése</i></p> <p>10. <i>Estvéli könyörgés</i></p> <p>11. <i>Oratio funebris, Clarissimi Pauli Bedő</i>
 <i>Claudipolitani Pastoris</i></p> <p>12. <i>Octavam Nativitatis Domini, Concio, Psal 122. 6,</i>
<i>Könyörögjete az Jeruzsálemnek békességéért</i></p>	6. <i>Precationes Pater noster</i> 7. <i>Oratio vespertina</i> 8. <i>Tempore belli oratio</i> 9. <i>Iz 53-ról</i> 10. <i>Beteg embernek könyörgése</i> 11. <i>Megjegyzések a szentek lelkéről és az örök életről</i> 12. <i>Iz 53-ról</i> 13. <i>Jn 1-ről</i> 14. <i>Megjegyzések folyt.</i> 15. <i>Precatio concioni praemittenda</i> 16. <i>Concio Zsolt 31, 1-6</i> 17. <i>Concio Iz 1, 10-21</i> 18. <i>Concio Zak 9, 9</i> 19. <i>Concio II advent. Lk 21, 25</i> 20. <i>Concio Mt 26, 26-27</i> 21. <i>Concio [...]</i> 22. <i>Concio Ter 15, 15</i> 23. <i>Concio funebris Ter 4, 8</i> 24. <i>Concio Ez 33, 11</i> 25. <i>Concio ApCsel 2, 38</i> 26. <i>Concio Jer 4, 7-8</i> 27. <i>Concio Zsolt 4, 4</i> 28. <i>Concio Ef 6, 1-4</i> 29. <i>Concio Jer 4</i> 30. <i>Concio Iz 11, 1</i> 31. <i>De Spiritu Sancto et dono</i> 32. <i>Concio Mk 16, 6-7</i> 33. <i>Prognosticon ad annum 1671</i>

A Fausto Sozzini könyvével kolligált manuscriptumban címek és margináliák határolják körül a teret és az időt. Említést tesznek benne 1687-ről, „mikor az német megszállá Erdélyt”, és szóba hozzák a „Gyalu és Fenes között lött szomorú harcot” (1660. május 22.), amelyben a hős fejedelem – Csuthy Zsigmond történeti korrajza szerint – halálos sebei dacára 17 törököt vert agyon, s öt ló lövetett ki alóla.⁴ Vajon ki a szerző? Ha abból indulok ki, hogy olyasvalaki, aki a 17. században halotti beszédet mondott egy unitárius püspök felett, hovatovább maga is unitárius püspök lett, akkor levonhatom azt a következtetést, hogy ha a szerző nem is lett püspök, nem volt jelentéktelen unitárius. Kolozsváron 1690. november 12-én ő tartott *oratio funebris*t Bölöni Bedő Pál fölött (lásd a 11. tételt). Almási Gergely Mihályt kell majd először ki-zárnunk.

A másik szerzőről, Sárdi Istvánról Dóczy Örs azért nem talált semmit, mert *Az Erdélyi Unitárius Egyház történetének* sajtó alá rendezői se különböztették meg az azonos nevű felsőrákosi paptól. A mi Sárdinkat 1661. április 7-én szentelték fel Désfalván, előtte 1661-ig tordai iskolaigazgatóként, utána legalább 1671-től dicsőszentmártoni

4 CsUTHY Zsigmond, *Nagyvárad 1660-ban*, Vasárnapi Ujság, 1863/4, 33.

papként működött,⁵ aki ha azonos Stephanus K. Sárdival, akkor legkevesebb két nyomtatványt birtokolt.⁶ Személye ebből a szempontból a korábbi possessorok által válik izgalmassá, akik épp a „métélyes juhok” voltak (vö. dési komplanáció), Szörös (Ravius) Mátyás, amire a később áthúzott possessorbejegyzés is céloz,⁷ és Ózdi Tamás. Tőlük azonban, ha teológiában nem is, időben messzire szakadtunk, a kéziratot tudni illik – a marginália szerint és Dóczy Örs megállapításával ellentétben – nem 1643-ban, hanem 1673-ban „komponálták”. Tartalmaz egy 1671-es prognosztikont is, amely egyebek között azt jósolja, hogy egy nagy potenciális perszóna fog támadni, mely által csaknem harmad része ez világnak fog elpusztulni. Sárdi birtokolt nyomtatványival összefügghet, hogy teológiai annotációiban is merít Johann Crelltől, aki genetikusokat megszegyenítő apasági vizsgálatairól volt híres. Szerinte ha a Szentlélek személy lenne, és Jézus Krisztus tőle fogantatott volna, akkor bizony nem az Atya lenne az apja, hanem a Szentlélek.⁸ Mi sem támasztja ezt alá jobban, minthogy a tüzek és a galambok nem személyek. „Neque enim vel ignis, vel columba persona est...”⁹

Mint illik méltóságához, hogy valami galamb képében vagy tűznyelveknek képében jelenjék meg Mt 3 # ApCsel 2 # Lk 3, 22 (Crellius), melyekre noha sokat írt egy nagy emlékezetű teológus, Bisterfeldius, de lelkiismeretiben meggyőzötven azt mondotta, hogy az Istennek nem volt még eddig akarata, hogy az Szentlélek ez földön világosan megismertessék, mint az Atya és az Fiú, hanem annak ismereti az jövőendő életre hagyott, mely felelet szerint akármely személyt gondolj és találj az Írás ellen, az istenségben megfelelhetsz.

A Fausto Sozzini könyvével kolligált manuscriptumban egy bizonyos Jan Szydłowski-tól is idéznek, aki ortodox kálvinista volt.

[Ex qua fluit, ut] Deus hominem reprobare, destinare ad mortem, gratiam efficacem denegare, alienum peccatum imputare [et propter illud punire, denique] ad impossibile obligare et affligere sine demerito possit.

5 KÉNOSI TÖZSÉR János, UZONI FOSZTÓ István, *Az Erdélyi Unitárius Egyház története I.*, fordította MÁRKOS Albert, a bevezető tanulmányt írta és a fordítást a latin eredetivel egybevetette BALÁZS Mihály, sajtó alá rendezte HOFFMANN Gizella, KOVÁCS Sándor, MOLNÁR B. Lehel, Kolozsvár, 2005 (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai, 4/1.), 454.

6 Alojda KAWECKA-GRYCZOWA, *Ariańskie oficyny wydawnicze Rodeckiego i Sternackiego, dzieje i bibliografia: Les imprimeurs des antitrinitaires polonais Rodecki et Sternacki, Histoire et bibliographie*, Wrocław, Warszawa, Kraków, Ossolineum, 1974, 208–209, 313–314.

7 Bíró Gyöngyi (Kaweka-Gryczowa 255/c tétele mellett) jelenleg két Ravius-könyvet ismer: egy, a Nagyváradai Római Katolikus Egyházmegyei Könyvtárban őrzött antikvát, és a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található Crellius-kötetet, amelyet Kaweka-Gryczowa 105. tételként vesz fel (mai jelzete egyébként: U 84669). Ebben Ravius következő, később áthúzott possessorbejegyzése olvasható: „Matthiae Rauii Claudiopolitani”. Kaweka-Gryczowa leírásában csak „R...” szerepel, de az áthúzott bejegyzést ki lehet olvasni. Az adatokat köszönöm neki.

8 KVACSALA János, *Bisterfeld Henrik János élete*, Századok 25 (1891), 466.

9 Ioh. Henr. BISTERFELDII, Nassovii, Philosophiae in Illustri Schola Albensi Profess. *De Vno Deo, Patre, Filio, Ac Spiritu Sancto, Mysterium pietatis, Contra Iohannis Crellii, Franci, De Vno Deo Patre, Libros Dvus, Breviter defensum*, Lvgdvndi Batavorvm, Ex Officina Elseviriana, 1639, 492.

Az összefüggést nem látom pontosan, ám kétségbevonhatatlan, hogy nem közvetlenül citálják, hanem Étienne de Courcelles *Vindiciae, quibus sententia D. Arminii De jure Dei in creaturas defenditur adversus Mosem Amyraldum* című művéből.¹⁰ Ez újabb párhuzamba állítja a szerzőket, akik együttvéve háromszor is idézik Courcelles-t, aki azok közé az arminianusok közé tartozott, akik „felújították az alávetettség tantételét, szemlátomást főleg amiatt, hogy fenntartsák az Istenség egységét. Bizonyos felsőbbrendűséget tulajdonítottak az Atyának a többi személyhez viszonyítva rangban, méltóságban és hatalomban.”¹¹ Courcelles-nek szándékában is állt a szociniánusok írásait elterjeszteni. Erre módja is lehetett. Mielőtt az amszterdami Remonstráns Szeminárium tanára és igazgatója lett 1643-ban, a Blaeu-fivérek könyvnyomdájában dolgozott. Ellenfelei „homo socinianusnak” nevezték, s Sandius nem is mulaszt el helyet biztosítani neki a *Bibliotheca antitrinitariorum*ban.¹²

A remonstránsokhoz való viszony azonban ennél bonyolultabb, amit idézeteink is alátámasztanak. Egyfelől szélsőséges predestinaristát citálnak tőle, vagy épp azt, hogy az összes ember ki van szolgáltatva Ádám bűne miatt a testi halálnak.¹³ Márpedig az unitáriusok nemcsak a predestináció abszolút voltát utasítják vissza, hanem azt is, hogy az ember halhatatlan lénynek teremtett. Másfelől ugyanakkor *A beteg embernek könyörgése* című imádság esetleges befejezését alkotó idézet (!) eredeti helyének kontextusában Courcelles az Írás tökéletlenségére vonatkozó pápista véleményről int, amelybe szerinte a teológusok a szociniánusok iránti gyűlöletből csúsznak vissza.¹⁴ A források megállapítása előtt érdekességgént egy rövid ideig pillantsunk ki Európára. Épp ekkoriban (azaz Sárdival egyidejűleg), 1674-ben egy éles elméjű javaslat érkezett a kiel teológustól, Petrus Musäustól. Ő is kifejezetten a „naturalisták”, szociniánusok, arminianusok, mindenekelőtt Courcelles időközben megjelent eredendő bűnről való értekezése ellen fordult (*De peccato originis*), amelyben Courcelles még egyszer részletesen ábrázolta azt az álláspontot, amelyet a *De Jure Dei in creaturas*ban már kifejlesztett.¹⁵ Véletlen egybeesés, hogy az erdélyiek is ezekből a művekből citálnak, valamint a *De vocibus Trinitatis*ből.

A magyarországi vonatkozások persze tagadhatatlanok. A híres Pauli István-album őrzi Courcelles latinos aláírását,¹⁶ Andrzej Wiszowaty Amszterdamban ismer-te meg,¹⁷ ám ott találjuk Árkosi Benedek és Szentábrahádi Lombard Mihály forrásai

10 Stephani CURCELLAEI, *Opera theologica, quorum pars praecipua institutio religionis christianae. Cum indicibus necessariis*, Amstelodami, apud Danielelem Elsevirium, 1675, 777.

11 Louis BERKHOF, *Rendszerezés teológia*, kézirat, 1949, 64.

12 B. Kiss Attila, *Frank Ádám (1639–1717) és a Bibliotheca Fratrum Polonorum*, MKSz 119 (2003), 96.

13 CURCELLAEI, i. m., 892–893.

14 Uo., 883.

15 Anselm SCHUBERT, *Das Ende der Sünde, Anthropologie und Erbsünde zwischen Reformation und Aufklärung*, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 2002 (Forschungen zur Kirchen- und Dogmengeschichte, Bd. 84), 204.

16 *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca, I, Catalogue*, compiled by Elemér LAKÓ, the present English version was compiled by the team initiated by Bálint KESERŐ, Mihály BALÁZS, József BARNÁ, Gyöngyi BÍRÓ, Edit DOMÁNYHÁZI, Zsuzsa FONT, Attila B. KISS, János KÁLDOS, Gizella KESERŐ, Barna KOVÁCS, Annamária KOMÁROMI, Andrea SCHAFFER, Enéh SZABÓ, Szeged, 1997, 7.

17 Otto FOCK, *Der Socinianismus nach seiner Stellung in der Gesamtentwicklung des christlichen Geistes, nach seinem historischen Verlauf und nach seinem Lehrbegriff*, Kiel, Carl Schröder & Comp., 1847, 206.

között is.¹⁸ Műveit már a 17. század második felében átvitták Erdélyben,¹⁹ Wiszowaty szintén idézi őt:

Stefanus Curcellaeus (Inst. Rel. Chr. C. XVII.) azt erősíti: Nincs haszna és helye az emberi okoskodásnak azoknak feltalálásában, melyek a kijelentetett akár keresztényi, akár zsidó vallásban az isteni tiszteletre tartoznak. Hanem vagyon haszna a kijelentetett dolgoknak vizsgálásában, mert nem vagyunk olyan értelemben, hogy az emberi okosság Isteni jelentés nélkül megfoghassa az hit titkait, vagy azok felől ítéletet tehesen.²⁰

Ezen adatok jelentőségét utóbb Földesi Ferenc fogalmazta meg: a remonstráns eszmék Erdélyben nemcsak a 18. század elején, hanem már a 17. század közepén is megjelentek,²¹ és épp Sárdi személye hívja fel a figyelmet arra, hogy nem is csak az akadémikák között. Természetesen „[t]ovábbi kutatásokat igényel annak kimutatása, hogy milyen hatással volt az erdélyi teológiai gondolkodás fejlődésére a holland remonstráns teológia.”²² Mindenesetre emlékeztetnék arra, hogy a rakóvi katekizmus utolsó kiadásaiban (1680-tól) változtatásokat hajtottak végre, többek között Krisztus halálának szerepét illetően. A szociniánus tanokat az arminiánusokhoz közelítették és Krisztus halálát is engesztelő áldozatként értelmezték.²³ Sárdi, aki ekkoriban élt, még egyértelműen tagadja Krisztus helyettes áldozatát. Ezzel az eszmetörténetileg izgalmas kérdéssel azonban már ismeretlenebb vizekre hajózunk.

18 Ferenc FÖLDESI, *Quellenfragen der ungrischsprachigen Meditationen von Benedek Árkosi = György Enyedi and Central European Unitarism in the 16–17th Centuries*, ed. Mihály BALÁZS, Gizella KESERŰ, Bp., Balassi Kiadó, 2000 („Studia Humanitatis”, Publications of the Centre for Renaissance Research, 11), 56.

19 LAKÓ, i. m., 25.

20 Andreas WISSOWATIUS, *Okos isteni tisztelet, avagy annak megmutatása, hogy a vallás dolgában, és az isteni dolgok felől való kérdésekben, vetélkedésekben szükséges a józan okossággal élni*, 1685, 6. <http://irodalom.elte.hu/mta/istenic10p2.pdf>, [2011. 09. 06.]

21 FÖLDESI, i. m., 56.

22 KOVÁCS Sándor, *Unitárius Egyháztörténet*, Kolozsvár, Protestáns Teológiai Intézet, 2009, 31.

23 *Die Philosophie des 17. Jahrhundert*, 4/2, herausgegeben von Helmut HOLZHEY und Wilhelm SCHMIDT-BIGGEMANN unter Mitarbeit von Vilem MUDROCH, Basel, Schwabe & CO AG, 2001, 1282.

Über die Exemplare in Neumarkt an Mieresch des Buches Fausto Sozzinis und der gekürzten Version des rakówer Katechismus.

Örs Dóczy hat zwei Manuskripte in der Teleki-Bolyai Bibliothek in Neumarkt am Mieresch gefunden, die in den alten Drucken (ein Buch Fausto Sozzinis und Religionis Christianae Brevis Institutio) eingeschrieben sind. Der Autor des ersten Manuskriptes ist István Sárdi, der unitarische Pfarrer in Sankt-Martin, der hauptsächlich Predigten verfasst hat. Der andere ist ein anonymes Unitarier (zwischen 1660 und 1690), er hat vor allem Gebete geschrieben. Die Studie zählt die Werke auf, und interessiert sich dafür, warum beide Verfasser aus den Werken von dem arminianischen Theologe Étienne de Courcelles zitiert haben. Ist er das bindende Glied zwischen dem Unitarismus und dem Remonstrantismus oder der Feind des Feindes?

Mándity Zorán

Zsoltáridézetek a kora újkori emlékkönyvekben

Jelen dolgozat szorosan kapcsolódik az *Inscriptiones Alborum Amicorum*¹ című, interneten keresztül elérhető és lekérdezhető adatbázishoz. Az adatbázist egy kisebb szegedi csoport építi, melynek magam is munkatársa vagyok, immár több mint fél évtizede. Az adatbázisban, mint azt neve is mutatja, emlékkönyvbejegyzések szövegét, adatait dolgozzuk fel, 16–18. századi hungarika jellegű emlékkönyvi bejegyzések szövegét és adatait.

Az adatbázisban eddig több mint 8000 emlékkönyvi bejegyzést dolgoztunk fel. A legkorábbi, mely (eredetileg) 1566 decemberében kelt (véltetőleg) Wittenbergben, Anton Schirmer emlékkönyvében található, a medgyesi Simon Hermanntól.² A mondott bejegyzés egy későbbi kéz másolatában őrződött meg Schirmer emlékkönyvében. A külföldi és hazai albumgyűjteményekben sokat tapasztalt Gömöri György egy először a 2005-ös *Holmiban* publikált tanulmányában maga is megnevezi az általa vizsgált anyagból a „legelsőket”.³ Például a legelső magyarországi bejegyzőt, Jordan Tamást. Az ő bejegyzése nyolc évvel korábbi, mint Hermanné, szintén Wittenbergben keletkezett, s Johann Sponnak ma a British Libraryban őrzött emlékkönyvében maradt fenn.⁴ A Gömöri által számon tartott legkorábbi magyar nyelven íródott bejegyzés Szikszai Lukács tollából származik (véltetőleg 1560-ból), s a híres zürichi tudós, Conrad Gessner albumában olvasható. Első magyarországi albumtulajdonosnak pedig (ismét csak Gömöri megállapításai szerint) Csirke György tekinthető, aki egy nyomtatványt, latin nyelvű *Bibliáját* használta album gyanánt, melybe 6 bejegyzés került, egy például magától Melanchthontól, 1560-ban.⁵

Világos, hogy a 16–18. századból (az általunk vizsgált időszakból) nem azonos számban maradtak fenn a hungarika jellegű bejegyzések. Ezzel mindenfajta statisztikai jellegű vizsgálatnak számolnia kell. Az aránytalanság valójában nagyon nagy mértékű, s tekintettel a már feldolgozott bejegyzések nagy számára, vélhető, hogy ezek az arányok a későbbi munka eredményeképpen sem fognak minden szempontból sokat módosulni.

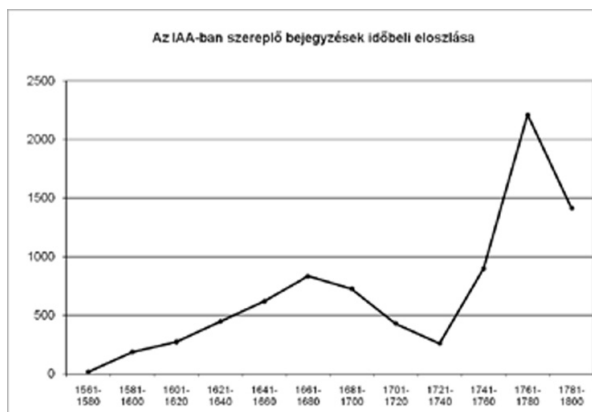
1 A továbbiakban IAA. Internetcím: <http://iaa.jgypk.hu> [2011. 08. 25.]

2 IAA, 4444. Az album a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár tulajdona, jelzete: MS 675.

3 GÖMÖRI György, „Barátok albuma” – jegyzetek egy művelődéstörténeti forrás történetéhez, *Holmi* 17 (2005), 197–208.

4 Az albumban 1554–1559 között keltezett bejegyzések maradtak fenn. Jelzete: Egerton 1178.

5 Ld. még: KEVEHÁZI Katalin, *Melanchthon és a Wittenbergben tanult magyarok az 1550-es évektől 1587-ig*. Szeged, 1986, 25. Az album az ELTE Egyetemi Könyvtárában található, jelzete: Ant 7397 (régijelzete: M 342).

1. ábra

16. századi bejegyzésünk eddig összesen 199 darab van, ami a feldolgozott anyag 2,5%-át jelenti. A 17. század első feléből 855 bejegyzést dolgoztunk fel (10,7%), míg a feldolgozott bejegyzések több mint 60%-a valójában a 18. századból való. Természetesen a feldolgozás esetlegességei is okoztak némi aránytalanságot, hisz például az 1670–1740 közötti időszakból leginkább azért van kevés bejegyzésünk, mert eddigi munkánk során elsősorban az OSzK anyagára koncentráltunk, s ebben az anyagban éppen ez az időszak viszonylag kevésbé reprezentált. Feldolgozásra váró emlékkönyvek azonban természetesen ebből az időszakból is bőven maradtak fenn.⁶

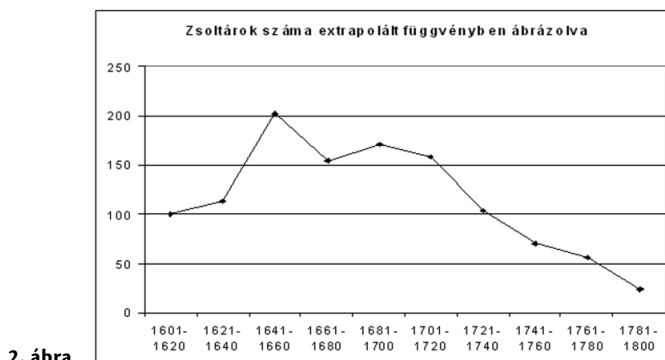
Minthogy a kutatás során elsősorban arra voltam kíváncsi, hogy a vizsgált időszak emlékkönyveiben jelmondatként vagy inscriptióként miképp jelennek meg a különféle zoltáridézetek, s hogy ezek tükrében levonható-e valamilyen következtetés a bejegyzők zoltárokhoz való viszonyáról, a fentebb említett aránytalanságokra is figyelmem kellett. Az 1641–1660 között keletkezett bejegyzésekben például nagyjából ugyanannyi esetben tudtunk zoltáridézetet azonosítani, mint az 1761–1780-ig tartó periódusban keletkezett autográfok esetében. De míg az 1641–1660 közötti időszakból csupán 599 bejegyzést dolgoztunk fel, addig az 1761–1780-ig tartó két évtizedből 2119-et. Világos, hogy az ily módon kapott adatok nem mérhetők össze. Az összemérhetőség érdekében ezért ún. extrapolált függvénnnyé konvertáltam adatainkat. Azt feltételeztem tehát, hogy a vizsgált minta nagyságánál fogva reprezentatív mintának tekinthető.

Az *Inscriptiones Alborum Amicorum*hoz egyetlen méreteiben hasonló vállalkozás létezik az interneten, Werner Wilhelm Schnabel *Repertorium Alborum Amicorum* című adatbázisa,⁷ mely egyrészt emlékkönyvek bibliográfiája, másrészt az egyes bejegyzésekről is közöl adatokat. Eddig nagyjából 70 000 bejegyzésről. Az RAA azonban mégsem tekinthető egyszerűen adatbázisunk tízszeresének, minthogy építésének elvei egészen mások. Schnabel nem autopszia alapján dolgozik, adatait a szakirodalom-

6 Például Apáti Madár Miklóse, Bagolts Sámuelé Debrecenben, Borosnyai Nagy Mártoné és Gyöngyösi Istváné Kolozsvárott, Farbak Jánosé Nürnbergben, Cassai Michaelis Györgyé (tőle három különálló album is) Halléban, Nicolaus Piscatoré Pozsonyban, Grundel Györgyé a Semmelweis Orvostörténeti Könyvtárban stb.

7 A továbbiakban RAA. Internetcím: <http://www.raa.phil.uni-erlangen.de> [2011. 08. 25.]

ból, különféle katalógusokból veszi, s nem dolgozza fel a bejegyzések szövegét sem. Ezért az egyes bejegyzések szövegét a teljesség igényével publikáló szakmunkák tekintetében adatbázisunk jelenleg messze a legnagyobbnak tekinthető, hisz eddig 160 albumot, illetve albumtöredéket dolgoztunk fel. Ha igazam van abban, hogy ez a minta már valóban reprezentatívnak tekinthető, akkor jogos az extrapolált függvény létrehozása, vagyis jogos eljárni azzal a gondolattal, hogy ha 1641–1660 között nem csupán 599 bejegyzésünk lenne, hanem ugyanannyi, mint az 1761–1780 közötti két évtizedben, tehát 2119 db, akkor vélhetőleg a zsoltáridézetek száma is arányosan növekedne a vizsgált időszakban.

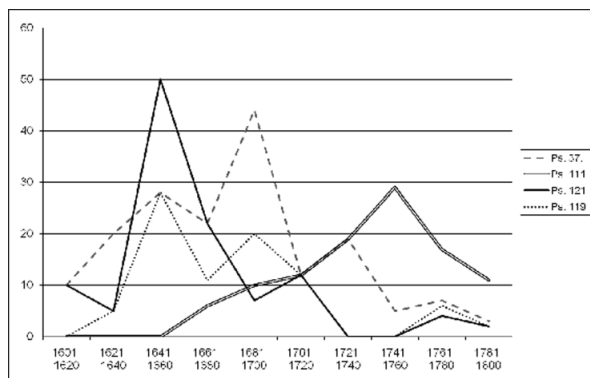

A végeredményképpen kapott extrapolált függvényen jól látszik, hogy a zsoltárok népszerűsége az emlékkönyvekben gyakorlatilag folyamatosan csökkenő tendenciát mutat. Ez önmagában természetesen cseppet sem meglepő jelenség. Még az sem tűnik különösebben furcsának, hogy a mutatott grafikon valójában nem is általában a zsoltárok, hanem csupán a zsoltárok egy részének idézettsége alapján volt megrajzolható, hisz a *Psalterium* számos zsoltárát (összesen 76-ot) egyáltalán nem idézik az emlékkönyvekben. Így egyszer sem sikerült azonosítanunk zsoltáridézetet például a 8., 9., 12., 21., 24., 33. stb. psalmusok szövegéből. De ez az azonosítás 11 zsoltár esetében is csak háromszor, 17 zsoltár esetében összesen kétszer, 24 zsoltár esetében pedig mindössze egyetlen egyszer sikerült. Tehát alig 20 zsoltárról mondható el, hogy az általunk feldolgozott anyagban háromnál többször idézik őket. Kijelenthetjük tehát, hogy az emlékkönyvekben nem egyszerűen csak gyakoriak a zsoltáridézetek: valójában hús zsoltárt idéznek gyakran, a többit pedig nem, vagy csak nagyon ritkán. Amikor a pozsonyi vésztörvényszék által száműzetésre ítélt Joachim Kalinka Zittauban a gályára küldött, de útközben megszökött Tobias Masznyik emlékkönyvébe írva a 74. zsoltár 21. versét idézi („Ne revertatur oppressus Confusus”, azaz: ne kelljen az elnyomottnak zavarodottan hazatérnie), akkor valójában nem kitaposott ösvényen halad, és ez a bejegyzésének egyfajta személyes („ad personam”) jelleget kölcsönöz.⁸

De valójában még ennél is tovább mehetünk. Merthogy az a helyzet, hogy az adatbázisunkban tényleg nagyon gyakori zsoltáridézetek jelentős része mindössze 4 zsol-

⁸ IAA, 2112.

tárból származik. Ezek (idézetségük gyakoriságának sorrendjében) a következők: 37., 111., 121., 119.

3. ábra

Az IAA-ban azonosított összes zsoltáridézet közel felét ezen zsoltárokból citálták a bejegyzők. Ha a leggyakrabban idézett zsoltárok karriertörténetét extrapolált függvényben ábrázoljuk, akkor többé-kevésbé azt a folyamatot figyelhetjük meg, amelyet az előző ábrán láthattunk, tehát a 37., 119., 121. zsoltárok esetében a népszerűség egyértelmű csökkenését. A kettes számú „favorit”, vagyis a 111. zsoltár karriertörténete azonban más. Az eddig feldolgozott anyag alapján úgy tűnik, csak meglehetősen későn kezdik favorizálni az albumhasználók. Az 1690-es évek előtt ugyanis mindössze háromszor idézik. Legelőször egyébként az épp Strassburgban tanuló Révai Ferenc, 1590-ben tanára, Caspar Hepp emlékkönyvébe írva („Initium sapientiae timor Domini”).⁹ A 111. zsoltár összes idézeteinek 90%-a a 18. századból való.

Érdekes, hogy az egyébként rendkívül népszerű bűnbánati zsoltárok nemhogy nem szerepelnek a favoritok listáján, de az albumokban a kifejezetten ritkán idézett psalmusok közé tartoznak. Leggyakrabban a 32., 38., 143. psalmust idézik az eddig feldolgozott anyagban, mindegyiket 3-3 alkalommal, de vannak olyan bűnbánati zsoltárok is (ilyen a 6. és 102. psalmus), melyek eddig még egyszer sem fordultak elő az IAA-ban. De ennél is meglepőbb, ahogy a bejegyzők az általuk preferált 4 zsoltár szövegét ténylegesen idézik. A 119. zsoltárból való idézetek ugyan a psalmus legkülönbözőbb verseit citálják, tehát a zsoltárnak egyetlen olyan verse sincs, amely feltűnő módon népszerű lenne, ám a 37., 111., 121. psalmusok esetében a bejegyzők jobbra egyetlen zsoltárverset idéznek. Ezek (a *Vulgata* megfogalmazásában és idézetségük gyakoriságának sorrendjében) a következők:

Ps. 111,10: initium sapientiae timor Domini intellectus bonus omnibus facientibus eum laudatio eius manet in saeculum saeculi (Az Úr félelme a bölcsesség kezdete, okosak, akik kitartanak benne. Dicsősége megmarad örökké).

⁹ IAA, 2.

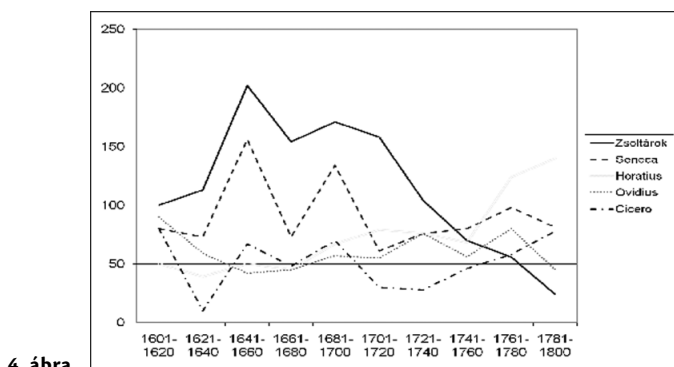
Ps. 37,5: *revela Domino viam tuam et spera in eum et ipse faciet* (Ajánld utadat az Úrnak, remélj benne, s ő irányít majd).

Ps. 121,2: *auxilium meum a Domino qui fecit caelum et terram* (A segítség az Úrtól jön, aki az eget és a földet teremtette).

Adatbázisunkban valójában az összes zsoltáridézetek egynegyedét a mondott három zsoltárvers citációi adják. Ezeket összesen 99 alkalommal idézik az albumok lapjain.

Az eddigiek alapján úgy tűnik, a psalterium népszerűségét illető fordulat valamikor a 18. század közepén következik be. Meglehetősen későn tehát, ami akár abból is adódhat, hogy az emlékkönyv eleve konzervatív, konzerváló műfaj. Mindenesetre a zsoltárok ekkor veszítik el abszolút elsőbbségüket az idézettség gyakoriságát tekintve. Elkészítettem ugyanis az emlékkönyvekben leggyakrabban idézett szerzők (valamennyien antik auctorok) citációs gyakoriságát mutató extrapolált függvényt.

Ez (a közel 350 alkalommal idézett) Seneca, (a közel ennyiszor citált) Horatius, Ovidius és Cicero idézettségi gyakoriságát mutatja. Ez alapján megállapítható, hogy a zsoltárok az 1741–1760 közötti két évtizedre veszítenek annyit népszerűségükből, hogy a primátuson Senecával kénytelenek osztozni, az 1780-as években már mind a négy említett auctor megelőzi őket, de népszerűségi mutatóik egyértelműen és meredeken romlanak tovább.

Psalms Quotations in Early Modern *Alba Amicorum*

My paper is closely related to the internet database entitled *Inscriptiones Alborum Amicorum*. During my research, I was trying to explore the ways citations from the *Psalms* occur in the 8000 album inscriptions of Hungarian relevance, which comprise the database. Building on this, I endeavoured to determine, whether there is any consistency in the inscribers' attitude to psalms.

Since the examined period (split into phases of twenty years each) is quite imbalanced as to the number of extant album inscriptions, and the disproportion is huge, obviously such data is not suitable for comparison. Therefore I decided to use so-called extrapolated functions, starting from the assumption, that the sample, due to its sheer size, can be considered representative.

A closer look at the popularity of the individual psalms revealed, that more than half of the psalms are not cited at all by inscribers, and many of them are only cited occasionally, while more than half of the psalm citations identified in the IAA come from four psalms. However, when with the help of extrapolated functions we take a look at their respective historical careers, we encounter vast differences. Further graphs provide insight into certain trends in the popularity of psalms in autograph albums, and some strange differences will be witnessed when we contrast the citations of the psalms and the most popular ancient authors.

„Papi Fejedelemnek elméjével böltselkedvén”

18. századi unitárius prédikációk kompilációs technikái

Dolgozatomban három, kéziratban fennmaradt unitárius prédikáció kompilációs technikáit elemzem, melyek forrásaiul Pázmány Péter *Mely üdvösséges a magunk ismerése, Az halálról és Hogy a halál kívánatos jó* című munkái szolgáltak.¹ A dolgozat egy éppen folyó kutatás részeredményeit közli, melynek célja az unitárius prédikációirodalom kompilációs technikáinak feltárása, egyik központi kérdése pedig a felekezetek közötti kompiláció. E helyen a felekezetközi kölcsönzések kérdéskörét nem tárgyalom, mivel azt egy korábbi munkámban vizsgáltam.² Jelen tanulmány az unitárius kompilációs technikákat és az azokban felmerülő kérdéseket kívánja előtérbe helyezni.

1. A FORRÁSOK

Az elemzett három prédikáció a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban lévő MsU. 59-es jelzetű kolligátumban található.³ A kolligátum számos halotti prédikációból, imádságból, könyörgésekből, több eklogából és egyéb feljegyzésekből áll. A prédikációk nyelve magyar, a többi munka között számos latin szöveg is előfordul. Összeállítójáról, másolójáról közelebbit nem tudunk megállapítani. A szövegek lejegyzésének idejére csupán egy feljegyzéssorozat utal, amely Keresztési István halotti prédikációját szakítja félbe *Más szegény asszonyállat Memoriale 1705* címmel.⁴ A feljegyzések kolozsvári és

1 Az említett szövegeket lásd: PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangeliomokról predikációk*, I., s. a. r. KANYORSZKY György, Bp., A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Hittudományi Kara, 1903 (*Pázmány Péter Összes Munkái*, 6). Továbbiakban PPÖM. VI. Továbbá: PÁZMÁNY Péter, *A római anyaszentegyház szokásából, minden vasárnapokra és egy-nehány innepekre rendelt evangeliomokról predikációk*, II., s. a. r. KANYORSZKY György, Bp., A Budapesti Királyi Magyar Tudomány-Egyetem Hittudományi Kara, 1905 (*Pázmány Péter Összes Munkái*, 7). Továbbiakban: PPÖM. VII.

2 TÚRI Tamás, *Fejérvári Sámuel prédikációinak forráskezelése: Felekezetközi kompiláció az unitáriusok körében*, Keresztény Magvető – megjelenés alatt.

3 MsU. 59. = *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca, I, Catalogue*, compiled by Elemér LAKÓ, the present English version was compiled by the team initiated by Bálint KESERŐ, Mihály BALÁZS, József BARNA, Gyöngyi BÍRÓ, Edit DOMÁNYHÁZI, Zsuzsa FONT, Attila B. KISS, János KÁLDOS, Gizella KESERŐ, Barna KOVÁCS, Annamária KOMÁROMI, Andrea SCHAFFER, Enéh SZABÓ, Szeged, 1997. 22.

4 MsU. 59., 29.

Kolozsvár környéki adósok neveit és kölcsöneit tartalmazza 13 lapon keresztül 1683 és 1718 közötti dátumozással. A ceruzás számozásból látszik, hogy a kolligátum lapjai össze vannak keveredve. A feljegyzések több kéz munkái, továbbá négylapnyi latin szöveg is félbeszakítja azokat. Az íráskép nehezen olvasható, mivel a tartozásukat rendező személyek neveit a feljegyző áthúzta vagy lesatírozta. Az előforduló nevek fontos helytörténeti adalékokkal szolgálnak.⁵

Az általam vizsgált munkák közül kettő halotti prédikáció, melyek egymás után állnak és a 49-től a 68. lapig terjednek. A harmadik munka nem temetésen hangzott el, ám szintén halálról szóló prédikáció. A kolligátum 18–26. lapján helyezkedik el, és mint említettem, töredékes. A bejegyzés szerint Keresztesi István munkája, kiről közelebbi adatot nem találtam.

2. A PRÉDIKÁCIÓK ELEMZÉSE

A kompiláció módszerének kialakulásáról és legitimálásáról az utóbbi időben mind a katolikus, mind a protestáns oldalt vizsgálva több tanulmány és monográfia is született.⁶ A különböző kompilációs technikákat azonban jórészt a katolikus sajátosságokra koncentrálnak vizsgálják, hiszen a protestáns oldalon igen kevés szöveg állt rendelkezésre. Ezek közül ténylegesen csak Tyukodi Márton evangélikus lelkész munkáját vizsgálta a szakirodalom.⁷ A reformátusok kompilációs módszerét csak megemlítik, hiszen Nádudvari Sámuel munkája, melyet Pázmány és Káldi prédikációiból állított össze, elveszett.⁸ Az unitárius technikák teljesen kiszorultak a vizsgálatból, ami nem csoda, hiszen a prédikációirodalmuk szinte teljesen feltáratlan.⁹ Mindezt számba véve nem célom az eddigi eredmények újbóli ismertetése, ám vizsgálatomban alapul veszem azokat, szorosan építve Maczák Ibolya, Ocskay György és Hargitai Andrea cso-

5 Illusztráció a feljegyzésekből: „Gyepesi Elekes János adós kilencven kilenc pénzzel, Remete felé forduló határban zápor[ban] való szénafüvére attam volt még meg válthatja. [...] Demecz János adós öt forinttal az rankon való földet foglaltam volt el érette.” (MsU. 59., 29.)

6 BÁRCZI Ildikó, *Ars compilandi*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 2007 (Historia Litteraria, 23). HARGITAI Andrea, *Kelemen Didák prédikációinak Pázmány-kompilációi*, ItK 105 (2001), 638–656. KECSKEMÉTI Gábor, *Teológia és retorika a régi magyar prédikációirodalomban = A magyar művelődés és a kereszténység (La civiltà ungherese e il cristianesimo): A IV. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus előadásai (Róma–Nápoly, 1996. szeptember 9–14.)*, szerk. JANKOVICS József, MONOK István, NYERGES Judit, SÁRKÖZY Péter. Bp.–Szeged, Nemzetközi Magyar Filológiai Társaság–Scriptum Rt., 1998, II, 743–753. MACZÁK Ibolya, *A kanonikus plágium: Szövegalkotás barokk prédikációinkban*, ItK 107 (2003), 261–276. MACZÁK Ibolya, „Non omnis moriar...”: *A Pázmány-kultusz sajátos formája: a kompiláció = Textológia és forráskritika: Pázmány-kutatások 2006-ban*, szerk. HARGITTAY Emil, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2006 (Pázmány Irodalmi Műhely – Tanulmányok, 6), 125–138. MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, [Szigetmonostor], WZ Könyvek, 2010.

7 MACZÁK, *Elorzott szavak...*, i. m., 33–41.

8 HERMÁNYI Dienes József, *Szépprózai munkái*, s. a. r., jegyz. S. SÁRDI Margit, Bp., Akadémiai Kiadó, 1992 (Régi Magyar Prózái Emlékek, 9). 90–91. vö.: KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Bp., Universitas Könyvkiadó, 1998 (Historia Litteraria, 5), 747.

9 Egyetlen monográfiája az unitárius prédikációirodalomnak: GELLÉRD Imre, *Négyszáz év unitárius prédikációirodalma*, Kolozsvár, Unitárius Egyház, 2002.

portosítási rendszereire.¹⁰ Mindezt az unitárius prédikációkhoz alakítván részleges következtetéseket vonhatunk le arra nézve, hogy milyen mértékben térnek el a katolikus szövegalkotási módozatoktól. Az elemzés során ahol analógiát fedezhetünk fel valamely katolikus prédikáció eljárásával, azt jelölni fogom. Az egyes munkák kapcsán kitérek a halotti prédikációk sajátosságára is, ezzel is hozzájárulva az unitárius prédikációirodalom feltárásához. A dolgozat terjedelmi korlátai miatt a prédikációkból kiemelt részeket és összevetéseket táblázatosan, ejtéstükröztető átírásban, a függelékben közlöm, és a főszövegben utalok a táblázat számára.

Az elemzett prédikációk szövegátvételeit funkciójukban is vizsgálunk kell. Eszerint két csoportot különíthetünk el. Az egyikben az átvett szövegrészek alárendelődnek a prédikátor tanításának. Ebben az esetben a Pázmány-szövegrészek példázatként, indoklasként, vagy a mondanivaló megalapozásaként jelennek meg. A prédikátornak saját mondanivalója van, mely továbbgondolja az átvett szövegrészek tartalmát, és a levont konklúzió nem a kölcsönzött egységek tartalmi megismétlése. A második esetben tartalmilag az átvételek szervezik a szöveget. Itt a prédikátor saját fogalmazása csupán a kompilált egységek összekötését vagy azok tartalmának megismétlését szolgálja.

2.1. A LAUDATIO LEGITIMITÁSA

MsU. 59. 49–54.

A 49–54. lapon található prédikáció temetésen hangzott el. Forrásul Pázmány *Mely üdvösséges a magunk ismerése* című prédikációját használta. Textusa nincs jelölve. Az első részt teljes mértékben Pázmány szövegrészei szervezik. Fő gondolatmenete a halálhoz való viszony: megváltás az evilági testi és lelki kínokból. Evilági életünk éppúgy bizonytalan, mint halálunk órája. Hangsúlyozza a halál testi kínjait és lelki megpróbáltatásait, mikor a lélek az ítélszék elé kerül. Ennek kontextusában mutatja be, hogy mik voltunk és mivé leszünk halálunk után. Tanítása: ne kevélykedjünk és ne bizakodjunk földi életünkben, hanem az önmegismerésre és az alázatosságra törekedjünk.¹¹ A Pázmány-szövegrészek után a prédikátor hirtelen átveszi a szót, és a gyülekezethez fordul. Szerénységi formulával kezdi el, miszerint ő nem méltó az elhunyt dicséretére. Ezután felsorolja az elhunyt jócselekedeteit és a pázmányi részek alapján inti a gyászolókat, hogy az elhunyt ellen ne szóljanak, hanem inkább magukat ismerjék meg. Végül újfent a halott dicsérete következik összefonódva elsiratásával.¹² Forráskezelése érdekes, hiszen a prédikáció két részből áll. Az alkotás első, nagyobb egysége tanító jellegű és teljes mértékben Pázmány-átvételekre épül, majd ez hirtelen félbeszakad, és a második részben a prédikátor a hallgatósághoz fordul, melyben a halott dicsőítése következik.

10 MACZÁK, *A kanonikus plágium...*, i. m., 261–276. MACZÁK, „Non omnis...”, i. m., 125–138. MACZÁK, *Elorzott szavak...*, i. m., 33–41. MACZÁK Ibolya, *Ürnapai tanítások: Kelemen Didák prédikációi az Oltári-szentségről*, *Publicationes Universitatis Miskolciensis*, 2008, 19–29. OCSKAY György, *Pázmány hatása Kelemen Didák prédikációiban*, ItK 86 (1982), 441–448. HARGITAI, *Kelemen Didák...*, i. m., 640–649.

11 MsU. 59. 49–53.

12 MsU. 59. 53–54.

Ugyan nem jelzi külön a váltást, de tartalmilag erőteljesen érződik a határ.¹³ Az első rész átvételei igen nagy terjedelműek, és legtöbbjük szó szerinti átvétel (1. táblázat).

MsU. 59. (oldal, sor)	PPÖM. VI. (oldal, sor)
49. 1–18.	89. 22–38; 90. 1.
49. 19–26.	90. 4–12.
49. 27–33; 50. 1–8.	90. 17–30.
50. 9–11.	90. 35–38.
50. 11–25.	91. 5–18.
50. 27–28; 30–36; 51. 1–11.	95. 38; 96. 1–14.
51. 11–36; 52. 1–4.	96. 31–37; 97. 1–23.
52. 9–12.	97. 27–29.
52. 27–36; 53. 1–2.	97. 36–39; 98. 1–8.
53. 15–16.	85. 16–17.
53. 16–17.	82. 5–6.

1. táblázat

Így forráskezelése szerint az átvételek irányítják a szöveget. Ezt cáfolhatná, hogy a dicsérő részben történik az első rész tanulságainak közönségre alkalmazása (*applicatio*), és ezáltal az első egység Pázmány-szövegei a prédikátor mondanivalójának vannak alárendelve. Ennek eldöntéséhez kisebb kitekintést kell tennünk. A protestáns (főleg református) halotti prédikációk fő feladata a tanítás, a prédikátor Isten szavát, az abszolút igazságot közvetíti. A 17. században a közlési funkció átalakult, és a prédikátor-nak a *laudatio* feladatkörét is el kellett látnia, így a prédikációban az abszolút isteni igazság és a prédikátor halottat dicsérő kijelentései között feszültség keletkezik. Azonban a prédikátornak e probléma feloldására több választási lehetősége is adódott: 1. nem vállalja a *laudálást*, 2. elvállalja, de elkülöníti a prédikációtól, vagy 3. a *laudatio* és prédikáció nem válik szét, hanem az utóbbi az *applicatio*-ban foglal helyet.¹⁴ Az unitárius prédikátor e legutóbbit választotta megoldásul. A halotti prédikációk terén a katolikusoknál is előtérbe kerülhetett a tanítás, amit az is jelez, hogy a halotti prédikáció néhány változtatással vasárnapi prédikációvá alakítható. A megindításnak, dicséretnek, siratásnak pedig az a funkciója, hogy a hallgatóságot fogékonyabbá tegye a tanításokra.¹⁵ Ezek alapján az unitárius prédikációban a források irányítják, vezetik a szöveget, hiszen a második rész leválasztható róla. Hasonlóan bizonytalan a forráskezelése Csúzy Zsigmond pálos szerzetes *Tizenegyedik keresztényi tudomány* című prédikációjának Pázmány-átvételénél. Csúzy is, mint az unitárius prédikátor, csupán egyet-

¹³ MsU. 59. 53.

¹⁴ KECSKEMÉTI, *Prédikáció...*, i. m., 172–180.

¹⁵ KECSKEMÉTI Gábor, NOVÁK Hajnalka, *Bevezető = Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, Bp., A Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete, 1988, 20.

len forrást használt fel, és a halotti prédikációhoz hasonlóan az átvételek szervezik a szöveg nagy részét, ám váratlanul „a korábban írtakhoz alig kapcsolódó tartalommal” folytatja egy helyen a beszédét.¹⁶ Ezen felül az unitárius munkában a pázmányi tanítá-
sok konkréttá válnak azzal, hogy egy temetési beszéd részét képezik, tehát egy megha-
tározott szituációra alkalmazza őket a prédikátor.

MsU. 59. 50–51.	PPÖM. VI. 95–96.
Tudod már mi voltál, tudod mi vagy, lássuk, mi léssz? Ha most értékes állapotban vagyunk, bizonytalan mire jussunk halálunk órájáig. Hányszor volt, hogy a királyi korona a porba esett, az skarlát gyászban végződött. Nézd el amaz hetven királyokat kezek lábok nélkül az asztal alatt, Nézd el ez királyi képet felakasztva az kőfalon. Nézd el az győzelemnek pompás szekerén járó nagy Pompejst egy parton halva. Lássad amaz ötven kétszer győzedelmesen megharcolt Julius caesart huszonhárom halálos sebben. Caligulat harminc vágással meghalva. Világbíró Sándort, Tibériust, Traianust, Cocantius méreggel végeződve. Jusson eszedben, hogy Valens császár egy kalyibában el-törve megege. Vittellius horogban akasztaték. Pertinaxas Maximius feje kopja hegyén hordoztaték. Nicephorus, mikor ágyban alunnék megöletteték. Több sok hatalmas fejedelmek oly véletlenül vesztek, sokan rabságra, sokan koldusságra, sokan egyéb nyavalyára jutottak az hatalmas emberek közül. Cuius potest accidere quod cuiquam potuit. Rajtunk is történhetik, ami máson történt. E bizonytalan végünk félelemnek rettegésével kénoz.	Ha most értékes állapotban vagyunk, bizonytalan, mire jutunk holtunk napjáig. Nézd ama hetven királyt, az Adonibezek asztala-alat; kezek lábok-nélkül, mint kapdosnak eb-módra a konczon: <i>tekíncsd</i> a Saul király <i>testét</i> felakasztva egy kő-falon: Lássad Julius császárt a templomban, huszon-két halálos sebben; Caligulat, harmincz-három vágással megölve; világ-bíró Sándort, Tibériust, Trajánust, Constanti-nust, méreggel végeződve. Jusson eszedbe, hogy Valens, egy házikóban megege; Gordianus, felakasztaték; Pertinax és Maximinus feje, kopja hegyén hordoztaték; Nicéforus Fókas, mikor ágyában alunnék, megöleték. Töb sok hatalmas fejedelmek ilyen véletlen veszélyekkel vesztek. Sokan rabságra, sokan koldússágra, so- kan egyéb nagy nyavalyákra jutottak, a hatalmas emberek-közzül. Azért, cuius potest accidere, quod cuiquam potest; rajtunk-is történhetik, a mi máson történt: és bizonytalan végünk, félelemnek rettegésével kínoz.

2. táblázat

A prédikáció kompilációs technikái viszonylag jól elkülöníthetőek és felismerhetőek. A legtöbb átvétel szó szerinti és nagyobb egységeket ölel fel, ezen belül: bővítéssel, kihagyással és strukturális átrendezéssel találkozunk. A szavak helyettesítése, a kihagyás és a bővítés a gondolatmenet szoros követésénél is megmarad (2. táblázat). Az idézett részben az átvétel Pázmánynál is egységet alkot, nem bomlik szét, és azon belül működnek a kompilációs eljárások. Emellett találunk arra is példát, mikor Pázmány művének különböző helyeiből ollózza össze a prédikátor a saját textusát úgy, hogy néhol a forrás csak ötletkompilációként van jelen egy-egy sor mögött (3. táblázat).¹⁷

16 MACZÁK, „Non omnis...”, i. m., 128. A prédikációt lásd: 130–138.

17 A szöveget és a forráshelyeket a főszövegben hozom, és az áttekinthetőség kedvéért szögletes zárójelbe helyezett számokkal strukturálom a szöveget.

Előfordul, hogy a megszólított hallgatóságra alkalmazza a pázmányi gondolatot, annak számának és személyének megváltoztatásával (4. táblázat). De találkozunk tisztán kihagyással is (5. táblázat). Sajnos terjedelmi okok miatt csupán néhány részletet közölhetek, de kitűnik belőlük, hogy a fő kompilációs technika a szó szerinti átvétel, és azon belül hajtja végre a prédikátor a kisebb alakításokat, mint kihagyás, bővítés, szócsere, variáció stb.

Gazdagságodot hányod-e, gazdag-e az, aki	Forráshelyei:
[1] minden napi kenyerét sem eheti barmok segéczége és halála nélkül? Illik-e az sárnak kevélykedni?	[1] Ötletkompiláció: „[...]öltözetünket juhoktól, bogaraktól, barmoktól kel várunk; hogy kenyeret ehessünk, száz különböző munkával kel fáradnunk, és az elégséges nem volna, ha oktalanságok segítségével nem járúlna szántásunkhoz. Eledelelünk és táplálásunk, halak, madarak, barmok, halála-nélkül nem lehet.” (PPÖM. VI. 85.)
[2] Szépségedben örvendesz-e ? Egy mezei virágocská fellyül múlja minden szépségedet. Ékesen szólásodban dicsekedel-e? Egy philemülecske ékeesebb orátor minden Cicerónál. Régi nagy emlékeztető familiádot, eredetned méltóságát hányod-e?	[2] Ötletkompiláció: „Vallyon az érzékenységtelen állatok, nem győznek-e meg sok dolgokban? Az egek nagysággal, szépséggel, felsőbb helyvel; az elementumok hatalmas cselekedetekkel; a virágok jó szaggal, szépséggel, mellyel a Salamon ékességét-is megelőzik; az öreg fák virággal, gyümölcseivel, sok ideig-tartósággal; a hó feirséggel; a gyémánt és egyéb drága kövek fényességgel, sok-képpen megelőznek minket.” (PPÖM VI. 86.)
[3] Lábaiddal tapodom minden nap, amely sárból vétettél? Tettetes köntösödöt, szép öltözetedet mutogatod-e? Szegény. Vestes quas geritis sordida lana fuit.	[3] Ötletkompiláció: „Ha föld vagy, láb-alá-való vagy: magasb helyt nem érdemlesz a földnél.” (PPÖM. VI. 98.)
[4] Az juhoktól, vadaktól kuldúttatok. Kevélykedjünk az köntössel, melyet az Isten büntetésül vetett reánk. Tudományodot mutogatod-e?	[4]: lásd [1].
[5] E világi dologban amit tudsz, csak ezred része annak, amit nem tudsz.	[5] Szó szerinti átvétel: „[...] a világi dolgokban a mit tudunk, ezred része annak, amit nem tudunk.” (PPÖM. VI. 85.)
[6] Nosce te ipsum. Kérlek tanuld meg, mi voltál, mi vagy , es mi leszel végre. (MsU. 59. 53.)	[6] Szó szerinti átvétel: „Azt felelé Apollo: nosce teipsum; ismérd magadat; és tudgyad ki vagy.” (PPÖM. VI. 82.)

3. táblázat

MsU. 59. 52.	PPÖM. VI. 97.
Söt az mi ennél is rettenetesebb, mikor el válsz minden kincsedtől, minden gazdagságiddtól, elválsz mindentől, az miben gyönyörködtél, akkor edgyes egyedül vitetik az szegény lélek az Isten ítélő széki eleiben [...]	Negyedszer: ennél-is rettenetesebb az, hogy a halál-után, a szegény lélek, mindenektől elszakadván a miben gyönyörködtött, egyes-egyedül vitetik az igaz ítélő Isten széki-eleibe: [...]

4. táblázat

MsU. 59. 49.	PPÖM. VI. 90.
Az kinek gazdagsága nincsen bánkodik, az kinek vagyon félve, rettegetve őrzí, az kinek méltóságos tiszte nincsen, vágyakozik, az kinek van, megúnakodik az gond és fáradság alatt. Egy szóval, Homo repletus multis miseriis. Teljen te le az ember nyavalyával és ha valami kis öröm van, az csak egy punctni, mert ha az sok fájalmok mellé vettjük. Olyan mint egy csepp bor egy sellegben.	A kinek gazdagsága nincsen, bánkodik: a kinek vagyon, félve és rettegetve őrzí. A kinek méltóságos tiszti nincsen, vágyódik: a kinek vagyon, megúnakodik a gond- és fáradság-alat. A kinek fiai nincsenek, bálnya magtalanságát: a kinek vannak, nyughatatlankodik, hogy jól hadgya őket. Egy szóval, homo repletur multis miseriis; teli den teli ember a sok nyavalyával. És, ha valami kis öröme vagyon, ad instar puncti, egy pontnyi: mert, ha azt, a sok fájalmak-, és törődések-mellé vettjük, olyan, mint-ha egy csepp bort öntenél egy serleg vízbe.

5. táblázat

2.2. A HALOTT BESZÉLTETÉSE

MsU. 59. 55–68.

A következő prédikáció Pekri Sándor úrfi temetésén hangzott el, ki 10 évesen hunyt el. A prédikátor felhasználja Pázmány *Mely üdvösséges a magunk ismerése, Az halálról* és a *Hogy a halál kívánatos jó* című munkáit. A beszéd kisebb terjedelmű átvételeket tartalmaz, melyek minden esetben alárendelődnek a prédikátor mondanivalójának. Az átvett szövegrészek nem csoportosulnak egy helyre a műben, hanem egyenletesen oszlanak el (6. táblázat). A prédikátor célja itt nem a tanítás, mint az előzőben, hanem a vigasztalás. A halál képével indít, majd kitér a gyermekhalál kérdésére és a szülők jelen helyzetére. A mű középpontjában az ember-virág metafora áll. A virág táplálása, elhullása analógiájával tárgyalja az emberi mivoltot. Utána tér vissza a halálra, ami mindenkit egyenlővé tesz, senki el nem kerülheti. A halál utáni emlékezet problémáját példázat átvételével érzékelteti. Újból előkerül a gyermekhalál, és mindezt a virág gyengeségéhez hasonlítja. Majd átvett példázatokkal igazolja az ember erőtlenségét, hiszen állapotunk bármikor szomorúságra fordulhat. Az ember életszakaszairól is szól: születésről, gyermekségről, ifúságról és vénségről. Később visszatér a prédikáció elején is elmondott rész: ha valaki valamiben boldog, más dologban boldogtalan. Emellett észben kell tartanunk: senki nincs fogyatkozás nélkül. A halál válogatás nélkül mindenkit elér. Befejezésként az elmondottakat applikálja az elhunyra. Először dicsérete hangzik el, majd siratása. Először a szülőkhöz, később az összegyűltekhöz fordulva a gyermek utolsó szavait és üzenetét tolmácsolja a prédikátor.

MSU. 59. oldal, sor	PPÖM. VI. oldal, sor	PPÖM. VII. oldal, sor
55. 7.		442. 1–3.
55. 8–25.		441. 30–39; 442. 1.
57. 24–27.	86. 2–7.	

MSU. 59. oldal, sor	PPÖM. VI. oldal, sor	PPÖM. VII. oldal, sor
59. 21–40; 60. 1.		441. 7–23.
60. 2–6.		441. első széljegyzet
61. 11–4; 17–21.		642. 21–27.
61. 28–31.	90. 31–32.	
61. 31–34.		643. 7–9.
61. 35–38.		642. 27–29.
61. 38–40.		643. 9–10.
62. 8–9.		442. 29–30; 32–34.
62. 15–23.		448. 6–10; 13–14.
62. 25–34.	89. 15–19.	
62. 34–39.	91. 3–5.	
63. 1–2.		448. 10–11.
63. 36–37.	87. 29–31.	
63. 37–40.		451. 39; 452. 1–3.
64. 4–6.	87. 32–33.	
64. 18–22.	96. 28–30.	
64. 26–36.	96. 21–28.	
65. 36–39; 66. 1–6.		442. 1–10.

6. táblázat

A halotti prédikáció műfajisága szempontjából fontos az utolsó mozzanat, mikor is a prédikátor a halott gyermeket beszélgeti. A gyermek először apjához, Pekri Gáborhoz szól, hogy ne bánkódjon, nem is kíván visszatérni, hiszen a halál számára boldogság. Emellett bocsássa meg neki gyermeki fogvatkozásait és bűneit.¹⁸ A beszédhelyzet alapján feltételezzük, hogy a gyermek már a másvilágról szól az élőkhöz. Másodjára anyját vigasztalja, és hálálkodik dajkálásáért: „én arra az időre nem juthattam, hogy meg szolgálhassam Anyai dajkálásodot, íme ezért egyebet nem adhatok, hanem az Isten ő Sz[ent] Felsege ne felejtse el kegyességedet”.¹⁹ Ezután tanítómesteréhez fordul, és őt is megáldja anyjához hasonlóan hálája jeléül: „Isten áldjon meg, te neked is az tanítóknak ígért jutalmat az több tanítók seregiben, az egekben tündököljél, mint világos csillag”. S ugyanígy végül az összegyűlt „tisztas koronától” búcsúzik Isten áldásával.²⁰ E mozzanat közlési helyzete azért érdekes, mert a halottbúcsúztató verseket, melyek az elhunytat egyes szám első személyben beszélgetik és rokonoktól búcsúztatják, az unitáriusok már a 17. században betiltották. Az 1635-ös unitárius zsinat kijelenti, hogy „az prédikátor a halottat az élőktől el ne búcsúztassa”. Minden bizonnyal a prédikációkra is és

18 MsU. 59. 67–68.

19 MsU. 59. 68.

20 MsU. 59. 68.

nem csak a versekre vonatkozott e tiltás, mivel a dicséret, a genealógia és a név szerinti búcsúztatás is tiltott volt a felekezetben. A prózában való búcsúzásnál ugyan tett engedményt az eklézsia, de fenntartotta azt az elvet, hogy az élők búcsúznak a halottól és nem fordítva.²¹ Az 1767-es zsinat végzései tiltják többek között a hosszas orációt, továbbá előírják, hogy a halottat még az orátor se dicsérje. Ha mindenféleképpen dicsérnek, akkor elég, „ha mások példájára, mindenek előtt tudva lévő virtusait emlegeti ezen megholtak”.²² Ellenben más felekezeteknél a búcsúztatás megléte a 17. században a temetés fényének és előkelőségének mércéje. Ha versben történik, azt a kántor énekli és a lelkész deklarálja, viszont prózai formában is a prédikáció szerves, befejező részét alkotja.²³ Nem csupán a katolikusoknál, de a reformátusoknál is bevett szokásnak számított, gondolhatunk itt Keserői Dajka János prédikációjára Károlyi Zsuzsanna felett, ahol a fejedelemasszony búcsúzik egyes szám, első személyben a fejedelemtől, Bethlen Istvántól, nénjétől, a jelenlevőktől, majd végül az országtól hasonló formulákkal (szabadkozás, vigasztalás, hálálkodás, megáldás), mint Pekri Sándor úrfi.²⁴ A katolikus Apor Istvánt szintén ugyanígy császártól, országtól, nemzettől, vármegyétől, feleségétől, rokonságától, szolgálótól, jobbágyaitól és az egybegyűltektől búcsúztatja a pap. A prédikációk ezen része a *laudatio*val szoros kapcsolatban álló *consolatio*, vagyis vigasztalás volt, miszerint a halottnak csak teste halt meg, a mennybéli életét most kezdi el. Így nincs hathatós vigasztalás végeláthatatlan dicséret nélkül.²⁵ Az unitárius prédikáció ezáltal követi a más felekezetekben is meglévő hagyományokat.

A kompilációs technikák alkalmazása is tartogat kérdéseket. A szó szerinti átvételek esetében mindig van bővítés, kihagyás, esetleg sorrendcsere. Pázmány prédikációiból esetenként külön-külön szedeget ki kisebb részeket, és néhol összekapcsolja azokat, a három különböző helyből egységet teremtve (7. táblázat). Az egységben megfigyelhető az ötletkompiláció, a szó szerinti átvétel, a kihagyás, betoldás és szóhelyettesítés együttes jelenléte. Egy másik érzékletes példa, mikor a halál utáni feledés okán vesz át *exemplumokat* (8. táblázat). A viszonylag terjedelmes szó szerinti átvétel mellett sokkal érdekesebb a szöveg vége, ahol Xerxes példázatát a Pázmánynál latinul szereplő szövegből magyarra fordítja. Pázmánynál a latin szöveg a margóra van nyomtatva, ezt az unitárius prédikátor beemeli a főszövegbe.²⁶ Ugyanilyen eljárásra találunk példát az evangélikus Tyukodi Mártonnál is, melyet Maczák a bővítéshez sorol.²⁷ Van, mikor a szabadabb kölcsönzéshez variáció társul (9. táblázat). Beszélhetünk még bővítésről, egy gondolatmenet kibontásáról, tisztán szó szerinti átvételről, azonos textus visszakereséséről, ám a terjedelem miatt itt csupán utalni tudok

21 FODOR Attila, *Aranyosszéki halottbúcsúztatók*, Keresztény Magvető 115 (2009), 444–449.

22 SZOMBATFALVI József, *Egy 18. századi szabályzat az erdélyi unitárius istentisztelet és szertartások végzéséről*, Keresztény Magvető, 93 (1987), 32.

23 KECSKEMÉTI, NOVÁK, *Bevezető*, i. m., 24–25.

24 RMNy, 1306. 179–184.

25 KECSKEMÉTI, NOVÁK, *Bevezető*, i. m., 23–24.

26 PPÖM. VII. 441. A latin szöveg mai fordítása: „Xerxés a hadseregére pillantva, amely hússzor 317 katonából állt, megiratta, hogy 50 év múlva, a megannyi kiválogatott derék (katonából) egy sem marad életben.” (Fordítás: Hajdú Attila)

27 MACZÁK, *Elorzott szavak...*, i. m., 40–41.

ezekre.²⁸ Néhány helyen viszont nehéz eldönteni, hogy egy gondolatmenet valóban kompiláció-e vagy csupán tematikai egyezés, esetleg toposz használata. Így a halál képe, amelyet Pázmány szem nélkül, fül nélkül, meztelennek ír le, hasonló az unitárius prédikációban megjelenőhöz, ahol vak, süket és meztelen.²⁹ Az ötletkompilációnál (mely rokon lehet a parafrazeálással is) ez a kérdés különösen kiélezett (10. táblázat). E kérdést a következő prédikáció kapcsán behatóbban vizsgálhatjuk.

MsU. 59. 61.	
Csak egy cérnaszálon függ az embernek minden élete, szerencséje, világi boldogsága, amint ezt próbálva tanulta amaz Damocles a Dyonisius király asztalánál	[...] vékony czérnán függ az embernek minden állapotja. (PPÖM. VI. 90.)
sőt még ami egy cérna szálnál sokkal gyengébb és kisebb egy szőrszál, Fabiust egy szőlőszem, Anacreont megölé a torkokon akadva. Hányan holtak meg örömeiben, hányan holtak bánataikban	Egy szőr-szál Fabiust, egy szőlő-szem Anacreont megfojtotta, torkokon akadván. Sokan örömeiben, sokan bánkódásokban meghóltak [...]. (PPÖM. VII. 643.)
igazán olyan az ember, mint az mely állatokról Cicero írja, hogy reggel ifjak, délben már vének, estvére megaggottak, s meghalnak.	Ollyanok vagyunk tehát, mint ama <i>bogarak</i>, melyek egy napnál tovább nem élnek: reggel ifiak, délben vének, estve agok és meghalnak. (PPÖM. VII. 642.)
Nincs oly szép erős ifjú, kit egy kis hideglelés a földhöz ne verjen, nincs oly szép az melyet egy kis nyavalya meg ne ruticzon.	[...] és nincs oly erős, szép ifjú, kit földhöz nem verhet két-napi hideg-lelés. (PPÖM. VII. 643)

7. táblázat

MsU. 59. 59-60.	PPÖM. VII. 441.
Hogy régi dolgokról ne szóljak, akik ezelőtt száz esztendővel, mit mondok száz esztendővel, csak húsz vagy harminc esztendővel ebben az országban tisztekkel, értékekkel fénytelenek, az kik ebben az városban laktak, akik ezeken az utcákon jártak, ezekben az házakban éltek, gazdagságot gyűjtöttek, vígan ettek, ittak, minnyájan meg holtak, emlékezetek is alig vagyon. Valakik itt most jelen vattok, rövid idő forgásában mind meghaltok, úgyhogy negyven vagy talán harminc esztendő múlva egy sem él közülünk. Száz	És, hogy régi dolgokról ne szólljunk, a kik ezelőtt száz esztendővel, mit, száz esztendővel? Húsz vagy harmincz esztendővel ebben az országban tisztekkel és értékkel fénylettek, a kik ebben a várasban laktak, ezeken az útzákon jártak, ezekben az házakban éltek, gazdagságokat győjtöttek, vígan ettek, ittak: minnyájan meghóltak. Valakik most it jelen vattok, rövid üdő forgásában egygyűl egygyig meghaltok, úgy hogy legfellyebb negyven, vagy talám csak harmincz esztendő-után, egy sem él közzülletek,

28 Bővítés: MsU. 59. 62. 62. 34–39. vö.: PPÖM. VI. 91. 3–5. Gondolatmenet kibontása: MsU. 59. 62. 8–9. vö.: PPÖM. VII. 442. 29–30; 32–34. Szó szerinti: MsU. 59. 64. 4–6. vö.: PPÖM. VI. 87. 32–33. Textus visszakeresése: MsU. 59. 64. 18–22. vö.: PPÖM. VI. 96. 28–30.

29 MsU. 59. 55. 8–25. vö.: PPÖM. VII. 441. 30–39; 442. 1.

esztendő múlva penig aszt sem tudgyák az utánunk valók, ha voltunk-e e világon, vagy sem, sőt az kik most minket ismernek, holtunk után csak úgy emlékeznek mi rólunk, mint álomban látott dologról. Az mely házakban most laktok, amely szépséget bírtok, amely tiszteteket viseltek, azok mind másokra szállanak, az kik tü rólatok csak annyit gondolkodnak, mennyit tü gondolkodtok most azokról, kik ezeket az házakat építették, és száz esztendő előtt bírták, és csak nevetek sem tutták, és mintha soha nem éltetek volna, feledékenységben lesztek.

Xerses a perzsáknak hatalmas királya mikor az ő megszámlálhatatlan hadi seregét egy sík mezőn rendelt seregben elnézte volna, sírni kezd, mi oka sírásának? Mert aszt mondgya ily sok százezer emberekből ötven esztendő múlva talám csak egy sem leszen.

száz esztendő múlva pedig azt sem tudgyák az utánunk-valók, ha vóltunk-e e világon. Sőt, a kik most ismérnek, holtunk-után úgy emlékeznek rólunk (úgy-mond Szent Jób) mint álomban látott dologról. A mely házakban most laktok, a mely szépséget most bírtok, a mely tiszteteket most viseltek, azok mind másokra szállanak, kik tí-rólatok annyit gondolkodnak, mennyit tí gondolkodtok azokról, kik ezeket a házakat építették és száz esztendő-előt bírták, az az csak neveteket sem tudgyák, és mint-ha soha nem éltetek vólna, feledékenségbn lésztek.

Herodotus Xerxes exercitum suum, vicies tercentensis septemdecim millibus constantem prospiciens, flevit, quod post 50 annos, ex tot selectis fortibus nullus superstes foret.

8. táblázat

MsU. 59. 62.	PPÖM. VII. 448.
Hányan vadnak az kik ételekbe, italokba meg fulladtak? Hányan vadnak, akik földön, vízen véletlenül vesztek, hányan vadnak, akik tengeren vizek örvényibe merültek, tűzben megemésztettek, akik édes álmokhoz halált ragasztottak. Stulte quid est somnus gelidae nisi mortis imago. Hányan vadnak akik nyugovó ágyokat koporsóval, édes álmokat halállal váltották el.	Mennyit ismértünk, kik vígan mentek feküdni és halva találtattak? Menyin merültek vízben? menyin égtek házban? menyin fuladtak-meg, kedves falatok torkán akadásával? menyin vesztek ház-omlásban; egy szűnyog-marásban; egy tőlyukasztásban? [...] <i>a szép Judit kívánságában, álmát halálhoz ragasztá.</i>

9. táblázat

MsU. 59. 65.	PPÖM. VII. 442.
Nem ok nélkül írták a kaszát a mű életünköt fogyató halálnak kezében, mert tudják, hogy a kaszás az füvekben semmi válogatást nem teszen, a kórót ki nem választja az új, gyenge és harmatok gyöngyével tündöklő virágok közül, úgy a halál nem nézi, hogy bölcsebb és ifjabb-e, vének és idősbek-e, gyermek az életet megunta-e, e meg örömet élne-e, meghalna-e, kedvesebb édes szülei előtt, ezt inkább fogják keserülni, több ily különbsége[t] ne[m] teszen az emberek között, hanem személy válogatás nélkül levág és verembe hány.	Végezetre, kezében egy nagy kaszát vágolan írván és a mellé ilyen mondást függesztvén, Nemini parco, senkinek nem kedvezek, arra mutattak, hogy valamint a kaszás a füvekben válogatást nem teszen, hanem noha egyikik magassabb másíknál, egyikik szeb másíknál, de egy-aránt mind levágja, egy rakásba hánnya, úgy a halál nem nézi, hogy emez hatalmasb, vagy gazdagb, szeb vagy ifiab, erősebb vagy bölcseb, hanem egyenlőképpen lekaszál, fölhöz vér és oly egy-arányúvá teszen mindeneket, hogy a holt csontok-közöt megválogatható külömbsege nem marad az embereknek.

10. táblázat

2.3. AZ ÖTLETKOMPILÁCIÓ KÉRDÉSKÖRE

MsU. 59. 18–26.

A 18–26. lapig terjedő munka nem temetésre szánt halotti prédikáció. Szerzője Keresztesi István, a textus pedig: „Rom. 7. v. 24. Oh én nyavalyás ember!”³⁰ A prédikáció témája az evilági életünk keserősége. Életünk nyavalyás, hiszen mindenkinek meg kell halnia, épp ezért nem szabad ragaszkodni a világhoz, hiszen senki nem kerül el a haláltól. Ráadásul az evilági élet csak egy szempillantás, gyorsan fogynak életünk napjai. Nyavalyások vagyunk azért is, mert nyomorúság, szerencsétlenség, sírás, fájdalom, külső állapotunk változása sújt bennünket. Ezért tehát ne ragaszkodjunk, ne bízzunk gazdagságban, se hatalomban, bölcsességben. A prédikáció, mint említettem, töredékes, mivel feljegyzések szakítják félbe.

A prédikáció forrásul Pázmány *Mely üdvösséges a magunk ismerése, Az halálról és Hogy a halál kívánatos jó* munkái jöhetnek szóba. Az átvételek csupán a prédikátor mondanivalójának alátámasztására szolgálnak. Ám a források pontos kijelölésében problémába ütközünk. Vannak részletek, melyeket biztosan Pázmány műveiből kompilált Keresztesi, azonban máshol felmerül a tematikus egyezés lehetősége. Ezt láthatjuk a 11. táblázatban, ahol csillaggal jelöltem a tematikus egyezést, felkiáltójellel pedig azt a részt, mely mind a három Pázmány-szövegben megtalálható. A 12. táblázatban közölt részlet biztosan Pázmány szövegén alapul. Jórészt szó szerinti átvétel, de van benne szócsere, szórendcsere és bővítés. A 13. táblázatban tömörítésre találunk példát. Sokkal érdekesebb viszont a következő példa (14. táblázat), melynél biztosan valamelyik Pázmány-szöveget használta Keresztesi, viszont így is csak a bibliai helyek vizsgakereséséről beszélhetünk. E rész az érsek mindhárom munkájában szerepel, azonos hivatkozások mellett. Az *Az halálról* című prédikációban ugyan olvashatta Keresztesi a gondolatot, de ott Pázmány nem hivatkozik egyéb forrásra. Az unitárius prédikáció hivatkozásai a *Mely üdvösséges a magunk ismerése* című munka széljegyzeteivel egyezik leginkább, így valószínűleg onnan kereste vissza a bibliai helyeket Keresztesi. Ugyanígy a 11. táblázatban lévő utolsó tétel is Pázmány-átvétel, viszont több műben megtalálható. Az összevetés alapján valószínű, hogy ez is a *Mely üdvösséges...* munkából származik, és a másik kettővel csak tematikai egyezést mutat. A „halál elkerülhetetlensége”, a „semmi (erő, hatalom, pénz stb.) nem használ a halál ellen”, a „halál mindenkit magával ragad” gondolatok esetén tematikai egyezéseket feltételezhetünk. Biztosak azonban mégsem lehetünk benne, mivel a következő példából (15. táblázat) láthatjuk, hogy Isten hűséges emberei kapcsán – kik nem tudták elkerülni a halált – a jelzők között nagy a hasonlóság. Keresztesi máshol felsorolja, hogy mi nem használ a halál ellen: erőszak, pénz, tanács, bölcsesség, hatalom. Ez is tematikus egyezés lehet, ám Pázmánynál szintén ezek jelennek meg: bölcsesség, erő, kincs, gazdagság, hatalom.³¹ Máshol az unitárius prédikátor szerint a halált nem kerülheti el ifjú, vén, úr, király, császár, szegény, koldus, hatalmasság, felség sem. Pázmánynál hasonlóan:

30 MsU. 59. 18.

31 MsU. 59. 21. 14–18. vö.: PPÖM. VII. 440. 35–38.

méltóság, császár, ifjú, vén és szegény szerepel e gondolatnál.³² A megoldás a tematikai egyezés és az ötletkompiláció megkülönböztetésére valószínűleg a kontrasztanyagok keresése. E példák állandó elemei a halálematikának, a kutatónak arra kell figyelnie, hogy a jelzők és a fogalmak használata mennyire egyezik a feltárt anyagokban. Így például az MsU. 59-es kolligátum egy másik halotti prédikációjában a szépség, ifjúság, császárság és hatalom, valamint a bölcsesség jelenik meg, melyek ellenére szintén elkerülhetetlen a halál. E megnevezések azonban csak áttételesek, és egy-egy történelmi, bibliai személyhez kötődnek.³³ Körmöczy János 1785-ös halotti beszédében is találunk érvelést arra, hogy halál még a legnagyobb fejedelmeket és bölcseket is elragadta.³⁴ Lutheránus példa ugyanerre Tartzianus 1622-es halotti prédikációja.³⁵ Azonban egyiknél sem egyezik a szavak használata olyan mértékben, mint Pázmánynál és Keresztésnél.

MsU. 59. (oldal, sor)	PPÖM. VI (oldal, sor)	PPÖM. VII. (oldal, sor)
19. 11–19.		444. 23–28.
21. 14–18.		440. 35–38.
* 21. 34–37.		* 441. 31–34. / 442. 6–10.
22. 1–8.		440. 28–35.
* 22. 33–40.		* 442. 29–34. / 443. 1–3.
23. 11–15.		443. 22–29.
! 23. 16–20.	! 91. 1–18.	! 448. 18–22. / 642. 31–34.
23. 30–37.		458. 32–35.
24. 1–4.		643. 30–32.
24. 13–19.	87. 29–31; 89. 20–22; 95. 38 – 96. 1.	* 451. 39 – 452. 3. * 643. 30–32. 35–36.

11. táblázat

MsU. 59. 24.	PPÖM. VII. 643.
Harmadszor mégis nyavalyások és boldogtalanok az emberek, mert az mi életünk[ne]k napjáig rakvák mind[en] féle nyomorúságokkal szerencsétlenségekkel, melyek az mi számos napjainkot is keserűkké tesz mi nekünk.	[...] minden napja életünknek tömve teli sok fájdalommal, nyomorúságokkal , sőt nyugodalmunkra rendeltetett étszakát-is törődéssel töltjük [...] fáradságossá tesszük.

12. táblázat

32 MsU. 59. 21. 34–37. vö.: PPÖM. VII. 441. 31–34.

33 MsU. 59. 72.

34 MsU. 781/B. 9–10.

35 KECSKEMÉTI Gábor, SZEKLER Enikő, *A magyarországi német nyelvű halotti beszédek kutatásának helyzete és egy korai szöveg tanulmányai*, ItK 112 (2008), 77.

MsU. 59. 23.	PPÖM. VII. 443.
De avagy csak szállj magadban, <i>mely igen gyorsan folynak az te életed[ne]k napjai</i> , életed[ne]k hasonfelét alvással töltöd el. <i>Az gyermeki időről meg nem emlékezel. Ha az ifjúságnak idejét el-éred, azt sem tudod mely hamar elmúlik és amaz tunya és kedvetlen vénség száll az inadb[an].</i>	Az üdő és a halál vetten-vészi részeit életünknek. Gyermekségünk elfogy , mikor ifiúságot érünk; ifiúságunk meghal , mikor ember-korra jutunk; megállapodott emberségünk véget ér és elolvad , mikor megvénhedünk; úgy, hogy, [...] <i>ez a minden-napi fogyás</i> nem egyéb hosszú halálnál; és mikor vége lészen egész életünknek vagy inkább egész halálunknak, akkor szűnünk-meg a halástúl.

13. táblázat

MsU. 59. 23.	<i>Nincsen tehát ennél rövidebb és hamar elmúlандóbb</i> , s, ezért hasonlíttatik az írásb[an] néha földhöz, néha árnyékhoz. Néha folyóvízhez, néha álomhoz. Néha füsthez, néha [...] virághoz, avagy fűhöz prout in locis his Sap. 2. [...] Psal. 90. 6. Psal. 102. 4. Esai 40.
PPÖM VII. 448	Ez az oka, hogy a Szent Írás a mí életünket párának, füstnek, tajtéknak , hamar elhervadó virágnak, árnyéknak, álomnak nevezi. Mert véletlen elmúlik és oly keveset tart, hogy az Isten Calendarioma-szerént senki egy egész napon nem él , mivel Isten előtt ezer esztendő csak egy nap.
PPÖM VII. 642.	[...] ha életünket az örökké-valósághoz vettyük, egy napi, sőt egy punctnyi a mí hosszú életünk . Másut a Szent Írás tajték, árnyék , vékony pára , hajnali harmat és töb hasonlatosságok példájával ismerteti életünk rövidségét. [Hivatkozások: Oseae, 10. v. 7; Sap. 2. v. 5. ; Job. 14. v. 2.; Jac. 4. v. 15.; Oseae, 13. v. 3.]
PPÖM VI. 91.	De bár tiszták és elegyítés-nélkül volnának-is a világ javai: oly rövidék mind ezek és oly veszendők , hogy szeretést nem érdemelnek. Mert az erőt és szépséget egy hideg-lélés elfogyattya: a gazdagságot egy szikra megemészti: a felséget egy óra földhöz veri. Azért, sűrűb és világosb hasonlatosságokkal előnkbe nem adhatta a Sz. Lélek, életünknek és javainknak mulandó hiúságát , mint mikor azt mondotta: hogy a mí világi életünk és minden állapotunk olyan, mint a kevés-ideig-tartó pára ; mely hamar elenyészik: olyan, mint a kemencze füst ; mely késedelem-nélkül eloszol: olyan, mint a tajték , mely egy szelecskétül elszaggattatik: olyan, mint a szél ; mely menten megyen és vissza nem tér: olyan, mint a virág ; mely hamar meghervad, és szárad: olyan, mint az árnyék ; mely ha délig nő, dellyest apad és azon állapotban soha nem marad: olyan, mint az álom ; mely csak rövid hiúság. Egy szóval, igazán írja Seneca; hogy ha egybe-veted a menyit éltél, azzal a menyi ideig az-előt nem éltél; ha az örökké-valóság-mellé tészed, a mit te hosszú életnek tartasz: csak olyan ez, mint egy pont és semmi . [Hivatkozások: Jacob 4. v. 15, Ose. 13. v. 3, Psal 101. v. 4 , Sapi 5. v. 15, Osea 10. v. 7., Job 7. v. 6, Isa, 40. v. 6. , Job 14 v. 2, Sap 2 v. 5 , Job 20 v. 8.]

14. táblázat

MsU. 59. 22.	MsU. 59. 440.
Tekéncsd meg az régi példákat. Hol vagon az mi első szülénk az Ádám? Hol vadnak az Istennek amaz szentei és baráti? Megholt amaz hűséges nagy Ábrahám. Moyses az I[ste]nnek barátja. Dávid az I[ste]nnek kedve szerént való embere. Megholt amaz szép termetű Absolon . Nem mekedett meg amaz nagy erős Sámson . Nem foggott az halál ellen amaz ékesen szóló Tulliusnak oratioja. Nem használhatott amaz gazdag Anehus királynak gazdagsága.	Salamon bölcsességgel, Dávid szentséggel, Sámson erősséggel, Absolon szépséggel, Ábrahám engedelmességgel, Moyses szelídséggel , mind Isten-, mind világ előtt tekintetesek voltak. A pogányok-közöt Pláto és Aristóteles elmés bölcsességgel tündöklöttek; Cicero és Demosthénés ékesen-szóllással egyebeket megelőztek; Hectos és Hercules vitézek voltak, Alexander és Julius győzedelmekkel a földet megtöltötték. Ezek és ezekhez hasonlók minnyájan meghóltak.

15. táblázat

4. ÖSSZEGZÉS

A kapott eredmények megerősítik azokat a megállapításokat, melyeket egy korábbi vizsgálat hozott. Akkor egy szerző, Fejérvári Sámuel munkáinak Pázmány-kompilációit vizsgáltam.³⁶ Mivel tőle független prédikációknál is hasonló kompilációs technikákat tapasztalunk, az ott kapott eredményeket is szilárdabb alapra helyezhetjük. Eszerint az egységek szó szerinti átvételén belül alkalmazzák a kisebb változtatásokat: kihagyás, betoldás, szórendcsere, szavak cseréje, helyettesítés. Az ötletkompiláció rokonítható a parafrazeálással. A variációval, érvek cseréjével sosem jön létre új gondolatmenet. Ez utóbbi jellemző mutatja, hogy az unitáriusok követik az általános protestáns gyakorlatot, mivel az isteni ige tartalmát sértetlenül hagyják. Ezért részesítik a *variációt* a katolikus *imitációval* szemben előnyben, hiszen az érvek sorrendjét és felépítését illetően szolgai követésről nem beszélhetünk.³⁷ Az általános protestáns gyakorlat jelenlétére a halotti prédikációk műfaji sajátosságainak unitárius alkalmazása is például szolgál. Jelen esetekben a felekezet közötti kölcsönzést az azonos retorikai szituáción kívül a tematika tette leginkább lehetővé. Az ötletkompiláció pontos vizsgálatában pedig a kontrollanyag kijelölése segíthet. Így a tematikus egyezéseket elkülöníthetjük a tényleges átvételektől.

„Papi Fejedelemnek elméjével böltselfedvén”

Die Kompilationstechniken der unitarischen Predigten im 18. Jahrhundert

In meinem Aufsatz untersuche ich die Kompilationstechniken von zwei Leichenpredigten und von einer anderen Predigt, die sich um den Tod handelt. Die Manuskripte befinden sich in der Bibliothek der Akademie Cluj. Die Bezugsquellen der unitarischen Predigten sind die folgenden Werke von Péter Pázmány: Mely üdvösséges a magunk ismerése, Az halálról und Hogy a halál kívánatos jó. Durch die Analyse der geliehenen Textteile gehe ich der unitarischen Kompilationspraxis nach. Demgemäß sind die kleineren Änderungen, wie z. B.: die Amplifikation, die Kontraktion, der Tausch der Wörter, oder der Wortfolge, das Ersetzen und die Omission nur innerhalb der Übernahme der größeren, wortwörtlichen Texteinheiten zu beobachten. Im Fall der Variation entsteht – wider die katholischen Methoden – kein neuer Gedankengang. In meinem Aufsatz erörtere ich näher den Problemkreis der Untersuchung von Kompilationstechniken sowie das Verhältnis zwischen Ideenkompilation und thematischem Einklang. Durch diese Untersuchungen bekommen wir einen Einblick in den gattungsspezifischen Merkmalen der unitarischen Leichenpredigten, und auch darin, wie sie sich in der allgemeinen protestantischen Predigtpraxis einordnen.

36 Túri, i. m.

37 KECSKEMÉTI, *Prédikáció...*, i. m., 192., 196–197.

Kónya Franciska

„...midőn ezeket irom, és te olvasod...”

*Szerzői attitűdök Tarnóczy István Választott nyil című művében*¹

„Az az elv, hogy a szerzőt ki kell rekeszteni az irodalmi mű vizsgálatából, egyidős a modern irodalomelmélettel” – írja Gács Anna.² A Roland Barthes és Michel Foucault által felvetett szerzővel kapcsolatos kérdések után újabb és újabb szerzőségkoncepciók születtek. Barthes a szerzőt *modern* szereplőnek nevezi,

aki minden bizonnyal azzal párhuzamosan jött létre, hogy, kilépve a középkorból, a társadalom az angol empirizmussal, a francia racionalizmussal és a reformáció személyes hitével felfedezte az egyén presztízsét, vagy, mint fennköltebben mondják, „az emberi személyt”³

Tehát Barthes ezt a változást a 16–17. század idejére teszi. A jezsuita Tarnóczy István (1626–1689) hasonlóan 17. századi kortársaihoz saját művei és az általa végzett fordítások címlapjain szintén határozottan feltünteteti nevét, felekezeti (szerzetesrendbeli) hovatartozását.

„A szerző neve névmás” – fogalmazza meg Hegyi Pál.⁴ Esettanulmányom fejezetét magam is névmásokra építem: az én, te, (határozatlan) ő, mi névmásokra. A *Választott nyil* rövid bemutatása után a szerző saját művéhez és az olvasóhoz való viszonyulásának megnyilvánulásait vizsgálom a szövegben.

A MŰ, AMIT OLVASUNK

Tarnóczy István *Választott nyil, avagy A' jó igyekezet* című műve Bécsben jelent meg, 1685-ben.⁵ Ugyanebben az évben és ugyancsak Bécsben jelent meg két másik meditatációs könyve: a *Vigyázó szem*⁶ és a *Jó akarat*.⁷ Ez utóbbinak tárgya szinte azonos

1 Tanulmányom megírása az Európai Szociális Alap által társfinanszírozott POSDRU/88/1.5/S/60185 szerződésből volt fedezve.

2 GÁCS Anna, *Miért nem elég nekünk a könyv: A szerző az értelmezésben, szerzőség-koncepciók a kortárs magyar irodalomban*, Bp., Kijarat Kiadó, 2002, 25.

3 Roland BARTHES, *A szerző halála = Uő., A szöveg öröme: Irodalomelméleti írások*, Bp., Osiris Kiadó, 1996, 50.

4 HEGYI Pál, *A szerző neve = A szerző neve: DEkonFERENCIA IV.*, szerk. FOGARASI György, ODORICS Ferenc, Szeged, Ictus–JATE Irodalomelméleti Csoport, 1998, 5.

5 TARNÓCZY István, *Választott nyil Avagy A' jó igyekezet*, Wien, 1685. RMK I. 1326.

6 Uő., *Vigyázó Szem Avagy Istennek mindenütt jelenléte*, Wien, 1685. RMK I. 1327.

7 Uő., *Io Akarat, mely által az ember Istennel egy értelművé válik*, Wien, 1685. RMK I. 1325.

a *Választott nyíl* témájával. A most vizsgált könyv ugyanis az isteni akaratnak megfeleltetett jóra való törekvésről (ennek okairól, szükségéről, formáiról, hasznáról) szóló értekezésszerű elmélkedésgyűjtemény.

A szerző az ajánlásban a könyvet magát is választott nyílnak⁸ nevezi, amely által „sokan megsebesednek az üdvösségre”.⁹ A kegyesség gyakorlásában segíteni akaró szándékkal használati irodalmat ír: elmélkedéseket, imádságokat fogalmaz meg az olvasó számára, úgy, hogy közben mindvégig érvekkel, különböző autoritásokra való hivatkozással bizonyítja a kegyes cselekedetek fontosságát, szükségességét. Tarnóczy hasonlóan jár el a *Vigyázó Szem* című művében is, ahol ezt a módszertani eljárást igazán célszerűnek ítéli: „szép, és világos példákkal, fontos, és erős okokkal, ezt az szent gyakorlatot állítottuk és méltónak s-igen hasznosnak láttuk lenni lelkünk üdvösségére”.¹⁰ Tarnóczy számos példával tüzdeli tele az értekező, tanító, magyarázó szövegrészeket. A mondanivalót szemléltetni hivatott hasonlatokat leggyakrabban bibliai történetekből, jézusi példabeszédekből, a szentek életéből veszi, de több alkalommal is merít a hétköznapi élet dolgaiból („az Igyekezet hasonló a’ mesterséges Csigához”,¹¹ egy pohár víz,¹² posztófestés hasonlata¹³ stb.). Ezek mellett sűrűn idézi az egyházatyákat (különösen Szent Ágostont és Aquinói Szent Tamást, aztán még Cipriánuszt, Origenészt, Nagy Szent Gergely pápát stb.) és az ókori görög bölcseket (Senecát, Hipokratészt). A hivatkozásokban rendszerint idézi a latin forrásszöveget, majd ezt követően annak magyar fordítását magyarázatokkal kiegészítve.

Tarnóczy néhány alkalommal expliciten utal a szövegben az átelmélkedésre javasolt témák közötti váltásra, továbbhaladásra: „Most azért mennyünk tovább, és nézzük meg mi módon kellessék a’ jó igyekezeteket gyakorlanunk, és azokban válogatást tenünk.”¹⁴; „Most lépiünk a’ Historiabéli cselekedetekre.”¹⁵ Az olvasónak címzett hasonló szerzői kiszólásokat a következőkben tárgyalom.

ÉN, AKI ÍROM. KINEK? MIÉRT?

A szerző felekezeti, szerzetesrendi hovatartozásáról, ahogy a korabeli lelkiségi könyvekben általában, már a címlapon olvashatunk. Tarnóczy a *Választott nyíl*ban, „Jesús Zászlója alatt vitézkedő” tisztelendőként nevezi meg magát.¹⁶ A szövegtörzsben a

8 A nyíl szó átvitt értelmére is gondolhatunk, amely *sorsot* is jelentett (a nyíllal történő sorshúzás gyakorlata folytán). Ugyancsak a szó választásának egyik oka lehetett az is, hogy „alapfogalom benne a sebes haladású mozgás, menés” *A magyar nyelv szótára*, kész. CZUCZOR Gergely, FOGARASI János, IV., Pest, Emich Gusztáv, 1867, 926.

9 Uő., *Választott nyíl*, i. m., 8.

10 Uő., *Vigyázó Szem*, i. m., 140–141.

11 Uo., 10.

12 Uo., 11.

13 Uo., 87.

14 Uo., 42.

15 Uo., 31. Ehhez hasonlót találunk a *Vigyázó Szem*ben is: „Most lépiünk az cselekedetnek gyakorlására.” Uő., *Vigyázó Szem*, i. m., 98.

16 Ugyanígy határozza meg magát más könyvében is: Uő., *Io Akarat*, i. m.; Uő., *Holtig-való Barátság*, *avagy mi módon kellessék az beteg, és halálra vált embert, avagy meg-sentenciázot bűnöst segéteni*, Nagy-

rendalapítónak („Szent Ignatius Atyáknak”)¹⁷ példáját megemlítve és egy másik rendtársával példálózva („tökéletes étellel tündöklő P. Faber¹⁸ a’ mi szent szerzetünkből”)¹⁹ szintén utal a szerzetesrendhez való tartozására. Az ajánlás aláírásából értesülünk arról is, hogy jelen könyv írásakor éppen Lomniczai Kissevith Horváth György császári királyi kamarás és tanácsos kassai káplánja volt.

A szerző a cím szerint „a keresztyények üdvösségére” jelenteti meg könyvét. Ajánlása végén pedig azzal a meggyőződéssel indítja útra *Választott nyilát*, hogy ezzel majd „sokan megsebesednek az üdvösségre”.²⁰ A szerző a megírás céljára szintén reflektál. Művében ismertté kívánja tenni és meg szeretné tanítani olvasója számára az ún. istenes igyekezetet, amely alatt a teljesen Isten tiszteletére irányuló emberi akaratot és az ebből forrászó cselekedeteket érti:

Hogy a’ jelenvaló dolgot nyilvánban ki terieszszem, és minden embernek nap világon szeme eleibe tegyem, mint egy fő és derék állapotot, hogy azt ki ki meg tanulja, ilyen hasonlatossággal élek, tudni illik: valamint hogy akkor mondatik a’ bor tiszta bornak, a’ mikor se vízzel, se más nedvességgel nincsen öszve egyelétue; így a’ mi igyekezetünk-is akkor mondathatik tisztádon tisztának, és Istenesnek, a’ midön csak Isten építettett, és csak azt egyedül veszi tárdgyúl [...].²¹

Fő témájának kifejtése, ennek fontossága melletti érvelése nagyrészt értekezésszerű hangnemben történik. A könyv nagy részét tehát didaktikus hangvétel jellemzi. Tarnóczy szentek életével példálózva az Istennek tetsző emberi akaraton alapuló keresztyén életvezetés fontossága mellett érvel. Bibliai hivatkozásokkal, görög filozófusoktól és egyházatyáktól idézett gondolatokkal támasztja alá mondanivalóját. Ezek mellett gyakran prédikatori hangnemben szólal meg: imádkozásra, elmélkedésre, jó cselekedetek gyakorlására int, buzdít.

A *Választott nyil* szerzőjének személyes hangja általában háttérben marad. Néhány alkalommal mégis „közvetlenebb” módon nyilatkozik meg. Vallomásként fogalmazza meg az ajándékozásról való elképzelését: „Hogy igazán meg vallyam az aiándéknak az akarat adgya-meg a’ maga módgyát, a’ ki annyival kedvessebb mentől jobb akaratall, és kedvel adatik.”²² Ezt követően újra értekező hangnemben idézi Senecát latinul, lefordítja az ide vonatkozó gondolatot, értelmezi, magyarázza.

szombat, é.n. RMK I. 1606. Máskor Jézus Társaságabéliként, Jézus Társaságából valóként vagy jezsuitaként nevezi meg magát: Uő., *Menyben vezetö kalauz, melly Magában foglallyja, a’ Szent Atyáknak, és a’ régi Philosophusok tetczésének veleit*, Nagyszombat, 1675. RMK I. 1185.; Uő., *Titkos értelmü Rósa Avagy Boldogasszony koronája*, Nagyszombat, 1676. RMK I. 1206.; Uő., *Nagy mesterség a jó élet*, Nagyszombat, 1679. RMK I. 1252.; Uő., *Vigyázó Szem*, i. m.

17 Uő., *Választott nyil*, i. m., 101.

18 Pierre de Fevre: Loyolai Ignác szerzetestársa, az első jezsuiták közé tartozó pap.

19 TARNÓCZY, *Választott nyil*, i. m., 72.

20 Uő., 8.

21 Uő., 66.

22 Uő., 15.

Az előadásom címeként választott idézetben a szerző íróként határozza meg magát, elkülönülve az olvasó egyes szám második személyétől:

[...] midőn ezeket írom, és te olvasod, az Isten velünk edgyüt cselekeszi, a' kinek segítségével és ereie nélkül, leg kevessebbet sem mozdíthatnám uyaimat, az írásra, s-te pedig szemeidet fel nem nyithatnád, az olvasásra, mint a' Márván kübül faragott oszlop.²³

A *Választott nyilban* a szerző olvasói szerepéről szintén nyilatkozik. A könyvben két alkalommal utal az írás folyamatát megelőző és/vagy kiegészítő olvasási tevékenységére. Mindkét esetben a mondanivalóját alátámasztani hivatott példák felvezetését kezdi így: „Azt olvasom égy szerzetes személyről [...]”;²⁴ „Szent Lajos Királyról azt olvasom [...]”.²⁵

TE, AKI OLVASOD

A műnek két *te* címzettje van. Az első Lomniczai Kissevith Horváth György császári királyi kamarás és tanácsos, akihez az ajánló levél szól. Az ő támogatásával jelenített meg a könyv. Tarnóczy ezért a szokásos köszönetnyilvánítás, a címzett erényeinek dicsérete, jótéteményeinek felsorolása mellé rövid életrajzi áttekintőt is közöl, kitérve a tanácsos tanulmányainak és karrierjének főbb állomásaira. A szerző a családi címer sajátos értelmezését is beleszővi a mentor magasztalásába:

[...] gyors és hamar elmédet, és jó igyekezetedet jelenti Nemzetes Czimeredben-való Gryph madár, kinek négy lábu serénységét, a' két szárnya segíti, ugy annyira, hogy mind a' földön, s-mind az égben eggyaránt jár, és fáradoz; az az, a' világi tudományodat a' mennyei tudománnyal, és igazsággal meg-eggyezvén minden szükölködőnek kész vagy segítségére: *dum et quando*.²⁶

A könyvben megszólított másik személy a mindenkori olvasó. A szerző a didaktikus hangvételű szövegrészekben néhány esetben *teként* szólítja meg őt, különböző összefüggések figyelembe vételére inti, az általa vázolt gondolatok, témák átélmélkedésére buzdítja. Egy szentírási rész értelmezésével kapcsolatban így figyelmeztet: „vedd eszedben, hogy a' bölcs a' meg-nevezet szókat a' sidókhöz szóllotta”.²⁷

Bár a *Választott nyilban* nincs rá példa, de az ugyancsak 1685-ben megjelent *Jó akarát* című könyvében (ld. fent) Tarnóczy az olvasót egy másik szerepben is megjelenti, a szerző szavait megcáfoló félként, ellene érvelőként mutatja meg. Mintegy vitázik vele: „talám ismét azt gördeted előmbe [...]”.²⁸

23 Uo., 75.

24 Uo., 56.

25 Uo., 60.

26 Uo., 6.

27 Uo., 103.

28 Uő., *Io Akarat*, i. m., 46.

Ő: VALAKI, SENKI

Általános érvényű kijelentéseit, szemléltető példáit a szerző néhány esetben határozatlan névmások használatával fogalmazza meg. Legtöbb példát a *valaki* névmásra találunk. Két alkalommal a jó cselekedetek, az alamizsnálkodás és böjt okainak kapcsán fogalmazza meg ezeknek hiábavalóságát, ha nem egyedül az Isten dicsőségéért történnek:

[...] ámbár *valaki* erős böitet tartsan, vize, és száraz kenyérrel, minden jószágát az szegények közé ossza. Predikálásával az egész világot megtérítse, hogy ha mind ezeket hívságos dicsőségért cselekeszi, csak mind semire kellő, és héiában való, és nem hogy ez által valamit érdemlène, de még inkább vétkezik, és azért büntetésre méltó volna [...]²⁹

Mert ha *valaki*, az Istennek nem akarna másképpen szolgálni, és az eő paráncsolattját megtartani, hanem csak azért, hogy az örökké-való kinoktól meg szabadúllyon, és az üdvösséget el nyerie, s-azomban nem irtóznék annak meg bántásátul, az bizonyára rosszszúl cselekednék, és se a' pokolbéli kinokat el-nem kerülné, se pedig a' mennyei boldogságot elnem nyerné.³⁰

Dupla hasonlatra használja a következő példában:

[...] mint a' mikor valaki az olvasztott aranyban, a' kezét mártya, azt mindenestől meg aranyozva veszi ki: a' vagy ha valaki valami paraszt posztót karmasén festékben mártja, az, sokkal szebb színt vészen magára; hasonlóképpen mikor a' mi cselekedetinket, a' tiszta aranyban, és szép festékben a' Christus cselekedetiben belé mártjuk, sokkal szebbeké, és drágábbakká válnak, hogy nem mint magokban voltak, vagy lettek volna.³¹

Szintén általános érvényű, közmondásszerű kijelentés megfogalmazására használja a *senki* névmást: „Nincsen senki, a' ki nem tartoznék jót cselekedni, nincsen senki, a' ki jót nem cselekedhetnék.”³²

MI, AKIK UGYANABBAN HISZÜNK

Az elmélkedésekkel, imádságokkal keveredő traktátus- és prédikációszerű szövegrészekben a *Választott nyil* szerzője gyakran a feltételezett olvasóréteggel egy csoportba tartozóként többes szám első személyben beszél. Már a mű legelején, az ajánlást követően a *mi* cselekedeteink lényegéről értekezik:

29 Uő., *Választott nyil*, i. m., 12.

30 Uo., 46–47.

31 Uo., 86–87.

32 Uo., 106.

[...] az szent Attyák, edgyüt az derék tudós, és okos lelki, és mennyei életnek Tanítóival egy vélekedésben vannak, hogy tudni, illik az Igyekezeti, lelke és elete a' mi cselekedetünknek, a' kitől minden érdemeket, és méltóságokat veszik [...].³³

A könyv zárómondata visszatér ehhez a kezdő gondolathoz: „a' mi igyekezetünk által minden cselekedetünk, szónk és gondolatunk az Isten tisztességére mentől jobban lehet végbe mennyenek, és el készítettessenek.”³⁴

Ez a Tarnóczy-féle *mi* a megcímzett olvasórétég konkrét hovatarozásáról, hitrendszeréről szintén sokat elárul. A címben expliciten is megnevezi célközönségét: a keresztényeket. Katolikusokhoz ír: az olvasóval azonos csoportba tartozóként az anyaszentegyházat *édes anyánkként* említi.³⁵ A keresztényeket nemcsak egy adott vallási rendszerbe tartozóként, hanem más csoportokkal szemben, azoktól elválasztva is meghatározza. Egy alkalommal a jézusi, páli gondolathoz hasonlóan a világ fiaitól elkülönítve beszél róluk:

Nyilván láttyuk a' Világ fiait, minémü és melly nagy fáratsággal, gondal, nyughatatlansággal keresik az egy maroknyi tisztetckét, egy héiában-valo, el-mulandó gyönyörüségen melly igen kapnak, senki sincz, a' ki nem láttya.³⁶

Máskor a zsidóktól különbnek láttatja a keresztényeket, akik az isteni kegyelemmel fel vannak fegyverkezve, a szentségek által pedig megerősítve.³⁷

A szerző több alkalommal szentek, bibliai és más történelmi személyeket idézve, azok erkölcsi példájának követésére szólít fel. Elénk állítja az evangéliumi özvegyasszony esetét, aki a minden vagyonát jelentő két fillérét a perselybe teszi: „mi-is azt cselekedgyük, minden cselekedetünket hasonló buzgósággal, és aitatossággal, s-jó Igyekezettel végben vivén [...]”³⁸ Tarnóczy imamódokat, imádságszövegeket, elmélkedésre érdemes gondolatokat ajánl, ezek mellett pedig a jó cselekedetek gyakorlására buzdít:

[...] szolgállyunk tehát az Istennek, hogy még a' földön lévén, a' meghdicsöült lelkekhez hasonlók legyünk, a' kik tiszta szivbül, és tellyes szeretetbül dicsérik, és magasztallyák az Istent szüntelenül [...].³⁹

Annak okáért valamikor valami munkához, vagy dologhoz fogunk legelőször-is szivünket, s-elménket Istenhez fordicsuk, ő hozzá igy szólván: Én Uram, s-Istenem imé mind ezeket te read nevez, s-te hozzád való szeretetemből, tiszta szivbül cselekeszem.⁴⁰

33 Uo., 9–10.

34 Uo., 126.

35 Uo., 94.

36 Uo., 49.

37 Uo., 105–106.

38 Uo., 41–42.

39 Uo., 61.

40 Uo., 67–68.

vagy:

[...] így szólhatunk hozzáia: Most indulok oh Uram, hogy ezen dologhoz fogiak, és végben vigyem, ugyan azon okból, és igyekezetből viseltetvén, a' mellytől te magad indétatol, hogy azt velem végbe vigyed, ezen igyekezetből akár nyilván-való legyen az, akár titkos, és nem másbúl, akarom én-is, hogy ezen dolgom végben mennyen.⁴¹

ÖSSZEFOGLALÓ

A devóciós műveit a 17. második felében publikáló Tarnóczy István jezsuita tanár ún. használati irodalmat ír. Meggyőződése, hogy az 1685-ben megjelenő *Választott nyila* üdvösségre segítő eszköze lesz annak, aki gyakran lapozza.

A szerző könyvében egyszerre reflektál írói és olvasói tevékenységére: nevezi magát íróként és olvasóként. Hasonlóan egyszerre távolítja el magától az olvasót annak tanítójaként, lelki vezetőjeként, és többes szám egyes személyben azonosul vele imádságaiban, elmélkedéseiben keresztényként, katolikusként.

„...midőn ezeket irom, és te olvasod...”

Attitudes of the author in István Tarnóczy's *Választott nyil*

The book entitled *Választott nyil* written by István Tarnóczy (Vienna, 1685) is a collection of prayers and meditations on the right human intention. This is a case study on the author's attitudes toward his writing and his readers. Tarnóczy calls himself a writer but also a reader. He separates himself from the reader writing to him in a didactic way (as a teacher/preacher), but at the same time he is also uniting with him using often the pronoun “we” (as a devout person).

41 Uo., 79.

Kádár Zsófia

Hogyan dolgozott egy 17. századi jezsuita történetíró?

Dobronoki György Leveleskönyve és a soproni historia domus
(1636–1639)

Most pedig állítsuk vissza a helyes irányba a kerékvágásán kívül csapongó história tollát, és idézzük fel főméltóságú Draskovich György úr – ahogy már fentebb, a 24. részben mondtam: győri püspök – irántunk tanúsított érdemeit.¹

Így ír Dobronoki György a soproni *historia domus* első, 1636. évének hosszas bevezető szakaszát lezárva. Ékes stílusa és kitérőkben gazdag történetmondása – amelyre az idézett mondat az egyik legszebb példa – a 17. század eleji magyar jezsuita történetírás élvonalába emeli. Tevékenységének, műveinek jelentőségét és helyét a század végén kibontakozó magyar jezsuita történetírói iskola teljesítményéhez mérten is érdemes újraértékelni.² A jezsuita rendi történetírás igen magas színvonalú művelőjeként Szentiványi Márton, Czeles Márton vagy Hevenesi Gábor korai szellemi elődjeként is tekinthetünk Dobronokira, akinek munkásságát ezúttal a soproni kollégiumalapításhoz kötődő forrásgyűjteménye, az úgynevezett soproni *Leveleskönyv*, illetve a soproni *historia domus* általa írott első négy évének (1636–1639) példáján keresztül mutatom be.

1 „Nunc errantem extra orbitam historiae styllum recto cursui restituamus et illustrissimi domini Georgii Draskovitii Jauriensis iam ut supra § XXIV, dicebam, episcopi, in nos merita referamus.” *Historia Collegii Soproniensis ab ipsis eiusdem initiis anno 1636 iactis per continuatam diligenter annorum seriem charae posteritati fideliter tradita. Tomus 1.* Wien, Österreichische Nationalbibliothek, Handschriftensammlung, Cod. 14003., 32.

2 A jezsuita történetíró iskolára l. SZELESTEI N. László, *A jezsuiták történeti forrásgyűjtésének kezdetei Magyarországon*, MKsz 103 (1987), 161–172.; HÖLVÉNYI György, *A magyar jezsuita történetírók és a jezsuita rend*, MKsz 90 (1974), 232–248.; HÓMAN Bálint, *Tudományos történetírásunk megalapítása a XVII. században* (1920) = H. B., *Történetírás és forráskritika (Hóman Bálint munkái II.) I*, Máriabesnyő-Gödöllő, Attraktor Kiadó, 2003, (*Historia incognita*) 383–437.; HÓMAN Bálint, *Kishevesi Hevenesi Gábor* (1925) = *Uo.*, 321–332.

DOBRONOKI GYÖRGY ÉLETE ÉS MUNKÁSSÁGA

Dobronoki György 1588-ban született a Zala megyei Dobronokon.³ A jezsuitákkal először az alsólendvai misszió során kerülhetett szorosabb kapcsolatba. 1610-ben a brünni novíciusház újonca lett, majd a bölcsészkart Grazban végezte. Ezután három évig a homonnai kollégiumban tanított, mielőtt a grazi és római teológiai tanulmányai végén pappá szentelték. Tehetsége gyors előmenetelt biztosított számára a renden belül, rövid grazi és bécsi egyetemi tanárság után 1626-ban egy új kollégium megalapozására, talán szándékos „próbatételként” eljárói superioriként Győrbe küldték. Dobronoki jól bizonyított, amit nem csak a kollégiumalapítás sikere mutatott, hanem gyors előléptetése is: a zágrábi kollégium rektori tisztét kapta meg és töltötte be 1628 és 1630 között. Pályájának következő, egyik legfontosabb szakasza a Nagyszombatban töltött csaknem hét év volt. Rektori tiszte mellett évekig tanított, majd az egyetemalapításban vállalt fontos szervezőmunkát: ő lett az első rektor. 1635 és 1637 között szinte kizárólag az egyetemi templom építésének vezetése kötötte le. Az áthelyezését ellenző Pázmány halála után, 1637-ben a szintén új alapítású soproni rendház superiorává tették. 1640-től a homonnai kollégium újjászervezésére Felső-Magyarországra küldték, majd betegségére és idős korára való tekintettel 1645 őszen Nagyszombatba hívták vissza. Itt halt meg 1649-ben.

Pályájának rövid áttekintéséből is kitűnik, hogy szinte egész életében vezető tisztségeket viselt, ami mindig szervezői feladatokhoz is kötődött. A korabeli magyar jezsuita kollégiumalapítási láz egyik kulcsfigurája volt. Egyenlő partnerként mozgott a világi és egyházi arisztokrácia körében, Pázmány Péter, Esterházy Miklós és maga az uralkodó is nagyra becsülte. Csak a rendi vezetés nemtetszésén és talán saját jezsuita elkötelezettségén múlt, hogy nem ő lett Pázmány utóda az érseki székben.⁴

Elöljárói ugyanis a renden belül kívánták kamatoztatni sokszínű tehetségét, amely rendtársai közül is kiemelte. A korabeli jezsuitákra jellemző „multifunkcionalitás”, rugalmasság, szívósság, elkötelezettség és céltudatosság Dobronokiról is elmondható. Személyiségjegyei szervezői feladatokra predesztináltak, de nem állt tőle távol az elmélyült oktatói és tudományos munka sem. Utóbbiakhoz való érzékének bizonyítéka számos, kéziratban fennmaradt munkája. Ezek közül a legkorábbi Arisztotelész *Physicájához* írt kommentárja. Ez az egyetlen műve, amely nem történeti jellegű.⁵

3 Tevékenységéről, életpályájáról leginkább összefoglaló munkák, lexikonszócikkek, nagyobb monográfiák egyes fejezetei tájékoztatnak. Legutóbb megjelent életrajza: MÉSZÁROS Klára, *Dobronoki György. Egy jezsuita a XVII. századból. Jezuit iz 17. stoletja*, Lendva, Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet, 2004.

4 Érsekké tételének tervéről I. Franjo FANCEV, *Grada za povijest školskog i književnog rada isusovačkog kolegija u Zagrebu (1606–1772)*, Starine, 1934, 54., továbbá Muzio Vitelleschi levele Wilhelm Lamormainihez (1637. júl. 25., Róma), Róma, Archivum Romanum Societatis Iesu, Austria, 5. I., 290. = Bp., Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, Lukács László gyűjtése a magyar vonatkozású levelekről, gépirat; illetve Muzio Vitelleschi levele Michael Sumereckerhez (1637. júl. 25., Róma), *uo.*, 291. „De patre Georgio Dobronocki velim etiam, reverendissima vestra consideret, an non defuncto Cardinale, qui dispositionem de hoc patre factam turbaverat, resumenda sit illa cogitatio, quae fuit, ut Sopronii fundamenta inchoandi collegii iaceret.”

5 *Commentaria in octo libros Physicorum Aristotelis*, Graecii, 1624. A munka kéziratban maradt, ma az admonti bencés apátság könyvtárában található Ms 1044 jelzet alatt. Vö. VICZIÁN János, *Dobronoki György = Magyar Katolikus Lexikon*, II., szerk. DIÓS István, VICZIÁN János, Bp., Szent István Társulat, 1996.

Későbbi kéziratai egytől-egyig történeti vonatkozásúak, és szerzőjük történetírói értékét dicsérik.⁶

Zágrábi rektorként írta meg a kollégium addig csak rendszertelenül lejegyzett történetét az alapítástól (1606) egészen 1621-ig. A munka folytatásában Nagyszombatba való áthelyezése akadályozta meg, de a *historia domus* rendtársai később már gondosan vezették, és azok teljes terjedelmükben – szövegkiadás formájában is – rendelkezésünkre állnak.⁷ Dobronoki legismertebb munkája a nagyszombati diárium. Műfaját tekintve nem *historia domus*, hanem egy napló, amely az újonnan alapított egyetem életének fontosabb napi eseményeit rögzíti. A rendkívül értékes anyag teljes körű feldolgozása vagy szövegkiadása mindezekig nem történt meg, pedig Dobronokit sokan csak e diárium szerzőjeként ismerik.⁸ A következőkben részletesen bemutatandó soproni *historia domus* és *Leveleskönyv* mellett egy kifejezetten történeti célzattal írott munkája is fennmaradt az osztrák rendtartomány kezdeteiről. Érdekessége, hogy mintegy száz évre nyúlt vissza az időben, tehát nem korabeli eseményeket rögzít, így e kötet pusztá léte is bizonyítja szerzője történetírói hajlamát és érdeklődését. Az első sorban belső, rendi használatra szánt munkát a provincia egyik első történetírója, Antonio Socher is felhasználta.⁹

A SOPRONI JEZSUITA KOLLÉGIUM ALAPÍTÁSTÖRTÉNETE

A fordulatos soproni kollégiumalapítás-történet is nagyrészt Dobronoki révén rekonstruálható.¹⁰ A korabeli kollégiumalapítási hullám újabb állomásaként Nagyszombat, Pozsony és Győr után az ifjabb Draskovich György győri püspök (1635–1650) Sopronban kívánta letelepíteni a társaságot.¹¹ A rendi vezetés támogatta a tervet, de az evangélikus

6 Dobronoki kéziratának legutóbbi, más szempontú számba vételét l. BÁTHORY Orsolya, *Dobronoki György S. J. latin nyelvű diáriuma = Pázmány Péter és kora*, szerk.: HARGITTAY Emil, Piliscsaba, PPKE BTK, 2001 (Pázmány Péter Irodalmi Műhely, Tanulmányok, 2), 376.

7 A részben Dobronoki által 1628–1630 között írott első rész címe: *Historia Collegii Societatis Jesu in monte Graeco Zagrabiae siti, quae, cum fastis personarum simulac officiorum eiusdem collegii a primis adventus nostri in hanc urbem diebus in posterorum instructionem et consolationem accuratissime coepta est in hunc librum referri anno salutis nostrae 1628. 18 Februarii*. Jelenleg a zágrábi Nemzeti Könyvtár (Nacionalna i Sveučilišna Knjižnica u Zagrebu) őrzi; teljes szövegének kiadása: FANCEV, i. m., Starine, 1934, 1–176., 1937, 181–304.

8 A diáriumról legutóbb publikált: BÁTHORY, i. m., 372–394. A kötet a budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárának Pray-gyűjteményében található *Actuum academicorum Societatis Jesu Tyrnaviae tomus decimus septimus* címen. Az akadémiának a kötetben őrzött 425 oldalas naplójából Dobronoki kézírásával maradt fenn az első 256 oldal, amely az 1636. jan. 1. és 1637. okt. 11. közötti eseményekről számol be.

9 Vö. BÁTHORY, i. m., 376., MÉSZÁROS, i. m., 32. A budapesti Egyetemi Könyvtár kézirattárának Hevenesigyűjteményében (tom. XXVI.) őrzött, 96 oldalas munka címe: *Historia Societatis Jesu in Austria, Hungaria, Transsylvania, Croatia, Moravia, Silesia, Styria, Carinthia, Carniola, Istria, Comitatu Goriciensis et Tergestini ab anno 1551 et sequentibus aliis eiusdemque ordinis Societatis continens ortum et progressum*.

10 Az alapítástörténetet és Dobronokinak ebben játszott szerepét részletesen lásd: KÁDÁR Zsófia: *A soproni jezsuita kollégium kezdetei (1636–1640): Dobronoki György SJ superiorasága, 1. rész*, Soproni Szemle 2011/4, 381–402.; 2. rész, Soproni Szemle 2012/1. (megjelenés alatt).

11 A soproni jezsuita kollégium alapításáról legrészletesebben: Robert SCHWARTZ von Megyes, *Die Geschichte des Kollegs der Gesellschaft Jesu in der königlichen Freistadt Sopron (Ödenburg) 1636–1773*, Veszp-

városi tanács ezt minden erejével igyekezett megakadályozni. Mivel Draskovich a győri püspöki széket Pázmány akarata ellenére szerezte meg, érseki támogatásra nem számíthatott.¹² Ezért volt különös jelentősége, hogy II. Ferdinánd pártolta az alapítást, a soproniakkal való tárgyalások vezetését pedig Esterházy Miklós nádorra bízta. A jezsuiták részéről Draskovich erőszakos kérésére Dobronoki érkezett Sopronba. A nádor előtt, Kismartonban folyó tárgyalások során szerződésben rögzítették a feltételeket, amelyekkel a jezsuitákat a város beengedte. Végül első ízben két javadalmat kaptak meg: a Krisztus Teste Konfraternitás és az úgynevezett Kirchhaus (a tizennégy segítőszent- vagy quatuordecim auxiliiatores-oltárjavadalom) épületeit és birtokait. 1636 szeptemberének végén azonban Dobronokit Pázmány ellenkezése miatt a tartományfőnök nem hagyhatta Sopronban, így új superioriként Holovics Ádámot helyezte oda.

Az idősebb jezsuita erejét felemésztették az áldatlan körülmények, ráadásul a Dobronokit váró Draskovich is érezte vele neheztlenséget. 1637 őszétől két évre ismét Dobronoki lett a soproni házfőnök, miután Pázmány halála és a nagyszombati egyetemi templom építésének befejezése „felszabadította” e feladatra. Az alapítás jogi és anyagi biztosítása is Dobronoki első távolléte miatt húzódnak el, mert a sértődött püspök nem törődött új alapítványával. A folyamatos pénziánnyal küzdő rendház vezetőjeként Dobronoki végül 1638 decemberében elérte, hogy egy újabb szerződésben biztosítsa Draskovich a későbbi kollégium működésének feltételeit. Ezzel egy időben a pozsonyi országgyűlésen III. Ferdinánddal privilegialis formában is megerősítette a soproniakkal kötött szerződést. Dobronoki távozása után az alapítás befejezése 1650-ig elhúzódott, amikor – a haldokló fundátor újabb alapítványtételét elfogadva – Francesco Piccolomini jezsuita generális végül jogilag is kollégiumi rangra emelte az intézményt.

A LEVELESKÖNYV

Dobronoki a jezsuita kollégium alapítástörténetének dokumentációját kezdettől fogva tudatosan gyűjtötte. Következetes és kitartó munkájának gyümölcse az úgynevezett soproni *Leveleskönyv* lett.¹³ Az *Originales literae circa Collegium Soproniense 1639* cí-

rém, Diözesandruckerei Veszprém, 1935, 7–31. és SZABADY Béla, *Draskovich György győri püspök élete és kora (1599–1650)* = *A 300 éves soproni szentbenedekrendi Sz. Asztrik kat. gimnázium jubileumi értesítője az 1935/36. isk. évről*, közl. SZIKLAI Jenő, Sopron, Székely és Társa, 1936, 54–68., 80–81., 95., 108. Az alapítástörténetre l. még: KUCZOGI Marcell, *A 300 éves gimnáziumunk története* = *Uo.*, 118–121., FRANKL Vilmos, *Pázmány Péter és kora III. (1632–1637)*, Pest, Ráth Mór, 1872, 248–250.; HORVÁTH Kristóf: *A Soproni Kath. Gymnasium története. A soproni kath. gymnasium alapítása, fejlesztése és a nemesi konviktus* = *A pannonhalmi Szent Benedek-rend soproni kath. főgymnasiumának értesítője az 1894/95. iskolai évről*, közl. HORVÁTH Kristóf, Sopron, Litfass Károly, 1895, 5–23.; PAYR Sándor, *A soproni evangélikus egyházköztség története. A reformáció négy százados jubileumára. Gamauf Teofil soproni lelkész kézirati hagyatékának felhasználásával I. köt. A reformáció kezdetétől az 1681-ik évi soproni országgyűlésig*, Sopron, Soproni Ág. Hitv. Evang. Egyházköztség, 1917, 308–326.

12 Vö. SZABADY, i. m., 41–43.

13 A *Leveleskönyvet* a soproni kollégium történetével foglalkozó említett munkák felhasználták, de magával a kötettel alig foglalkoztak. A kötet feldolgozásához nagy segítséget jelent Holovics Flórián 1964-ben készített regesztagyűjteménye: *Holovics Flórián hagyatéka*, kézirat, Bp., Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltára, 10. köt., 165–179.

men fennmaradt 346 oldalas kötetet a Soproni Evangélikus Levéltár őrzi 177. I. 20. jelzet alatt (a könyvek között), provenienciája tisztázatlan.¹⁴ Az anyaggyűjtést feltehetően 1639. januárjában zárta le Dobronoki, mert időköre 1635. augusztus 27.–1639. január 23., kivéve egyetlen korábbi, másolatban bekötött szerződéspéldányt.¹⁵ A kötet mellett fennmaradt kötetlen iratcsomó léte is tudatos szerkesztésre vall. A csomóban őrzött 28 irat ugyanis nagyrészt nem illeszkedik a *Leveleskönyv* időkörébe.¹⁶

A *Leveleskönyv* anyagát Dobronoki munkaeszközként használta. Erre utal, hogy az iratokat megközelítően kronologikus rendbe rendezte, illetve hogy részben már a gyűjtés során, nagyrészt azonban valószínűleg a kötetés után az iratok nagyját saját kezű jegyzetekkel látta el. Így egy kivételes forrás jött létre: az egyes iratok forrásértéke többszöröződött a kötet megszerkesztése és Dobronoki jegyzetei révén.

A *Leveleskönyv* 94 iratából 48 dokumentumon összesen 57 jegyzet található. Ezek nagyrészt az iratok első oldalán (20 esetben), főképp alul, illetve a levelek végén (24 esetben), jellemzően az aláírás alatt vagy fölött helyezkednek el. Kisebb számban találhatóak jegyzetek az iratok üres hátoldalán (9 esetben) és a címzés alatt is (4 esetben). A megjegyzések döntő többségben rövidek (1–4 soros: 38 esetben), kisebb számban közepes hosszúságúak (5–7 sor: 12 esetben), de vannak jelentősebb terjedelmű, főképp Dobronoki tartalmi kiegészítéseit tartalmazó darabok is (8–20 sor: 7 esetben). A jegyzetek írásiránya 6 esetben merőleges a dokumentum soraira (ezek mind széljegyzetek).

A megjegyzések tartalmi tipizálásakor (egy-egy jegyzetet akár több kategóriába is besorolva) kiderült, hogy Dobronoki döntően az iratokat kiegészítő, magyarázó jegyzeteket használt (36 alkalommal), amelyek részben az irat sorsára vagy provenienciájára vonatkozó információkat is tartalmaznak (összesen 21 esetben). Az irat tartalmi összegzése („regesztája”) 16 jegyzetben szerepel.¹⁷

A rendfőnök Draskovichnak írott, 1636. májusi válaszában a megjegyzések két típusa is megtalálható.¹⁸ A második a levél provenienciáját rögzíti, emellett tartalmi kiegészí-

14 Payr Sándor feltevése szerint 1683-ban került az evangélikus egyházközséghez. PAYR Sándor, *Pázmány és Lamormain titkos tanácsa a nagyszombati egyetem megnyitó ünnepén. Dobronoki jezsuita házfőnök leveles könyve nyomán*, Protestáns Szemle, 1903, 414.

15 II. Ferdinánd szerződése Pozsony városával (Bécs, 1629. ápr. 10., másolat), *Originales literae circa Collegium Soproniense 1639*. Soproni Evangélikus Levéltár, 177. I. 20., 115–118. A szerződés a soproni tanácsnak szolgált mintául: a jezsuitákat ők is hasonló feltételekkel kívánták beengedni.

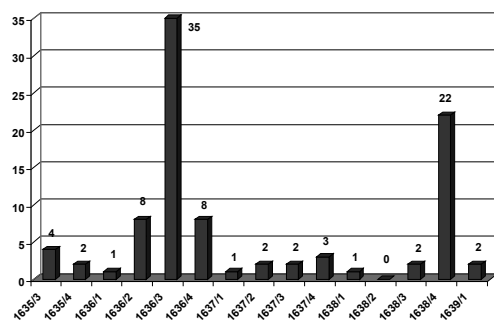
16 Az iratcsomó darabjai számozottak, de kronológiailag rendezetlenek. Időköruk: 1630. jún. 11.–1632. okt. 25., 1639. febr. 15.–1651. márc. (napi dátum nélkül). Két dokumentum esik a *Leveleskönyv* időkörébe, a 15. (1638. dec. 14.) és a 17. (1639. jan. 22.) számúak. Kései datálásuk miatt elképzelhető, hogy Dobronoki a kötetés után jutott hozzájuk.

17 A levél tartalmát és a küldő/címzett kilétét (így az irat útját) összegző megjegyzés található például Dobronoki Draskovich Györgyhöz küldött levelén (1638. okt. 30., Sopron, *Originales literae, i. m.*, 253–256., a megjegyzés nélkül közli: MÉSZÁROS, *i. m.*, 41–43.). „Exemplar literarum, quas scripsi Viennam illustrissimo domino episcopo Jaurinensi, ut residentiae rebus aliter consulat et se de stabili fundatione resolvat.” *Originales literae, i. m.*, 256.

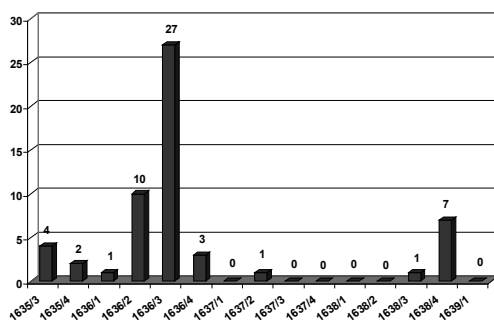
18 Muzio Vitelleschi levele Draskovich Györgyhöz (1636. máj. 31., Róma), *Originales literae, i. m.*, 31–32., 37–38. A megjegyzések a 32. oldalon találhatóak: „Per errorem compactor has praeposuit, deberent enim sequi illas, quas proxime vides, sunt enim ad earum argumenta P. N. responsoriae.” „Has ad se scriptas dedit mihi illustrissimus dominus fundator conservandus eodem tempore quo, ut supra dixi, veni Sopronium. Anno 1636. 8. Sept.”

téssel is szolgál, az első pedig az egyetlen olyan jegyzet, amely közvetlenül utal a kötet szerkesztésének módjára (a kronologikus rendre való törekvésre): a könyvkötő hibáját javítja ki. A levél ugyanis hárommal előrébb lett bekötve, mint ahogy Dobronoki tervezte. A május 31-i levelet ugyanis egy május 2-i, majd egy dátátlan, feltehetően május eleji, illetve egy 18-i levél követi.¹⁹

Érdekes a jegyzetek kronológiai eloszlása is, ezt a szempontot azonban előbb a kötet összes dokumentumára vonatkozóan kell megvizsgálni. Az iratok időbeli eloszlása igen egyenetlen. Az alapítás korai szakaszát, a kismartoni tárgyalásokat és Dobronoki első soproni tartózkodását bemutató anyag bőséges: 1636 harmadik negyedéből 35 irat kapott helyet a gyűjteményben. Holovics Ádám ezt követő egyéves superiorságából érthető módon maradt fenn kevesebb anyag. A dokumentumok újabb „sűrűsödése” a kollégium anyagi és jogi alapjának biztosítására kezdeményezett bécsi tárgyalások idején, 1638 utolsó negyedében figyelhető meg (1638. november 9.–1639. január 23.). A tárgyalások dokumentációja jogbiztosító szándékra utal, ugyanis az anyag később felhasználható volt annak bizonyítására, hogy a püspök, a soproni tanács, vagy a nádor milyen ígéreteket tett a rezidencia számára.

A Leveleskönyv dokumentumainak időbeli eloszlása negyedévenkénti bontásban

A Leveleskönyv dokumentumain levő jegyzetek időbeli eloszlása negyedévenkénti bontásban

A jegyzetek időbeli megoszlása az eseménytörténeti súlypontokat még egyértelműbben rajzolja ki. Az 1636. augusztus elejétől szeptember végéig tartó időszakról bőséges

19 Ezek a *Leveleskönyv* 12–14. számú dokumentumai: *Originales literae*, i. m., 33–42.

jegyzetanyag áll rendelkezésünkre. A kötet második felében jelentős mértékben csökken a megjegyzések száma, csak az 1638 végi bécsi tárgyalások időszaka jelent újabb, kisebb csúcst. Fontos azonban leszögezni, hogy a jegyzetanyag eloszlik a kötetben belül, tehát nem lehet feltételezni, hogy azok készítésekor Dobronoki elhelyezése miatt hagyta volna félbe munkáját. Ez erősíti annak valószínűségét is, hogy a kötet megszerkesztése és megjegyzetelése a *historia domus* előmunkálatainak része volt.

A *Leveleskönyv* dokumentumainak műfaji szórása azt mutatja, hogy Dobronoki minél teljesebb körű gyűjtésre törekedett. Az iratok nagy része levél: összesen 63, amelyből 56 eredeti. Ezek tehát olyan misszilisek, amelyeket Dobronoki a címzettől kérhetett el dokumentatív céllal. Viszonylag nagyobb a kötetben a misszilishez műfajilag közel álló kérvények vagy felterjesztések, illetve parancslevelek száma, de hasonló mennyiségű szerződésszöveget is belekötöttek. Más jellegű források a – sokszor naplószerű – feljegyzések, az éves jelentések fogalmazványai vagy másolatai az 1636., 1637. és 1638. évekből. Az iratok forma szerinti megoszlása bizonyítja, hogy Dobronoki elsősorban eredeti dokumentumokat gyűjtött – ez a gyűjtemény címevel: *originales* is egybevág –, de ha ezeket nem tudta megszerezni, gyakran maga készített másolatokat, hogy gyűjteményét kiegészíthesse.

A kötetben előforduló személyek, az iratok szerzői és címzettjei is a gyűjtés módszereit, lehetőségeit tükrözik. A leggyakoribb nevek között első helyen Draskovich püspök áll, aki – úgy tűnik – nemhogy nem akadályozta Dobronoki munkáját, hanem valószínűleg főképp az alapítás első szakaszában (1636 őszén) segítette is. Ennek oka a várva várt páter érkezése fölötti elégedettsége lehetett. A püspökhöz kötődő dokumentumok mögött jóval kisebb, de szintén tekintélyes számmal vannak Dobronoki által írott, vagy neki küldött iratok. Ezek időbeli eloszlása viszonylag egyenletes a kötetben belül. Más a helyzet Wilhelm Lamormaini császári gyóntató esetében, aki címzettként szinte kizárólag a bécsi tárgyalások idején szerepel, de akkor nagyon gyakran. II. Ferdinánd és Sopron városa egyaránt a kezdeti szakaszban fordul elő gyakrabban, de elmondható ez az eseménytörténetben játszott szerepéhez képest szintén alulreprezentált Esterházy nádorról is. Mindhárom szereplőre igaz, hogy a soproni alapítással kapcsolatos iratanyaguk jó része nem Dobronoki kezébe, hanem Sopron város levéltá-

levél	63	eredeti	69
kérvény/felterjesztés	7	másodlat	4
parancslevél	3	fogalmazvány	7
szerződés(tervezet)	6	tisztázat	4
(napló)feljegyzés	7	másolat	10
éves jelentés	3		
egyéb	5		
összesen	94	összesen	94

A dokumentumok megoszlása tartalmuk szerint

A dokumentumok megoszlása formájuk szerint

rába került.²⁰ A *Leveleskönyv*ben kevés irat kötődik Holovics Ádámmal, ezek is nagyrészt az író Draskovich révén kerülhettek be az anyagba. A rendfőnök kisszámú levele minden esetben a püspökkel való levelezés gyümölcse, a gyűjteménybe való bekerülése mégis érdekes, mert a rendi vezetéssel való kapcsolattartást dokumentálja.

Név	mint küldő	mint címzett	előfordulás összesen
Draskovich György győri püspök	49	11	60
Dobronoki György superior	14	14	28
Wilhelm Lamormaini császári gyóntató	5	19	24
II. Ferdinánd császár	4	6	10
Sopron város	5	5	10
Esterházy Miklós nádor	3	4	7
Holovics Ádám superior	1	5	6
Muzio Vitelleschi rendfőnök	1	2	3

A *Leveleskönyv*ben leggyakrabban előforduló személyek

A HISTORIA DOMUS

Dobronoki feltevésem szerint a *Leveleskönyv* felhasználásával 1639-ben, visszamenőleg írta meg a soproni rendház első négy évének *historia domus*-át. A *Historia Collegii Soproniensis ab ipsis eiusdem initiis anno 1636 iactis per continuatam diligenter annorum seriem charae posteritati fideliter tradita* című rész a háromkötetes soproni *historia domus* első darabja, amely az 1636 és az 1694 közötti évek eseményeit tartalmazza. A köteteket a bécsi Österreichische Nationalbibliothek kéziratára őrzi Cod. 14002–14004. jelzet alatt. Az összesen 460 számozott oldalból álló első résznek (Cod. 14002.) 448 oldalára írtak, amelyből az 1–109. oldal Dobronoki kézírása. Munkájának közel kétharmadát az alapítástörténet és az első év eseményeinek ismertetése adja (1–71. oldal), amelyet a rezidencia tagjainak felsorolásával zár (71–72. oldal). Ezt a beosztást követi a jóval rövidebb 1637. (72–87. oldal) és 1638. év (87–106. oldal) leírása is, az 1639. esztendő eseményeinek rögzítését (107–109. oldal) azonban már – Homonnára helyezése miatt – abba kellett hagynia, ezért az félkész maradt. A *historia domus* évenként újrakezdődően számozott fejezetekre tagolódik, amelyek hozzátétőlegesen tematikus egységeket alkotnak.

20 Ezek szintén fennmaradtak, és az eseménytörténet rekonstruálásához gazdag adalékokkal szolgálnak. A levéltár IV. fondőcsoportjában („Megyei törvényhatóságok, szabad királyi városok és thj. városok”) a „Sopron Város Tanácsának iratai (1526–1848)” című, 1003. jelzetű fondban, „A város kegyúri jogaira és egyházi természetű ügyekre vonatkozó tanácsi iratok” című, gg jelzetű állagban található az Oertel Károly János levéltáros és utódai által mesterségesen kialakított tematikus egység négy ladulányi anyaga *Acta et negotia Jesuitarum et Dominicanorum (1555–1774)* címmel, amelyet az újabb levéltári rendezés során a jelölt tematikus állagba osztottak vissza. (Vö. a levéltár elektronikus fondjegyzékével, http://www.leveltar.sopron.hu/id-87-feudalis_kor.html [2011. júl. 9.]).

A *historia domus* igen hosszú, 32 oldalas bevezető részében (1636. év I–XLI. fejezet) Dobronoki saját tapasztalataira és történeti ismereteire támaszkodva a jezsuita rend hazai történetének legfőbb eseményeit veszi számba 1604-től. Leírja az 1604–1606. évi békék és a jezsuiták letelepedését tiltó törvények keletkezését, a nagyszombati, a homonnai és a győri kollégiumalapításokat. Részletezi az ifjabb Draskovich György győri püspökké tétele körüli nehézségeket. A Draskovich család érdemeinek méltatásából kiindulva szól a jezsuiták korábbi magyarországi működéséről, az idősebb Draskovich György által alapított első nagyszombati kollégiumról, valamint a Draskovich János horvát-szlavón bán által kezdeményezett zágrábi alapításról.

Szövege ettől a ponttól kezdve kapcsolódik egyes szakaszok esetében egészen közvetlenül a *Leveleskönyv* anyagához. Az 1636. év eseménytörténetében két rész különül el: a jezsuiták első soproni megjelenésének és Dobronoki ott-tartózkodásának (XLII–LXXIV.), valamint Holovics Ádám superiorságának ideje (LXXV–LXXXI.). A *Leveleskönyv*ben az előbbire vonatkozó forrásanyag igen gazdag. Az 1637–39. évek leírása már jobban követi a *historia domus*ok hagyományos felépítését, és a *Leveleskönyv* forrásaira kevésbé épít. Az 1637. év az előzőnél sokkal rövidebben számol be a soproni rezidencia és iskola helyzetéről, Dobronoki superiorságáról (1637. év I–XVII.). A következő esztendő három nagyobb tematikus egységre oszlik: az első a soproni rezidencia körülményeit (1638. év I–IV.), a második a pozsonyi országgyűlés eseményei mellett nem soproni vonatkozású, de jezsuita szempontból érdekes eseményeket (Draskovich letelepíti a domonkosokat Szombathelyen, a szatmári kollégiumalapítás terve, a győri kollégium helyzete) (V–XIII.), a harmadik a soproni rendház anyagi nehézségeit és a Draskovichcsal folytatott tárgyalásokat ismerteti (XIV–XVIII.). Az 1639. – befejezetlen – év elkészült része a rezidencia állapotáról számol be (1639. év I–IV.). A *historia domus* tehát 1636 után is sok figyelmet szentel a Sopronhoz csak érintőlegesen kötődő események leírására (pl. a korábbi győri kollégiumalapítás részletes ismertetésére), a *Leveleskönyv*ben azonban ezek közül csak Dobronokinak a pozsonyi országgyűlésen való részvételéhez kapcsolódó iratanyag kapott helyet. Emellett a kollégium jogi alapítására vonatkozó bécsi tárgyalások eseménytörténetének a forrásai fordulnak elő nagyobb számban a *Leveleskönyv*ben.

KAPCSOLÓDÁSI PONTOK: HOGYAN HASZNÁLTA FEL DOBRONOKI A *LEVELESKÖNYVET*

Dobronoki mint a soproni alapítás kulcsfigurája és mint superior kötelességének érezhette a *historia domus* vezetését, de munkája során szubjektív szempontok is motiválhatták. A már említett történetírói hajlama, kiváló jogbiztosító érzéke, az a szándéka, hogy a történeteket saját értelmezésében örökíthesse tovább, illetve hogy tanítson, neveljen és példát adjon a leírtakkal – mind arra készíthették, hogy a háztörténet vezetésének a szokottnál nagyobb jelentőséget tulajdonítson, és feladatát kiemelkedő alapossággal és tudatossággal végezze el. Belső motivációiról sokkal szegényesebb képünk lenne, ha pusztán a *historia domus* maradt volna fenn. A *Leveleskönyv* révén nyerhetünk ugyanis betekintést Dobronoki munkamódszerébe. A két kötet kapcsa-

lódási pontjait számba véve kiderül, hogyan használta fel a *Leveleskönyvet* a *historia domus* megírásakor.

A felhasználás egyik módja, amikor a szerző a háztörténet szövegében megjegyzi, hogy a forrás, amelyet megemlít vagy tartalmilag röviden ismertet, eredetije a *Leveleskönyv*ben található. A kötet egyik legismertebb dokumentuma jól példázza ezt az esetet. A soproni katolikus diákok (feltehetően 1636. májusi) magyar nyelvű *supplex libellumuk*ban azzal a kéréssel fordulnak Draskovich püspökhöz, hogy állítson fel számukra katolikus iskolát a városban, mert annak hiányában az evangélikusokhoz kénytelenek járni, akik – Sopron legnagyobb felekezeteként – saját templomukba kényszerítik őket az áttérítés szándékával.²¹ A kérvény létre utal a *historia domus* 1636. évi XLVI. fejezete (36. oldal), amelyben a rövid tartalmi összefoglaló után Dobronoki leírja, hogy az irat mellett a *Leveleskönyv*ben egy cédula is megtalálható a kérvényező diákok névsorával. A *Leveleskönyv* tehát egyrészt forrásanyagként a *historia domus*t hitelesíti, másrészt kiegészíti annak tartalmát, ebben az esetben a diáknévsorral.

A két munka átfogó kapcsolatára utalnak a *Leveleskönyv* iratainak a *historia domus* egyes helyeivel való tartalmi párhuzamai. Az iratok hozzávetőleges kronológiai rendje alapján eseménytörténeti-szerkezeti egységekre tagolható a kötet. Az egyes dokumentumoknak és a háztörténet részleteinek párhuzamba állítása így szakaszonként összesíthető. A *Leveleskönyv* tematikusan-kronologikusan öt nagyobb, ezeken belül összesen tizenhárom kisebb egységre tagolható. Az összesítés tanúsága szerint a kötet tartalmilag nagyon nagy részben köthető a *historia domus*hoz, de a háztörténet fejezeteinek csak kisebb hányada támaszkodik a gyűjtemény dokumentumaira. Míg a *Leveleskönyv* 94 irata közül 76 áll a *historia domus*szal szoros tartalmi párhuzamban, visszafelé ez az arány sokkal kisebb, bár számottevő: a *historia domus* 120 fejezete közül 40 esetében mutatható ki a tartalmi kapcsolat. Ennek oka elsősorban az, hogy amíg a *Leveleskönyv* szinte kizárólag a soproni alapítástörténetre és a rezidencia kezdeti működésére vonatkozó anyagot tartalmaz, a *historia domus*ban Dobronoki számos, nem Sopronhoz kötődő eseményt is megörökített, elsősorban saját tapasztalatai és elmé-
nyei alapján.

	<i>Leveleskönyv</i> szakasza	dok. száma	-tól	-ig	<i>historia domus</i>
1.1.	Draskovich megszerzi a győri püspökséget	1–4.	1635. aug.	1635. szept.	1636:42–43.
1.2.	Jezsuita kollégiumok, új püspökségek alapításának tervei	5–7.	1635. nov.	1636. febr.	1636:70.
1.3.	A soproni kollégiumalapítás szándéka, a rendfőnök jóváhagyása	8–12.	1636. máj.	1636. máj.	1636:44–46.
2.1.	Draskovich és a soproniak vitája, a soproniak regensburgi követsége	13–24.	1637. máj.	1636. aug.	1636:47–49., 51., 53–55.

21 Soproni katolikus tanulók kérvénye Draskovichhoz (s.d.), *Originales literae, i. m.*, 25–28. Részben közli SZABADY, i. m., 57.

	<i>Leveleskönyv szakasza</i>	<i>dok. száma</i>	<i>-tól</i>	<i>-ig</i>	<i>historia domus</i>
2.2.	Draskovich sürgetésére Dobronokit Sopronba küldik	25–30.	1636. aug.	1636. szept.	1636:55–56., 58.
3.1.	Draskovich és a soproniak tárgyalásai a jezsuiták beengedésének feltételeiről	32–41.	1636. szept.	1636. dec.	1636:57., 59–67.
3.2.	A megegyezési feltételek példányai	42–44., 48–49.	1636. szept.	1636. szept.	1636:62.
3.3.	A soproni kollégium javadalmi ügyei, Dobronoki távozása	31., 45–47., 50–53.	1636. szept.	1636. nov.	1636:73–75., 78.
4.	Holovics Ádám soproni superiora	54–63., 65.	1636. szept.	1637. aug.	1636:56., 70., 75–77., 79., 1637:5., 16.
5.1.	Dobronoki újra soproni superior lesz	64., 66.	1637. okt.	1637. vége	nincs
5.2.	Dobronoki a pozsonyi országgyűlésen	67–69.	1637. dec.	1638. eleje	1637:7., 1638:5.
5.3.	Draskovich prágai vicekanclársága, a soproni rezidencia pénztelensége	70–72.	1638. aug.	1638. okt.	1638:14., 18.
5.4.	Lamormaini és Draskovich bécsi tárgyalásai a kollégium jogi alapításáról	73–94.	1638. okt.	1639. jan.	1638:14–15.

A tartalmi egyezéseknek, párhuzamoknak néhány példája Dobronoki munkamódszerébe még közvetlenebb betekintést nyújt. Az egyik legérdekesebb példa nem a *Leveleskönyv* egy irata, hanem Dobronoki arra rávezetett feljegyzése. A kötetbeli megjegyzések tartalmi tipizálásakor már említett csoportba, az iratot kiegészítő, magyarázó jegyzetek sorába tartozik a gyűjtemény leghosszabb, húszsoros bejegyzése is. Draskovich Lamormaini császári gyóntatóhoz címzett, 1636. szeptember végi levele az alapítás kezdeti sikereiről, az első jezsuiták (Dobronoki György és társa, Marcus Noelius páter) soproni tartózkodásáról számol be.²² Ennek üres hátoldalára Dobronoki a kronológiai rendet követve jegyzete fel az alábbiakat.

Acceptatis vineis, fundis, condicionibus, a civitate praescriptis (quod anno 1636. 13 Sept. contigit) ego Tyrnaviam cum patre Marco redii et coepi necessaria huic residentiae coemere, rediturus Sopronium. Agebat tunc cardinalis Tyrnaviae et intellecto meo abitu, prohibuit statim, ne abirem et per patrem Vitalem Pelliceroli ac patrem Marcum cum patrem provincialis vellet eiusdem consensum obtinere ad meum abitum, *respondit cardinalis, se non consentire, provincialem tamen*

²² Draskovich György levele Wilhelm Lamormainihez (1636. szept. 27., Sopron), *Originale literae, i. m.*, 95–96.

*manere in sua potestate de me libere disponendi, sed si faceret, nunquam se societati in ullis necessitatibus vel auxilio vel consilio adfuturum. Nam aegerrimae ferebat, quod contra suum suffragium dominus illustrissimus Draskovitijs factus fuisset episcopus Jauriensis. Sic ego mansi Tyrnaviae usque ad mortem cardinalis et amplius etiam propter instantem dedicationem templi nostri Tyrnaviensis.*²³

A megjegyzés szerint tehát Pázmány, amint Dobronokinak Sopronból való távozását megtudta, megszarolta a jezsuita provinciálist: bár előjáróként elhelyezheti Dobronokit, de ha ezt megteszi, a társaság soha többé ne számíton segítségére vagy jó tanácsára. Hajthatatlanságát Dobronoki azzal magyarázza, hogy az érsek sosem bocsátotta meg Draskovichnak, hogy az ő szándéka ellenére foglalta el a győri püspökséget. Dobronoki ennek a bejegyzésnek a tartalmát átfogalmazva a *historia domus*ba is beleírta. A *Leveleskönyv*be egy egyes szám első személyben írott, személyes, napló-bejegyzés-szerű szöveg került, amely a *historia domus* egyes szám harmadik személyű narratívájában a következő formában szerepel.

*Hos ubi cardinalis audivisset, rotunde admodum respondit se vivo patrem illum Tyrnavia non abiturum. Si provinciali placeret uti sua autoritate ac, ut coepit pro arbitrio de illo subdito suo vellet disponere, faveret uti liberet, sed nec ipse deinceps nec ullus collegiorum in Hungaria rector cardinalis opem ac patrocinium ad suas impleret necessitates. Haec ille irato admodum vultu, maxime quod episcopo Jauriensi, qui refragante, ut dixi, ipsius suffragio praelaturam illam fuerat consecutus, offensus esse videretur.*²⁴

A kiemeléssel jelzett szövegrészek tartalmi kapcsolata tehát a kötet munkaeszközként való felhasználásának bizonyítéka. Egyúttal jól illusztrálja, hogy nem csupán az események ismertetésére, hanem az okok és indítékok feltárására is törekedett a szerző. Dobronoki szövegalkotási módszere, munkája színvonala így nem a helyi jezsuita háztörténeteket vezető rendtagokéhoz, hanem kora hivatásos történetíróihoz teszi hasonlóvá.

A két kötet kapcsolódási pontjainak teljes körű feltárása, darabonkénti számbavétele helyett végül a *Leveleskönyv* felhasználásának egy különleges módjával zárom le a felsorolást. A gyűjtemény felhasználásának legegységesebb bizonyítéka, hogy Dobronoki a *Leveleskönyv* általa kiemelkedő fontosságúnak ítélt iratait teljes terjedelmükben, szó szerint bemásolta a *historia domus*ba. Ezek dokumentatív, jogbiztosító értékét tehát oly nagyra becsülte, hogy arra az esetre is biztosítani kívánta fennmaradásukat, ha esetleg valamelyik kötet elveszne. Emellett a levelek a háztörténet narratívájába szervesen illeszkednek, ugyanis az alapítás szándékának első kinyilvánítása, illetve annak jóváhagyása később is a jezsuiták hivatkozási alapjául szolgált,

23 *Originales literae, i. m.*, 96. Kiemelés tőlem, K. Zs.

24 *Historia Collegii Soproniensis, i. m.*, 65 (1636., LXXIV.). Kiemelés tőlem, K. Zs.

amikor a soproni intézmény működési feltételeit biztosítani kellett. A háztörténet 34–35. oldalán idézett levélváltás Draskovich és a rendfőnök, Muzio Vitelleschi között 1636 májusában történt.²⁵ A püspöknek erre a levelére hivatkozott 1638 novemberében Dobronoki, amikor superiorként a rezidencia anyagi alapja megrendült az alapító nemtörődősége folytán. Dobronoki a *historia domus*ban később is visszautalt a bemásolt levelek tartalmára, mert ezzel tudta igazolni a fundátor püspökkel szembeni elvárásait, és csak az akkor rögzített ígérekhez viszonyítva érthetőek panaszai is.

A soproni *Leveleskönyv* és a *historia domus* Dobronoki által írott részének ismeretése és kapcsolódási pontjaik feltárása során a jezsuita rendtörténetírás néhány fontos jellemzője rajzolódik ki, és lehetőség nyílik arra, hogy Dobronoki helyéről és szerepéről is képet alkossunk.

A jezsuita rendben kezdettől fogva nagy figyelmet szenteltek a belső kommunikációnak, aminek idővel kötött műfajai is kialakultak. A legfontosabb ezek közül az éves jelentések, a *litterae annuae* lett, amely elsősorban a renden belüli tájékozódást és összetartozás-tudatot segítette, valamint fontos propagandaeszköz is volt.²⁶ Mindemellett a hazai jezsuita rendtörténet tanulmányozásához sokszor hiánypótló forrást jelent, mert az egyes rendházak életét részletesebben leíró háztörténetek fennmaradása nagyon esetleges. Ezek a *historia domus*ok általában a rendház tagjainak felsorolása után az év legfontosabb eseményeit veszik számba, különös figyelmet fordítva a számszerűsíthető adatokra (például áttértek, gyónók, áldozók vagy az iskola diákjainak száma). A nagyobb rendházakban – például a nagyszombatiban – a *historia domus* megírását segítő naplót, úgynevezett *diáriumot* is vezettek.

Az említett műfaji hierarchiában a *historia domus* tehát középen helyezkedik el, elsősorban a lokális emlékezet számára őrzi meg az információkat, célja a helyi eredmények és a korábbi jó példák, a nehézségek sikeres leküzdésének bemutatása révén az utódok buzdítása, egymáshoz és az adott intézményhez való kötődésük erősítése. A renden belüli gyakori áthelyezések miatt dinamikusan változó helyi közösség intézményi folytonosságát, jogi önvédelmét és érdekérvényesítő képességét megalapozó *historia domus* belső, rendi használatra szánt dokumentatív gyűjtemény is volt.

A Dobronoki által írott szöveg ezeket a funkciókat tudatosan és következetesen igyekszik betölteni, mégsem függetleníthető a szerző személyétől, aki a narratívát részben saját tapasztalatai (korabeli országos és magyarországi jezsuita rendi események), részben történeti ismeretei (hosszú bevezető szakasz) alapján kiegészíti. Ez széles látókörével és történetírói hajlamával is magyarázható. A rendi műfajok közé be

25 Draskovich György levele Muzio Vitelleschihez (1636. máj. 2., Bécs), *Originale litterae*, i. m., 33–36., idézi: *Historia Collegii Soproniensis*, i. m., 34. Nagy részét közli magyarul: SZABADY, i. m., 56–57. Muzio Vitelleschi levele Draskovich Györgyhöz (1636. máj. 31., Róma), *Originale litterae*, i. m., 31–32., idézi: *Historia Collegii Soproniensis*, i. m., 35. Vö. SZABADY, i. m., 57.

26 A *litterae annuae* műfajára, forrásértékéhez l. újabban Markus FRIEDRICH, *Circulating and compiling the litterae annuae. Towards a history of the jesuit system of communication*, AHSI 2008/153, 3–37.; HEISS, Gernot, *Die „Litterae Annuae“ und die „Historiae“ der Jesuiten = Quellenkunde der Habsburgermonarchie (16.–18. Jahrhundert). Ein exemplarisches Handbuch*, hrsg. von Josef PAUSER, Martin SCHEUTZ, Thomas WINKELBAUER. Wien–München, R. Oldenbourg, 2004, 663–674.; Jörg ZECH, *Die Litterae Annuae der Jesuiten. Berichterstattung und Geschichtsschreibung in der alten Gesellschaft Jesu*, AHSI 2008/153, 41–61.

nem sorolható *Leveleskönyv* léte pedig további bizonyíték Dobronoki átlagon felüli történeti érzékére.

A különleges kötet a *historia domus* hitelesítő dokumentumgyűjtemény, amely a háztörténet forrásanyagát foglalja magában. A tudatosan megszerkesztett *Leveleskönyvet* a szerző munkaeszközként használta. Az iratokat magyarázó, kiegészítő, vagy regesztaszerű, illetve az irat útjára vonatkozó jegyzetekkel látta el sokszor személyesebb hangnemben. Ez a személyes hangvétel – amely sokszor személyes érintettségével függ össze – jellemzi az általa írott dokumentumok, például a naplóbejegyzések egy részét is. Mindezeket az egyes szám első személyű szövegrészeket a *historia domus*ban a lehetőségekig objektivitásra törekvő narratívává alakította, amelyben egyúttal arra irányuló szándéka is megnyilvánult, hogy minél teljesebben tárja fel az ok-okozati viszonyokat, a szereplők indítékait és a történetek mozgatórugóit. Így nemcsak az események tevékeny résztvevője, hanem az azokat megfigyelő, értékelő és szöveggé konstruáló történész is volt egy személyben. Az így megalkotott, több mint százoldalas beszámoló szétfeszíti a műfaji kereteket, színvonala az átlagot messze felülmúlja. Dobronoki munkamódszere és narratívája révén betekintést nyerhetünk annak a professzionizálódás felé haladó folyamatnak egy korai szakaszába, amely majd a 18. században éri el csúcspontját a magyarországi jezsuita történetíró iskola hatalmas teljesítményével.

Wie arbeitete ein jesuiter Geschichtsschreiber aus dem 17. Jahrhundert?

Das *Briefbuch* von Dobronoki György und die *historia domus* aus Sopron (Ödenburg) (1636–1639)

Der hervorragende Organisator und Ordenshistoriker Dobronoki György SJ (der erste Rektor der Tyrnauer Universität) wirkte an der Gründung mehrerer Jesuitenkollegs mit. Im Falle von Sopron ist uns glücklicherweise nicht nur die von ihm geschriebene *historia domus* erhalten, sondern auch das als Quelle dienende *Briefbuch*, in dem Dobronoki den Briefwechsel über die Gründung sammelte – so können wir in seine Arbeitsmethode einen Einblick gewinnen.

Bocca &al.onCC10

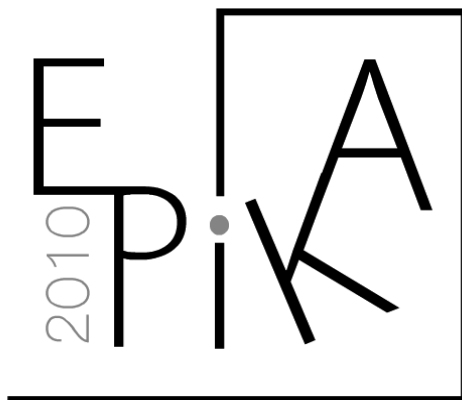
fiatal kutatók konferenciája 2009

Boccaccio etal.on fiatal kutatók konferenciája. Tanulmánykötet. Szerk.: Dobozy Nóra Emőke, Lovas Borbála, Szilágyi Emőke Rita. Budapest, 2009 [2010].

2009-ben hívtuk életre a *Fiatal kutatók konferencia* sorozatot, mely keretein belül rendeztük meg elsőként Boccaccióval foglalkozó konferenciánkat. Nem titkolt célunk volt, hogy a találkozóval és e kötettel ráirányítsuk a figyelmet egy olyan, az európai kultúrtörténetben kiemelkedően fontos, a koraújkori irodalom- és művelődéstörténet szempontjából megkerülhetetlen, mégis Magyarországon igencsak elhanyagolt témára, mint Giovanni Boccaccio életműve és szövegeinek hagyományozódása.

A könyv a *Fiatal kutatók konferenciája* sorozat 2009-es, Boccaccio etal.on címmel, Budapesten, az ELTE BTK-n megrendezett találkozóján elhangzott előadások anyagát tartalmazza. A szerzők az ország különböző egyetemeiről érkező hallgatók és doktori címük megszerzése előtt álló kutatók. Ajánljuk ezt a kötetet mindazoknak, akik érdeklődnek Boccaccio iránt.

A kötet szerzői: Babics Zsófia, Dobozy Nóra Emőke, Édes Borbála, Ertl Péter, Ferencz Zsófia, Horváth Karina, Jakab Éva, Jakab Péter, Lovas Borbála, Lőrincz Zsuzsanna, Máté Ágnes, Roskó Mária, Szilágyi Emőke Rita, Terjék Bálint, Veres Ágnes Judit.

fiatal kutatók konferenciája 2010

EPiKA fiatal kutatók konferenciája. Tanulmánykötet. Szerk.: Dobozy Nóra Emőke, Kiss Béla, Lovas Borbála, Szilágyi Emőke Rita. Budapest, 2010.

A 15–18. századi irodalomban a megjelenő új narratív struktúrákkal az epikus műfaji konvenciók is lényegi átalakuláson estek át, ennek következtében megfigyelhető bizonyos műfajok kiemelkedése vagy épp hanyatlása. De mivel magyarázható ez? Miért az epikus művek váltak egyre inkább a fikció hordozójává? Hogyan áll összhangban egyes szövegeknek a műfajok hierarchiájában betöltött szerepe a művek recepciójával? Hogyan alakul át e műfajok poétikai értékelése a 16–17. század folyamán? Hogyan válik egyre meghatározóbbá az epikus forma? A Fiatal kutatók konferenciája sorozat 2010-ben EPiKA címmel tartotta második találkozóját az ELTE Gólyavárában, Budapesten. Ez a kötet az ott elhangzott előadások írásos változatát tartalmazza. A szerzők az ország különböző egyetemeiről érkező graduális hallgatók és doktori címük megszerzése előtt álló kutatók, akik tanulmányaikban a különféle verses formáktól és emlékiratoktól kezdve a fiktív leveleken át az egyházi irodalomig az epikus műfajok széles skálájával foglalkoznak, s hol narratológiai, hol műfajelméleti, vagy épp összehasonlító kiindulópontú vizsgálatok, megközelítések során színes és érdekfeszítő elemzését nyújtják az epikus műfajoknak.

A kötet szerzői: Bácskai-Atkári Júlia, Bognár Péter, Cziczka Katalin, Fajt Anita, Förköli Gábor, Hevesi Andrea, Iványi-Szabó Rita, Kiss Béla, Kovács Ferenc Dávid, Krizsánné Deák Judit, Maczelka Csaba, Móré Tünde, Nagy Márton Károly, Pafkó Tamás, Szalai Zsuzsanna, Wirágh András.